INDIAN RESEARCH INSTITUTE PUBLICATIONS

VEDIC SERIES

ṚGVEDA-SAMHITĀ

PART V

DECEMBER 1934

Published by

SATIS CHANDRA SEAL, M.A., B.L.

Hony. General Secretary

THE INDIAN RESEARCH INSTITUTE

55, UPPER CHITPORE ROAD

CALCUTTA

Inland Price Re. 1-8 | Foreign Price 2s. 6d.

Hony. Fellows :—

Dr. Rabindra Nath Tagore, N. L.
Dr. Sir Brajendra Nath Seal, Kt., M.A., Ph.D., D.Sc.
Dr. Sir S. Radhakrishnan, Kt., M.A., D. Litt.

OBJECTS OF THE INSTITUTE.

(a) To publish the best products of Ancient Indian Literature in critical and moderately priced editions with translations and critical and explanatory notes in English, Hindi and Bengali or other Vernaculars.

(b) To offer facilities to scholars to make researches in Ancient Indian Literature under proper direction and to embody their results in periodicals in English and Vernaculars.

(c) To maintain a suitable library, museum etc.

(d) To open cultural centres in different parts of India and in other countries.

(e) To take steps to spread the knowledge of Ancient Indian Culture and Civilization.

(f) Te be associated with other institutions with similar objects and to work for harmonious federation of all such institutions.

(g) To organise educational institutions on the lines of ancient Gurukula with up-to-date resources for scientific and technical education.

Scheme of Work

1. The following Series of Literature may be published simultaneously :—

(a) Vedic Series (consisting of the whole Vedic Literature).

(b) Philosophical Series (consisting of the best products of all the systems.)

(c) Smrti Series (including Purānas, Dharmaśastras, etc.),

(d) Buddhistic Series,

(e) Jaina Series,

(f) Indian Positive Sciences Series (consisting of Indian Chemistry, Physics, Mathematics, Astronomy etc.)

(g) Ayurveda Series.

(h) Indian Sociology Series (consisting of Indian Law, History, Economics etc.)

(i) Fine Arts Series,

(j) Miscellaneous (Exegetic works on Indian Culture.)

(k) Indian History Series

(l) Research Journal in English and popular Journals in Vernaculars.

"सुरूप" इत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य "युञ्जन्ति" इति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदेवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगन्तव्याः। दशर्चे तस्मिन्सूक्त आद्यास्तिस्रोऽन्तिमा चेत्येताश्चतस्र ऐन्द्र्यः। "आ दह" इत्येताम् चतुर्थीमारभ्य षड्चो मारुत्यः। तासु मध्ये "वीळु चिदिन्द्रेण" इत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैन्द्र्यावपि भवतः। तदेतत्सर्वम् अनुक्रमणिकायामुक्तम्—"सुरूपकृत्नुं दशैन्द्रमातु युञ्जन्त्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो वीळु चिदिन्द्रेणेत्यैन्द्र्यौ च" इति। एतस्मिन्सूक्ते "युञ्जन्ति" इत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः। तथा च "अतिरात्रे पर्यायाणाम्" इति खण्डे "योगे योगे तवस्तरं युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषम्" (आ० ६।४) इति सूत्रितम्।

तत्र प्रथमामृचमाह—

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः॥
रोचन्ते रोचना दिवि॥ १॥

युञ्जन्ति। ब्रध्नम्। अरुषम्। चरन्तम्। परि। तस्थुषः।
रोचन्ते। रोचना। दिवि॥ १॥

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः। परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते। ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितम्। अरुषम्—हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम्। चरन्तम्—वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रम् परि तस्थुषः—परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिन प्राणिनो युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति। तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना—नक्षत्राणि दिवि—द्युलोके रोचन्ते। अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम् "युञ्जन्ति ब्रध्न"मित्याह। असौ वा आदित्यो ब्रध्नः। आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह। अग्निर्वा अरुषः। अग्निमेवास्मै युनक्ति। चरन्तमित्याह। वायुर्वै चरन्। वायुमेवास्मै युनक्ति। परि तस्थुष इत्याह। इमे वै लोकाः परि तस्थुषः। इमानेव लोकानस्मै युनक्ति। रोचन्ते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना दिवि। "नक्षत्राण्येवास्मै रोचयन्तीति"। (तै० ब्रा० ३।९।४।७) पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु "महो ब्रध्न" इति पठितम्। आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वम्॥

युञ्जन्ति। अन्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ब्रध्नम्। प्रातिपदिकान्तोदात्तः। अरुषम्। "रुष रिष हिंसार्थो।" रोषन्तीति रुषा हिंसकाः। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" (पा० ३।१।१३४) इति कः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। न सन्ति रुषा यस्यासावरुषः। "नञ्सुभ्याम्"। (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। "अमि पूर्वः"। (पा० ६।१।१०७) इति पूर्वरूपे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः"। (पा० ८।२।५) इत्युदात्तत्वम्। चरन्तम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुरादेशः। "वस्वेकाजाद्घसाम्।" (पा० ७।२।६७) इतीटमन्तरङ्गमपि बाधित्वा "संप्रसारणम्।" "संप्रसारणाश्रयं च बलीय" इति शसि परतो भवात्। "वसोः संप्रसारण"-परपूर्वत्वम्। "शासिवसिघसीनां च"। (पा० ८।३।६०) इति षत्वम्। वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। रोचन्ते। तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव। रोचना। "अनुदात्तेतश्च हलादेः"। (पा० ३।३।१४९) इति युच्। "युवोरनाकौ" (पा० ७।१।१) इत्यनादेशः। "चित" इत्यन्तोदात्तत्वम्। दिवि। "ऊडिदमि"त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्॥१॥ *

युञ्जन्ति

* युञ्जन्ति। युजिर् योगे इत्यस्माद्रौधादिकाद्युज्धातोः कर्तरि वर्तमाने लटि तस्य स्थाने प्रथमपुरुष वहुवचने परस्मैपदे झिप्रत्यये तदवयवस्य झकारस्य झोऽन्तइत्यन्तादेशेमध्ये शबपवादेन रुधादिभ्यः श्नमित्यनेन श्नमि विकरणे सार्वधातुकमपिदित्यनेन तस्य ङिद्वद्भावेन धातोरिकारस्य क्ङितिचेत्यनेन गुणनिषेधे श्नसोरल्लोप इत्यनेन श्नाकारस्य लोपे युञ्ज+अन्ति इत्यत्र नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे युञ्जन्ति इति पदम्। श्नमोमित्वेन प्रत्ययत्वेऽप्यन्त्यादचः परा प्रवृत्तिः। तत्र धातोरित्यनेन धात्वन्तस्योदात्तत्वं श्नमो झेश्च प्रत्ययत्वेन आद्युदात्तश्चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। तत्र सति शिष्टत्वेन झिप्रत्ययस्यैव स्वरः प्रवर्तते सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वलवत्त्ववोधनात्। श्नमोविकरणस्य स्वरस्त्वत्र लुप्यत एव। विकरणत्वाच्चतस्यबलीयस्त्वाभावश्च "अन्यत्र विकरणेभ्य इत्युक्तेः"। एवं च धातुस्वरः शेषनिघातेनानुदात्तः। झेःप्रवर्तमानः स्वरश्चान्तादेशोत्तरं प्रवर्तते तस्मात्तत्र आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययाद्युदात्तोऽन्त्यकारएव प्रवर्तते। यथाच युञ्जन्ति इत्यत्र प्रथमोऽनुदात्तो द्वितीय उदात्तः तृतीयोऽनुदात्तोऽप्युदात्तात्पर इति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन स्वरितः। ब्रध्नम्। बन्धबन्धने इत्यस्मात्क्र्यादिकाद्बन्धधातोः "वन्धेर्ब्रधिबुधी च" इत्यौणादिकेन सूत्रेण नक्प्रत्ययो बन्धेर्ब्रधिरादेशश्च विधीयेते इति ब्रध्नशब्दःसिध्यति तस्माद्द्वितीयैकवचनेऽमि अमिपूर्व इति पूर्वरूपे ब्रध्नमितिपदम्। तत्र धातोरिति प्राप्तो धातोः स्वरः सतिशिष्टेन प्रत्ययस्य आद्युदात्तश्चेति स्वरेण निवर्त्यत इति शेषनिघातेन धातुरनुदात्तान्तः। तत्स्थाने जातस्य ब्रध्नादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेन धातुत्वेनानुदात्तान्तता। एवं च ब्रध्नशब्दोऽन्तोदात्तः। उणादिष्वव्युत्पन्नत्वपक्षोऽपीति तदभि प्रायेण प्रातिपदि-

स्क०—अत्रमन्त्रे स्तोतारः—यष्टारश्च स्तुतिभिर्हविर्भिश्चमहान्तमिन्द्रं सम्बन्धयन्ति दीप्त्यर्थाद्रुशतेराङ्पूर्वस्य आङोह्रस्वत्वेनारुषं दीप्तमित्यर्थः। "आरुपति-इत्यादि गतिकर्मसुपाठात्—शत्रून् यष्टानवा गन्तारम्, सर्वत्रगमन शीलम्, अर्थात्—यत्रयत्रेन्द्रो गच्छति-तत्र तत्रैनं स्तोतारो यष्टारश्चस्तुवन्त्यर्थः। अथवा—सर्वत्र गमनीलं महान्तं दीप्तमिन्द्रम्, मनुष्या इदमिदंच नो देहि, इति याचन्त इत्यर्थः। अत्र सामर्थ्याद् रथ एव युज्यमानः अरुपादिगुणकं रथमेव युञ्जन्ति नेन्द्रम् सारथयो मातलि प्रभृतयः अन्येऽपिचेन्द्रस्य रथमेव युञ्जन्ति। तस्थुपः-इति षष्ठीनिर्देशात् प्रभावेनेति तदर्थः-सर्वत्र व्याप्रियमाणस्येन्द्रस्य प्रभावेन दिवि दीप्तिस्वरूपाणि नक्षत्रादीनि प्रकाशन्त-इत्यभिप्रायः। यद्वा-आदित्यरश्मयो रोचन्ते· रोचनादिवि, ते आदित्यरश्मयः प्रावृडारम्भे रसादातारः। ते रसानपकर्षयन्तः उद्योजयन्तीन्द्रं वृष्टिकर्म्मणि। ज्योतिष्ट्वापेक्षं रश्मीनां नपुंसकत्वम् ॥१॥

कान्तोदात्त इत्युक्तिभाष्यकृतः। अत्र-प्रत्ययस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वेन तेन सहपूर्वस्य ब्रध्नशब्दान्त्याकारस्यामिपूर्व इति पूर्वरूपैकादेशस्यपूर्वोदात्तपरानुदात्तरूपोदात्तानुदात्तोभयस्थानिकत्वेन स्थानिवत्त्वेनोभयधर्मकस्वरितत्वे प्राप्ते तदपवादेन प्रकृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्तेनैकादेश इति कृत्वोदात्तत्वविधानम्। ततश्च ब्रध्नंशब्दे आदिरनुदात्तो द्वितीयउदात्तः। अरुपम्। उप रुप रिप हिंसार्थो इत्यत्र पठिताद्रुपधातोरिगुपधज्ञाप्रीकिरःक इत्यनेन कप्रत्यये कित्त्वाद्गुणनिषेधे रुप शब्दः। ततोनञा बहुव्रीहौ अरुपेनिप्रातिपदिकम्। ततो द्वितीयैकवचनेऽमि अमिपूर्व इति पूर्वरूपे अरुपमितिपदम्। तत्र रुप इत्यत्र धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वर इति अन्तोदात्तत्वम्। नञोनिपातत्वेन निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वम्। ततो नञ्रुपशब्दयोर्बहुव्रीहौ समासस्येत्यनेन समासान्तस्योदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदमिति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरकत्वे प्राप्ते तदपिबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्येनेनोत्तरपदान्तस्योदात्तत्वं विधीयत-इति अरुपशब्दोऽन्तोदात्तः। शेषनिघातेनावशिष्टयोरचोरनुदात्तत्वम्। अमो द्वितीयैकवचनस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वेन तेन सहपूर्वस्य पूर्वरूपैकादेशोऽपि पूर्वोदात्तस्थानिक इति उपर्युक्तवदेकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्त इति अरुपपदेआदिस्वरद्वयमनुदात्तमन्त्यउदात्तः संहितायां ब्रध्नंशब्दीयोदात्तात्परत्वादाद्यस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। द्वितीयस्य स्वरितात्परत्वात् स्वरितात्परेषामनुदात्तानामित्यनेन प्रचयस्वरः प्राप्तः परन्तु प्रकृते तृतीयस्योदात्तस्यपरत्वादुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इति सन्नतरः। चरन्तम्। चर् धातोर्लटि तस्य शत्रादेशेमध्येशपिचरच्छब्दः। ततो द्वितीयैकवचनेऽमि चरन्तमितिपदम्। तत्र शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुरपितस्यानुदात्तङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोरित्यनेनादुपदेशात्परत्वेनानुदात्तत्वेन धातुस्वरएवावतिष्ठत इति चरच्छब्द आद्युदात्तः। अमोऽपि सुप्त्वादनुदात्तत्वेन चरन्तं पदमप्याद्युदात्तमेव। तत्र पद द्वितीयस्य प्रथमादुदात्तात्परत्वमितिस्वरितत्वं तृतीयस्य स्वरितात्पपरत्वात्प्रचयः पदपाठे। संहितायां तु परिशब्दावयवं उदात्तः पर इति अनुदात्तापरपर्यायः सन्नतर एव उदात्तस्वरितपरस्येत्यनेन परि। निपातत्वादाद्युदात्तः शेषनिघातेनान्तानुदात्तश्च। तस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितः। तस्थुपः। ष्ठा गति निवृत्ताविति धातुतो लिटि तस्य क्वसुरादेशः। धातोर्द्वित्वमभ्यासकार्यञ्च। तथाच स्थास्थाइतिद्वित्वे· पूर्वस्याभ्यासत्वाद्ध्रस्वे

वें० —युञ्जन्ति ब्रध्नम् । युञ्जन्ति महान्तमारोचमानम्, दिविचरन्तं परितः-तस्थिवांसो देवालोका वा रोचन्ते च । रोचनानि नक्षत्राणि, इन्द्रतेजसा सन्धुक्षितान्यहत्वेऽपि प्रसारणमन्यत्रापि दृष्टम् ॥१॥

हलादिः शेषे तस्था इत्यवस्थायां क्वसो प्राप्तोऽपीडागमोऽकृतव्यूहा इतिपरिभाषया न प्रवर्तते। ततो द्वितीया बहुवचने शसि तन्निमित्तके वसोः संप्रसारणमिति वकारस्योकारे तत्परवर्तिनोऽकारस्य च संप्रसारणाच्चेति पूर्व रूपैकादेशे तस्था+उस् इत्यत्र आतो लोप इटिचेत्याकार लोपे षत्वे तस्थुषः पदं रुत्वविसर्गयोः। तत्र धातोरन्त उदात्तो धातो रित्यनेन सूत्रेण प्राप्तः प्रत्ययस्वरेण निवर्त्तते। तथाच धातोः शेष निघातेनानुदात्तत्वेन तादृशस्यैव द्विरुच्चारणात्मके द्विर्वचने उभयोरपि वचनयोरनुदात्तत्वमेव। प्रत्ययस्य वकारस्य संप्रसारणे संप्रसारणजस्य व्यञ्जनस्थानिकतयाऽनुदात्तत्वम्। ततस्तेन सह परवर्त्तिनः क्वसोरकारस्योदात्तस्य पूर्वरूपैकादेशे एकादेशस्योदात्तस्थानिकत्वेनोदात्तत्वमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेन। शसस्तुसुप्त्वादनुदात्तत्वमिति तस्थुषः पदे मध्योदात्तता आद्यन्तयोस्त्वनुदात्तत्वम्। तत्रान्त्यस्योदात्त। त्परत्वात्स्वरित उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन। रोचन्ते। रुच् दीप्तौ इत्यस्माद्भ्वादिकाल्लटि तस्य प्रथमपुरुषबहुवचने आत्मनेपदे झे तदवयवस्य झस्य झोऽन्तइत्यन्तादेशे झकारस्य च टित् आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेनेत्वे मध्येशपि तन्निमित्तके धातूपधाया गुणेअतोगुणे इत्यनेन शब्कारस्यान्तेशब्दाकारेण पररूपैकादेशे रोचन्ते इति पदम्। तत्र शपः पित्वादनुदात्तत्वं आत्मनेपदस्य झस्य लस्थानिकसार्वधातुकतया शब्कारात्परतयाच "तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ङिङ्को" रित्यनेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं धातोरेव स्वरोऽवशिष्यते धातोरित्यनेन विहितो धात्वन्तस्योदात्तत्वरूपः। तस्य च धातुस्वरस्योकारस्योक्तरीत्योदात्तस्य स्थाने सञ्जात गुणौकारस्य स्थानिवत्वेनोदात्तत्वमिति रोचन्ते पदे आदिरुदात्तो द्वितीय तृतीयावचावनुदात्तौ। अत्रशब कारान्तेशब्दाकारयोः पररूपैकादेशोऽनुदात्तद्वयस्थानिक इत्यनुदात्तः। तत्र रोचन्तेशब्दगतानुदात्तद्वयमध्ये प्रथमो ऽनुदात्तो रोरूपोदात्तात्पर इतिस्वरितः। द्वितीयस्तु स्वरितात्पर इति प्रचितः। रोचना। रुच दीप्तावित्यस्माद्धातोरनुदात्ते तश्च हलादेरित्यनेन युचि प्रत्यये योश्च युवोरनाकावित्यनेनानादेशे धातोरुपधायागुणे रोचन शब्दः। ततः प्रथमा बहुवचनेजसि तस्य जश्शसोः शिरितिश्यादेशे तस्य शिसर्वनामस्थानमिति सर्वनामस्थानसंज्ञायां नपुंसकस्य झलच इत्यनेन प्रतिपादिकस्य नुमि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेनोपधाया दीर्घे शश्छन्दसीत्यनेन शलोप नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिनकारलोपे रोचना इतिपदम्। तत्र धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्यय स्वरस्तस्यापिबाधकश्चित्स्वरो अत्र भवतीति चित्स्वरेण चित इत्यनेन चिदन्तास्योदात्तत्वबाधनेन रोचना शब्दो ऽन्तोदात्तः। अवशिष्टौ स्वरावनुदात्तौ। तयोः संहितायां स्वरितात्परत्वादाद्यस्य प्रचयो द्वितीयस्य स्वरितात्परत्वेऽपि उदात्तः परः समागत इति अनुदात्तत्वमेवावतिष्ठते। अन्त्यस्याकारस्य दीर्घस्य उदात्त स्थानिकत्वेनोदात्तत्वम्। दिवि। दिवुक्रीडाविजिगीषेत्याद्यर्थकस्य दिव्धातोर्दिवेर्डिविरित्यनेनौणादिकेन डिविप्रत्यये टेर्लोपि दिवशब्दः तस्मात्सप्तम्येकवचने ङौ प्रत्यये दिविपदम्। तत्र प्रत्ययस्वरेणादिव्शब्दोऽन्तोदात्तः। ङेः प्रत्ययस्य सुप्त्वेन आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययत्वनिबन्धनमाद्युदात्तत्वंबाधित्वा विशेषविहितमनुदात्तत्वं प्राप्तं तस्यापि प्रकृते ऊडिदं पदाद्य प्पु त्रै द्युभ्यः इत्यनेनोदात्तत्वविधानादुदात्तत्वं शेषनिघातेनादेरनुदात्तत्वं दिव् शब्दे।

द्वितीयमृचमाह—

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।
शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे ।
शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्त्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्वौ सारथयो युञ्जन्ति । इन्द्रसंबंधिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् "हरी इन्द्रस्य, रोहितोऽग्नेरि"ति । (निघ० १।१५) पठितत्वात् । कीदृशौ हरी ? काम्या कामयितव्यौ । विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयो-र्योजिताविल्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ । धृष्णू प्रगल्भौ । नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिन्द्र-तत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥

अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शो "दिदमाऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।" (पा० २।४।३२) इत्यश् । शित्त्वात् । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वम् । काम्या । कमु कान्तौ । "कमेर्णिङ्" (पा० ३।१।३०) कामयते "रचो यत्" (पा० ३।१।९७) तित्स्वरिता-पवादत्वेन "यतोऽनाव" (पा० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । "सुपां सुलुगि"ति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । "हृपिषी"त्यादिना (उ ४।१२०) इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । "पचिवचिभ्यां सुट् (उ० ४।२७९) इति पचेरसुन् । सुडागमः । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । "रमु क्रीडायाम्" । "हनिकुषि-रमिकाशिभ्यः क्थन्" । (उ० २।२) इति क्थन् । कित्त्वा "दनुदात्तोपदेशे" त्यादिना (पा० ६।४।३७) मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । "शोणृ वर्णगत्योः" । गमन-करणत्वात्करणे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । "सुपां सुलुगिति" डादेशः । धृष्णू । "ञिधृष प्रागल्भ्ये" "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" (पा० ३।२।१४०) कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः ।

नृवाहसा। नृन्वहत इति वहे "वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि" (उ० ४।२२०) इत्यसुन्। "णिदि" त्यनुवृत्तेर्वृद्धिः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥२॥*

---

* युञ्जन्ति। युजिर्योगे इति रौधादिकाद्युज्धातोः कर्तरि वर्तमाने लटि लटः प्रथमपुरुष बहुवचने झिप्रत्यये तदवयवस्य झस्यान्तादेशे मध्ये शप्वादे श्नमि प्रत्ययत्वेऽपि मित्करणादन्त्यादचः परे श्नसोरल्लोप इत्यनेन श्नप्रत्ययाकारस्य लोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोर्युञ्जन्तिइति रूपम्। तत्र धातुस्वरं बाधित्वा झिप्रत्यय-स्वरस्य प्रवृत्तिः साचान्तादेशोत्तरमित्यन्त्यकारस्योदात्तत्वे शेषेनिघातेनावशिष्टयोरनुदात्तत्वे युञ्जतिपदे आद्यन्तावनुदात्तौ मध्य उदात्तः। तत्राप्यन्त्यस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितः। संहितायामस्यशब्दीयानुदात्ताकारेण तिशब्दस्य यणि तस्यापि पूर्ववदेव स्वरितत्वम्। अस्य। इन्देः कमिनलोपश्च इत्यनेन इन्दिधातोः कमिप्रत्यये न लोपे च इदंशब्दः। इणोदमक इति केन चन मतेन इष्टधातो दमका वा इदंशब्दः। तत-स्तस्मादिदंशब्दात्षष्ठीविभक्तेरेकवचने ङसिपरेऽत्रेदंशब्दस्यान्वादेशविषयत्वेन इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ इत्यनेनाशादेशे टाङसीतिङस्स्यादेशे अस्येतिपदम्। तत्रेदमोमक्प्रत्ययस्य वा दमक् प्रत्ययस्य स्वरेणान्तो-दात्तेपि अत्राशादेशेस्यानुदात्तत्वोक्तेरनुदात्तत्वं प्रत्ययस्यङिसोऽपि सुप्त्वेनानुदात्तत्वमिति तत्स्थानिकस्यस्या-देशस्यापि स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेऽस्येत्येतदुभयानुदात्तंपदम्। तस्य संहितायामाद्यस्योदात्तः। तत्परत्वा-त्स्वरितोऽन्त्यस्य तु उदात्तः परइति सन्नतरः। कामया। कमुकान्तौ इत्यस्माण्णिङि तदन्तादचोयदिति यत्प्रत्यये णेर्लोपे काम्येतिशब्दः। तस्माद्द्वितीया द्विवचनस्य सुपांसुलुगितिडादेशे डित्वाट्टेलोपे काम्या शब्दः। तत्रधातुस्वरं बाधित्वा प्रत्यय सामान्यस्वरः प्राप्तो यतः प्रत्ययस्य तित्करणेन तित्त्वनिबन्धनेन तित्स्वरितमिति स्वरेण स निवर्त्यते। तस्यापि तित्स्वरस्य यतोऽनावइत्यनेन निवर्तनात्प्रकृते सतिशिष्टेन तेन यतोऽनाव इति स्वरेण यदन्तद्व्यच्काद्युदात्तरूपेणावस्थीयते इति काम्यशब्दआद्युदात्तः। ततो द्वितीया द्विवचनस्य सुप्त्वेन तत्स्थानिकडादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वादनुदात्तौ सुप्पिनावित्यनेनानुदात्तत्वम्। इति काम्या शब्द आद्युदात्तः। अन्त्यस्यानुदात्तस्योदात्तात्परत्वादुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन स्वरितत्वम्। संहितायांतु हरीशब्दीयउदात्तः पर इति उदात्तः। स्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनेन अनुदात्तापरपर्यायः सन्नतरः। हरी। हृञ् हरणे इत्यस्माद्धातोः "हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च" त्यौणादिकेनसूत्रेण इन्प्रत्ययः। ततो द्वितीयाद्विवचनेऔटि प्रथमयोःपूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्ण दीर्घे हरीइतिपदम्। तत्र हृधातोरन्त उदात्तः इन् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वनिबन्धनेनाद्युदात्तश्चेत्यनेन निवर्त्यते सोऽपि प्रत्यय सामान्यस्वर इन्प्रत्ययगतेन नित्त्वेन तत्प्रयुक्तस्वरेण निवर्त्यते इति हरिशब्दो नित्स्वरेण ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन निदन्तादिस्वरस्योदात्तत्वबाधकेना-द्युदात्तः। द्वितीयाद्विवचनस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वम्। तस्य हरिशब्दीयेकारेणानुदात्तेन सहपूर्वसवर्ण दीर्घैका-देशोऽनुदात्तद्वयस्थानिक इति स्थानिवत्त्वेनानुदात्तः। तस्य केवलपदावस्थायां पूर्ववर्तिहाकाररूपोदात्तात्परत्वेनो-दात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। पदपाठेतु हरीइत्येतस्य पदस्य द्वितीया द्विवचनान्तत्वेन दीर्घेकारान्तत्वेन ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति सञ्जात प्रगृह्य संज्ञावत्त्वात्प्रगृह्यत्वप्रदर्शनायेतिशब्दयोगस्य पदपाठेऽनुसरणेनात्रापि इति शब्दयोगः। इतिशब्दश्च निपातत्वादाद्युदात्त इति तदीयादिरुदात्तः पर इति हरीशब्दान्त्यस्यो-दात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इति सन्नतरः। एवं संहितायामपि विपक्षसाशब्दीयोदात्तविशब्देकार परत्वेनोक्त-वत्सन्नतरः। विपक्षस। पच् धातोः "पचि वचिभ्यां सुट्च" इत्यौणादिकेन सूत्रेणासुन् प्रत्ययः सुडागमश्च। धातोरन्त्यस्य कुत्वे सुटः सकारस्य षत्वे कषयोगे क्षरूपवर्णादेशे पक्षःशब्दः। तस्य विशब्देन बहुव्रीहिः

स्क०—युञ्जन्ति सारथयोऽस्येन्द्रस्य स्वभूतौ काम्या कामयितव्यावुत्कृष्टौ कामसंवादिनौ वा हरी अश्वौ। विपक्षसा सव्य दक्षिणभेदेन विभिन्नौ रथपक्षौ ययोस्तौ विपक्षसौ सकारश्छान्दस उपसर्जनम्। पर्यायान्तरं वा पक्षशब्दो द्रष्टव्यः। रथस्य सव्यदक्षिणपार्श्वस्थावित्यर्थः। क युञ्जन्ति। रथे। कीदृशौ। शोणा रक्तवर्णौ। धृष्णू प्रगल्भौ। अभिभवितारौ शत्रूणाम्। नृवाहसा मनुष्यान् प्रति मनुष्याकारस्य वेन्द्रस्य वोढारौ ॥२॥

वे०—युञ्जन्त्यस्य। युञ्जन्त्यस्य रथे कमनीयौ (पार्श्वे) अश्वौ सव्यदक्षिणयोः पार्श्वयोः-युज्यमानौ शोणवर्णौ शत्रूणां धर्षकौ नेतुरस्य वोढारौ देवाः ॥२॥

ततो द्वितीयाद्विवचनस्य सुपांसु लुक पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति सूत्रेण डादेशे विपक्षसा इति रूपम्। तत्र विशब्दस्य निपातत्वान्निपाता आद्युदात्त इत्यनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षस्शब्दे धातोः स्वरः प्रत्ययस्वरेण सोऽपि नित्स्वरेण निवर्त्यत इति नित्स्वरेण ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन निदन्तादेरुदात्तत्वम् इति सादिरुदात्तः। बहुव्रीहौ समासस्येत्यनेन समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वे विपक्षः शब्द आद्युदात्तः। शेषनिघातेन अवशिष्टानांमनुदात्तत्वं ततो द्वितीया द्विवचनस्यापि सुप्त्वेनानुदात्तत्वात्तत्स्थानिकडादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेनानुदात्तत्वमिति विपक्षसाशब्दे द्वितीयादयः सर्वेऽचोऽनुदात्ताः। तत्रापि आदेरुदात्तात्परत्वाद्द्वितीयः स्वरितत्वं गच्छति उदात्तादनुदात्तस्यस्वरित इत्यनेन। तृतीयचतुर्थौ तु पदपाठे स्वरितात्पराविति प्राचिनौ। संहितायामन्त्यस्य रथे शब्दीयोदात्तराकारः पर इति सन्नतर इति विशेषः। रथे। रमु क्रीडायामिति धातोः "हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" इत्यौणादिकेन सूत्रेणक्थन् प्रत्यये किन्वात् "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि क्ङिति" इति सूत्रेणधातोरन्त्यस्य लोपे रथ शब्दः। तस्मात्सप्तमी वहुवचने ङौ प्रत्यये गुणे रथे इतिपदम्। तत्र धातोरिति सूत्रेण धात्वन्तस्योदात्तः प्राप्तः, प्रत्ययस्याद्युदात्तश्चेत्यनेनादिरुदात्तः प्राप्तस्तद्बाधनेन प्रत्ययगतनित्त्वव-शान्नित्स्वरेण रथशब्द आद्युदात्तः शेषानिघातेनान्तानुदात्तश्च। तस्यान्तानुदात्तस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितत्वम्। शोणा। शोणृवर्ण गत्योरितिधातोः करणेऽर्थे करणाधिकरणयोश्चेत्यनेन ल्युटि प्राप्ते बाहुलकाद्घञ्। तस्मा द्वितीयाद्विवचनस्य पूर्ववड्डादेशः। तत्र धातुस्वरमुपमर्घ प्रत्ययस्वरः प्राप्तस्तमपि ञ्नित्स्वर उपमर्दयति इति ञित्ववशतो ञ्नित्यादिर्नित्यदिनित्येमित्यनेन ञिदन्तादेरुदात्तत्वाच्छोणशब्द आद्युदात्तः। डादेशस्योक्तवदनुदात्त-त्वम्। सवर्ण दीर्घस्यानुदात्तद्वयस्थानिकत्वादनुदात्तत्वं स्थानिवत्त्वात्। तस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितः। धृष्णा। ञिधृषा प्रागल्भ्ये इतिधातोस्त्रसिगृधिधृषि क्षिपेः क्नु रि"ति सूत्रेण क्नुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेधे धृष्णुशब्दः। तत्र धातुस्वरंबाधित्वा प्रत्यय स्वरस्य आद्युदात्तश्चेस्यवृत्तिरितिधृष्णुशब्दोऽन्तोदात्तः शेषानिघातेन आदेरनु-दात्तत्वम्। ततोद्वितीयाद्विवचनस्य प्रथमयो पूर्वसवर्ण इति पूर्व सवर्ण दीर्घः। तत्र द्वितीयाद्विवचनस्य सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। तस्य पूर्वेण धृष्णुशब्दीयोदात्तोकारेण सवर्ण दीर्घे एकादेश उदात्तेनोदात्त इति सवर्ण दीर्घ उदात्तः। पदपाठे इति शब्दयोगः प्रगृह्यत्वात्। नृवाहसा। नृधातोर्वानृधातोर्नृत्तुप्रत्ययेडिनि नृशब्द-साचप्रत्यय स्वरः वाहः शब्दे वहधातोर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि इति औणादिकेन सूत्रेणासुन्प्रत्ययोणि-द्वन्नाश्चेति णित्वनिमित्तकोपधा वृद्ध्या वाहः शब्दः। नृवाह शब्दयो उपपद समासे ततो द्वितीयाद्विवच-नस्य सुपामिति डादेशे नृवाहसाइति पदम्। तत्र धातुस्वरंबाधित्वा प्रत्ययस्वरस्यस्यादिति स्वरेण बाधः क्रियत इति वहधातोरकारएवोदात्तः। तत्स्थानिक वृद्धाकारस्योदात्तस्थानिकत्वात्स्थानिवत्त्वेनोदात्तत्वम्।

तृतीयामृचमाह

केतुम् कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सं । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या = मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः। किमाश्चर्यमिति तदुच्यते। आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषद्भि = र्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः उदपद्यत। अथवा सूर्यस्यैवास्तसमये मरणमुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते। हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यम्। किं कुर्वन्। अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन्। प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन्। अपेशसे रात्रावन्धकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥

"पेश इति रूपनाम पिंशते"रिति [नि० ८।११] यास्कः। अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ। केतुम्। प्रातिपदिकस्वरः। कृण्वन्। "कृवि हिंसाकरणयोश्च"। लटः शत्रादेशः। "इदितो नुम् धातोः" [पा० ७।१।५८] इति नुमागमः। कर्तरि शपि प्राप्ते "धिन्विकृण्व्योरच" (पा० ३।१।८०) इत्युप्रत्ययः। सत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। "अतो लोपः" (पा० ६।४।४८) इत्यकारलोपः। तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति। अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। अकेतवे। बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्। (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। पेशः। "नब्विषयस्यानिसन्तस्य" (फि० २।३) इत्याद्युदात्तः। मर्याः। "छन्दसि निष्टर्क्य"त्यादौ (पा० ३।१।१२३) म्रियतेर्निपातः। आमन्त्रितनिघातः। असामर्थ्यात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः। अपेशसे। "नञ्सुभ्यामि" (पा० ६।२।१७२)

समासे समासान्तोदात्तत्ववाधकेन गतिकारकोपपदकृदित्यनेन कृदुत्तरपदस्य प्रकृति स्वरत्ववाधनेन वाहः शब्दीयो वाकार एवोदात्तः समासेऽपिति नृवाहसः शब्द द्वितीय उदात्तः। विभक्त्यादेशस्य पूर्ववदनुदात्तत्वमिति नृवाहसाशब्द आदिरनुदात्तो द्वितीय उदात्तस्तृतीयोऽनुदात्तोऽप्युदात्तात्परइतिस्वरितश्चतुर्थोऽप्यनुदात्तोऽपि स्वरितात्परइति प्रचितः।

त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सं। निपात आद्युदात्तः। उषद्भिः। "उष प्लुष दाहे"। ज्वलद्भिः रश्मिभिः। लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। "सार्वधातुकमपित्" (पा० १।२।४) इति तस्य ङित्त्वाल्लघूपधगुणो न भवति। शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। अजायथाः। अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥३॥*

केतुं कृण्वन्

*केतुम्। चायृपूजानिशामनयोरिति भौवादिकाच्चायृधातो "श्चायकि"रित्यौणादिकेन सूत्रेण तु प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन धातोः किरादेशश्च विधीयेते। तौ प्रत्यये धातोरादेशस्य किरूपस्यान्त्येकारस्य गुणे केतुशब्दः। ततो द्वितीयैकवचनेऽमिप्रत्ययेऽमिपूर्वइत्यनेनपूर्वरूपैकादेशे केतुमितिपदम्। तत्र धातोरितिधात्वन्तास्योदात्तइत्युच्यमानउदात्तश्चायधातोराकारस्य प्राप्तः। यद्यपि उक्त सूत्रेणान्त्यस्योदात्त उच्यते आकारश्चनान्त्यस्तथापिस्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्युक्त्या व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेऽवशिष्टधातुरूपे योऽन्त्यस्तस्यैवान्त्यत्वमर्थसिद्धं तत्राहार्यं रूपमेव। अविद्यमानवदित्युक्त्या वस्तुतस्सतस्तस्याभावाभावेन तत्सत्वेच तद्विशिष्टएवधातुत्वस्यपर्याप्तत्वेन तन्निरूपतान्त्यत्वस्यान्त्यात्पूर्वभाविनिवर्णेऽनौपचारिकत्वेन कथमप्यसत्वात्। तस्मात्स्परे कर्तव्येऽन्त्यव्यञ्जनवर्णरहिते धातुभागे धातुत्वस्यारोपेणानन्त्ये धात्वन्तत्वस्यवारोपेण उक्त शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति तदर्थः। एवं चयकारासत्वेन प्रकृते चाइत्येवधातोरूपमिति तदन्त्य आकार एव धातोरितिसूत्रेणोदात्तत्वेनप्राप्त इति सूक्तम्। प्रत्ययस्यापि आद्युदात्तश्चेति सूत्रेणादेरुदात्तत्वम् प्राप्तम्। अत्रापि उक्तरीत्यैवारोपितमादित्वमुकारेज्ञेयम्। एवं चैकस्मिच्छब्दे द्वयोरपि स्वरयोरुदात्तत्वप्राप्तौ पाणिनिना परिभाषया तत्र नियमउच्यतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। एकस्मिन्पदेऽसति अपवादे एक एवोदात्तोवास्वरितो वाऽवतिष्ठतेऽर्थादवशिष्टाः सर्वेऽनुदात्ताभवन्तीति तदर्थः। तेनैकशेषेऽपरस्यानुदात्तत्वे वक्तव्यैकस्योदात्तत्वशेषःकस्यवाऽनुदात्तत्वमितिविनिगमनाविरहेणानियमे प्रसक्तोकात्यानेन तत्र नियमउच्यते सतिशिष्ट स्वरवलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति। सति विद्यमानेऽर्थात्पूर्वशिष्टेस्वरे शिष्टस्यार्थात्पश्चाच्छिष्टस्यस्वरस्यवलीयरूपंभवति विकरणस्वराहित्वेति तदर्थः। पश्चाच्छिष्टस्यवलियस्त्वोत्याऽर्थात्प्रथमशिष्टस्य दुर्बलत्वं प्रतीयते। दुर्बलः प्रवलेन बाध्यत इति लौकिकन्यायस्तदनुरोधेन प्रवलेन पश्चाच्छिष्टैर्न दुर्बलस्य बाध इति प्रवलमेनं वर्जयित्वाऽविशिष्टानामनुदात्तत्वमिति बाधनार्थं पाणिनिना सूत्रविरचितमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति तच्चोपरिष्टात्प्रदर्शितम्। एवं चोक्तशेषनिघातपरिभाषया पश्चाच्छिष्टप्रत्ययस्वरं बलवन्तं विहाय पूर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यदुर्बलस्यानुदात्तत्वं संपाद्यत इति। धातोराकारस्यानुदात्तत्वेनस्थानिक किरूपादेशस्यापि स्थानिवत्त्वेनानुदात्तत्वं तत्स्थानिकगुणैकारस्यापि उक्तवदेवानुदात्तत्वमिति। केतुशब्दोऽन्तोदात्तआद्यनुदात्तः। तत अमः प्रत्ययस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वे तेनसहकेतुशब्दीयान्त्योकारस्योदात्तस्यामिपूर्व इतिपूर्वरूपैकादेशएकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्त इति केतुं शब्द आदिरनुदात्तो द्वितीय उदात्तः। कृण्वन्। कृवि, हिंसाकरणयोश्चेति-भौवादिकात्कृविधातोर्लटि कर्तरि तस्यशत्रादेशे मध्ये प्राप्तं शपं बाधित्वा धिन्विकृण्व्योरच्चेत्यनेनोकारो भवति धातोरकारश्चान्तादेशः। तस्य चोकारेपरतोलोप इति स्थानिवद्भावेनोकारनिमित्तो धातूपधागुणो न भवति। शतरिपरतउकारस्ययणि इदित्त्वान्नत्यणत्वे कृण्वदिति शब्दः। ततः प्रथमैकवचने "सुडनपुंसकस्ये" तिसूत्रेण प्रथमैकवचनस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायामुगिदचा-सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यनेननुमागने हल्ङ्याभ्य इति

स्क०—मर्य। मर्त्याकार! इन्द्र! अपेशसे रूपवर्जितस्य। प्रज्ञारूपे चात्रप्रदर्शनार्थे। यस्य यदभिलषितं, तस्य तत् तत् सम्पादयन्नित्यर्थः। समुषद्भिः। स शब्दःसहार्थे। उषच्छब्दो-वशकान्तावित्यस्य कान्तिवचनो न वसोऽर्थासम्भवात्। सहकान्तिभिस्त्वमजायथाः जन्मन एव प्रभृति त्वं सर्वस्य सर्वाभिलषितसम्पादी कान्तश्चासीरित्यर्थः। अथवा माध्यमिकाः स्तनयित्नु-लक्षणा वा उषसः; ताभिःसह त्वमजायथाः-जन्मन प्रभृतिः गर्जितेत्यर्थः ॥३॥

प्रथमैकवचनेसोर्लोपे संयोगान्तस्यलोप इति तकारलोपे कृण्वन् इति रूपम्। तत्र धातु स्वरं वाधित्वाशतुः प्रत्ययस्य आद्युदात्तश्चेत्यनेनाद्युदात्तत्वम्। उकारस्य प्रत्ययत्वेनाद्युदात्तत्वस्य सतिशिष्टत्वाच्छतृस्वरेणैव वाधइत्यनु-दात्तता। एवं च शेषनिघातेनादिरनुदात्तः शतुः प्रत्ययस्य स्वरेणचान्तोदात्तः कृण्वञ्छब्दः। अकेतवे। केतुशब्द उपर्युक्तरीत्या प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् नञ् निपातत्वादाद्युदात्तः। तयोर्वहुव्रीहौ समासे समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राप्तस्तदपवादेन वहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदमित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तस्तस्याप्यपवादेन। नञ्सुभ्या-मित्यनेनोत्तरपदान्तोदात्तत्वविधानादकेतुशब्दअन्तोदात्तः। ततश्चतुर्थ्यां एकवचने ङेप्रत्यये तन्निमित्तके पूर्वोकारस्य गुणेऽवादेशेऽकेतवे इतिपदम्। तत्र चतुर्थ्येकवचनस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वम्। तन्नि-मित्तकगुणस्योदात्तोकारस्थानिकत्वेन स्थानिवद्भावादुदात्तत्वं तत्स्थानिकावादेशस्यापि तद्वदेवोदात्तत्वमिति अकेतवेशब्दे आदिस्वर द्वयमनुदात्तं तृतीयउदात्तश्चतुर्थोऽनुदात्तः सन् उदात्तात्परत्वात्स्वरितः पदपाठे। संहितायांतुपेशः शब्दीयोदात्तःपर इति तस्यान्त्यस्यानुदात्तस्य उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनेन सन्नतरः। पेशः। पिशअवयवे इत्यस्मात्तौदादिकात्पिशधातो सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यौणादिकेनासुनि उपधागुणेपेशः शब्दः। तत्र धातुस्वरस्यप्रत्ययस्वरेण तस्यापि नित्स्वरेण वाधान्निदन्तादेरुदात्तत्ववोधकेन-ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन पेशः शब्द आदिरुदात्तः उणादिषु अव्युत्पत्तिपक्षे नण्विपयस्येत्यनेनाद्युदात्तः। शेषनिघातेनचान्तोऽनुदात्तस्तस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितः। संहितायां मर्याः शब्दीयमकारःपर इति पेशः शब्दान्त्यसकारस्य रुत्वे उत्वे गुणे पेशो इति रूपम्। तत्रोत्वस्य व्यञ्जनस्थानिकतयाऽनुदात्तत्वं गुणौकार-स्यापि पूर्वोत्तरानुदात्तस्थानिकत्वेनानुदात्तत्वं स्थानिवत्त्वात्। तस्यापि उदात्तात्परत्वात्स्वरितः। मर्याः। मृङ् प्राणत्यागे इत्यस्माच्छब्दात्सिनिष्टक्र्य देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्येत्यादिसूत्रेण यत्प्रत्ययो निपात्यते गुणश्च। तत्र धातुस्वरं भित्वा प्रत्ययस्वरस्तमपि वाधित्वा नित्स्वरितमितिनित्स्वरः प्राप्तस्तस्याप्यदवादकेन यतोऽनाव इत्यनेनादेरुदात्तत्ववोधनाच्छेनिघातेनान्तोऽनुदात्तः। तस्योदात्तात्परत्वात्स्वरितः। तस्मात्मर्यशब्दात्संवो-धनवहुत्वे प्रथमाया वहुवचने जसि प्रथमयो पूर्वसवर्णदीर्घे मर्याइतिपदम्। तत्रजसः सुप्त्वेनानुदात्तत्वात्तस्य पूर्ववर्ति मर्यशब्दीयान्त्यानुदात्ताकारस्य सवर्णदीर्घैकादेश एकादेशस्यपूर्वोत्तरोभयानुदात्तस्थानिकतया स्थानि-वत्त्वेनानुदात्तत्वम्। तस्यापि पूर्ववत्स्वरितेन मर्याः पदमाद्युदात्तमन्त्यस्वरितं प्राप्तं परन्तु प्रकृतेसम्बोधना-न्तत्वेनामान्त्रित संज्ञावत्त्वात्पदात्परत्वादपादौस्थितत्वाच्च संहितायामामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकेन सर्वानुदात्तत्वे तस्य पूर्ववर्ति पेशोशब्दीयस्वरितौकारात्परत्वादुभयोरप्यचोः प्रचयः स्वरः स्वरितात्परेषामनुदात्तानामित्यनेन। पदपाठेतु सर्वनिघातस्य वाक्यत्वेऽपि अनुसरणात्तस्य पदस्य सर्वानुदात्तत्वम्। विशेषस्त्वियान्यत्संहितायां स्वरितात्परत्वात्प्रचयः। पदपाठेतुस्वरितात्परत्वाभावात्प्रचयाभाव इति। अपेशसे। पिशधातोरवयवार्था-त्सर्वधातुभ्योऽसुनित्यतेनासुनि प्रत्यये धातोरूपधायागुणे पेशशब्दोततोनञा सह वहुव्रीहौ अपेशश्शब्दस्तस्माच्च-तुर्थ्येकवचने ङेप्रत्यये अपेशसे इति पदम्। तत्र धातोरिति प्राप्तं धात्वन्तस्योदात्तस्वरं बाधित्वाप्रत्ययसामान्य

वे०—केतुं कृण्वन्। रात्रौ स्वपतो गतप्रज्ञस्य प्रज्ञोदयं कुर्वन् तमसातिरोहितरूपाणां गवादीनां रूपंचज्ञायते। केतुं कृण्वन् प्रज्ञानरहिताय पेशश्चापेशसे समजायथाः त्वमुषोभिः सह तमिममाश्चर्यमनुष्याणां निवेदयितुं त्वां सम्बोधयन्ति मर्त्या इति ॥३॥

स्वरः प्राप्तस्तमपि वाधित्वा प्रत्ययगतञ्नित्वनिमित्तकोञ्नित्यादिर्नित्स्वरमितिस्वरः प्राप्तस्तेन पेशऽशब्दो-निदग्तादिरुदात्त इत्याद्युदात्तः। नञ् निपताआद्युदात्ता इत्यनेनाद्युदात्तः। वहूव्रीही समासस्येत्यन्त उदात्त प्राप्तस्तंवाधित्वा वहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदमिति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्तस्तस्याप्यपवादेन नञ् सुभ्यामित्य-नेनोत्तरपदान्तस्योदात्तत्वविधानेन स एवस्वर इति अपेशश्शब्दोऽन्तोदात्तः शेषनिघातेनावशिष्टयोरचोरनु-दात्तत्वम्। चतुर्थ्येकवचनस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वेन अपेशसे शब्दे आदिस्वरद्वयमनुदात्तं तृतीय उदात्तः श्चतुर्थोऽनुदात्तः सन्नुदात्ततात्पर इति स्वरितः पदपाठे। संहितायांतु पूर्ववर्त्तिस्वरितात्परत्वादादिस्वरस्य स्वरितात्परेषामनुदात्तमित्यनेन प्रचयः स्वरः द्वितीयस्य तेनैवसूत्रेण प्रचयस्वरे प्राप्ते तदपवादेन उदात्तस्वरित-परस्य सन्नतर इत्येनेन अनुदात्तापरपर्यायः सन्नतर एव भवतीति विशेषः। सम्। निपातत्वान्निपाता आद्युदात्ता इत्यनेनाद्युदात्तः उपसर्गत्वाद्गोपसर्गाश्चामिवर्जमित्यननोदात्तः। उपद्भिः। उपधातोर्लटि तस्य शतरि मध्ये प्राप्तस्य शपोव्यत्ययेन शस्तस्य सार्वधातुकमपिदित्यनेन ङिद्वद्भावाद्वयो न इत्युपच्छब्द-स्तस्मात्तृतीया वहुवचने उपद्भिरिति रूपमिति भाष्यकारः। दशापाद्यांतु "उपसश्चेप्यते" इति वार्तिक-स्योपसशब्दस्य दकारान्तादेशःस्याद्भादौ प्रत्यय इत्यर्थकस्योदाहरणदानावसरे "समुपद्भिः" इत्युदाहरणदानादयं शब्दउपश्शब्दस्य रूपमिति विज्ञायते तेन उपदाहे इति धातो रुपः किञ्च "त्यंणादिकेनासिः प्रत्ययः सच किदित्यर्थकेन सिद्धिरुपः शब्दस्य। ततोभिसि प्रत्यये "उपसश्चेप्यते" इति वार्तिकेनदकारा-न्तादेशे उपद्भिरूपम्। दशपादीकारास्तु "उपः किदिति" उणादिस्थले ""वसःकिदि" निपाठ-माश्रयन्ति। तन्मतेन वसधातोरसि प्रत्यया भवति सच किद्भवतिति वसधातोर्वचस्वपियजादीनां कितिचे" त्यनेन संप्रसारणे संप्रसारणाचेति परस्य पूर्वरूपैकादेशे उपः शब्दसिद्धिः वत्वेन शासिवसिघसीनां चेत्यनेन। ततोभिसि पूर्ववद्रूपम्। तत्र प्रथमकल्पे धातुस्वरं वाधित्वा शतृ प्रत्ययस्वरः प्राप्तस्तस्यापि वाधकेन शप्रत्यय स्वरेणभवितव्ये परन्तु तस्य विकरणत्वेनावलवत्त्वेनवाधकत्वाच्छतुः स्वरस्यावशेषे प्राप्ते तस्य शतुर्लसार्वधातुकत्वेन। दुपदेशात्परत्वेनच तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हि्व ङोरित्यनेनानुदात्तत्वादवाधितत्वाच्च प्रत्ययस्वर एवात्रावतिष्ठते इति उपच्छब्दोऽन्तोदात्तः। द्वितीयेकल्पे धातुस्वरं वाधित्वासिः प्रत्ययस्वरेणा-द्युदात्त इति उपः शब्दोऽन्तोदात्तः। तृतीयकल्पे तु धातु स्वरस्य प्रत्यय स्वरेण वाधने प्रत्ययस्वर एव-विशिष्यते परन्तु प्रत्यये परतो वकारस्य संप्रसारणोकारे तस्य व्यञ्जन स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वं तेन सह परवर्त्त्यो-कारस्य शेष निघातेनानुदात्तस्य पूर्वरूपैकादेशे एकादेशास्थानिनोरुभयोराप्यनुदात्तत्वेनैकादेशः स्थानिवत्वेनानु-दात्त इति विशेषः। भिसः प्रत्ययस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वेनोपद्भिः शब्दे आदिरनुदात्तो द्वितीय उदात्तस्तृतीयोऽ-नुदात्त उदात्तात्परत्वात्स्वरितः। अजा यथाः। जनीप्रादुर्भावे इत्यस्मादादादिकाल्लुङि तस्य कर्तरि मध्यम-पुरुषैकवचने आत्मनेपदे थासिमध्येश्यनि लुङ-लङ-लृङ्क्ष्विडागमे ये विभाषेतिधातोरात्वे सवर्णदीर्घेऽ जायथा इति पदम्। तत्र धातुस्वरं थास्प्रत्ययस्वरं निवर्तयति तस्यापि तास्यानुदात्तेदित्यनेनानुदात्तत्वे श्यनः प्रत्ययास्याद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तः प्राप्तः परन्तु अडागमस्य विविश्योदात्तत्व विधानेन तेन श्यन् स्वरवाधः आत्वस्य व्यञ्जन स्थानिकत्वेन सवर्णदीर्घस्य स्थानिवत्वेनानुदात्तत्वं प्राप्त परन्तु अभातिङन्तात्परत्वात्ति ङङतिङ् इत्यनेन सर्वनिघातः। तस्य संहितायां स्वरितात्परत्वात्प्रचयः।

चतुर्थीमृचमाह—

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।
दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे ।
दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ इन्द्रेण सं हि दृक्षस इत्येका। अयं तृचः पलहस्तोत्रियसंज्ञकः। तथा च सूत्रितं "चतुर्विंशे होताजनिष्ट" इति खण्डे "इन्द्रेण सं हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च" (आ० ७।२) इति। यद्यप्येतदैन्द्रं सूक्तं तथा "प्यादह" त्यादिषु पट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते। "प्रायेणैन्द्रं मरुत" इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् (अ० परि० १।२)। आदित्ययमानन्तर्यार्थे निपातः। अहेत्यवधारणार्थः। आदह = वर्षर्तोरनन्तरमेव। स्वधामनु। इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे। मेघ मध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवंतः। जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवंतः। प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः ? यज्ञियं = यज्ञार्हं नाम दधानाः धारयन्तः। सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्राम्नातानि (कृ० य० तै० सं० का० ४ प्र० ६ अ०५)। "अन्ध" इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननाम "सूर्क रसः स्वधे"ति पठितम्। "अर्ण" इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु "तेजः स्वधाक्षरम्" इति पठितम्।

आत्। अह। निपातावाद्युदात्तौ। स्वधा। स्वं लोकं दधाति पुष्णातीति स्वधा "आतोऽनुपसर्गे कः (पा० ३।२।३) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनुपुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ गर्भस्यभावो गर्भत्वम्। प्रत्यय स्वरः। एरिरे। अन्तर्भावितण्यर्थो "ईर गतावि" त्यस्मादनुदात्तेतः परस्य लिटो झस्य इरेच्। चित्त्वादन्तोदात्तः। "सह सुपा" (पा० २।१।४) इत्यत्र सुपेति योग विभागादाङा सह तिङः समासेऽपि "समासस्य" (पा० ६।१।२२३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। "इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः" (पा० ३।१।३६) इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात्।

अहशब्दयोगान्निघाताभावः। "तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्" (पा० ८।१।३९) इति निषेधात्। दधानाः। शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते "अभ्यस्तानामादिः" (पा० ६।१।१८९) इत्याद्युदात्तत्वम्। यज्ञमर्हति यज्ञियम्। "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" (पा० ५।१।७१) इति घप्रत्ययः। "आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्" (पा० ७।१।२) इतीयादेशः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥४॥

स्क० षडादहस्वधामिति मारुत्योऽनन्तरा ऋचः सुरूपकृत्नुमित्यैन्द्रमामेधातिथेरित्यैन्द्रत्वे प्राप्तेऽयमपवादः। आदहस्वधामित्येताः षडन्तरा मरुद्देवता वीलुचिदारुजत्नुभिरित्यस्या देवतान्तरोपदेशात्-तद्वर्जमन्याः पञ्च मारुत्यः प्रतीयेरन्। तन्निवृत्त्यर्थमनन्तरवचनम्। आच्छब्दोऽथशब्दपर्याय आनन्तर्ये। अहेतिविनिग्रहार्थीय एव शब्दस्यार्थे। स्वधा-इत्युदकनाम। अनु पश्चादर्थे। कस्य पश्चात्। सामर्थ्याद्वृष्टेः। एवं सम्बन्धयोजनात् वृष्टेः पश्चादेवोदकं पुनर्गर्भत्वमेरिरे। ईरगतावित्यस्य ण्यन्तस्येदं रूपम्। गमयन्त्यापादयन्ति मरुतः। पुनश्शब्दश्चातीतसंवत्सरगर्भत्वापादनापेक्षः। एतदुक्तं भवति—वार्षिकांश्चतुरो मासान् वर्षित्वा तदनन्तरमष्टौ मासांस्तदुदकं रश्मिभिः प्रत्याहृत्य तदागामि संवत्सरे वर्षितुं पुनर्गर्भमापादयन्ति मरुत इति। एवमेकवाक्यता—वृष्टेः पश्चादनन्तरमेव मस्यलक्षणमन्नं पुनर्गर्भत्वमेरिरे मरुतो ददतः उदकं यज्ञसम्पादि एतदुक्तं भवति—वर्षाण्योषधीर्जनयित्वा न तावत्येव कृतार्था भवन्ति मरुतः। किन्तर्हि ता एव पुनर्गर्भयन्ति उदकदानेनेति ॥४॥

वे०—आदहस्वधाम्। अनन्तरमेव वृष्टेर्मरुतः-अन्नार्थं पुनरपि गर्भत्वं प्राप्नुवन्ति। अष्टौ मासास्तिरोभूत्वा वर्त्तन्ते वर्षाभ्योऽनन्तरम्। आश्चर्ये अहशब्दः। दधाना नामयज्ञानामीदृक् चातादृक् चेत्यादिकम् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह

वीलु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः।
अविन्द उस्रिया अनु ॥ ५ ॥

वीलु। चित्। आरुजत्नुऽभिः। गुहा। चित्। इन्द्र। वह्निऽभिः।
अविन्दः। उस्रियाः। अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम्—पणिभिर्देवलोकाद्गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः, ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति। एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितम् (अ० ८।६।१)। "पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा

गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुरिति" (अनु० १०।१०८) मन्त्रांतरे च दृष्टान्ततया सूचितम्। "निरुद्धा आपः पणिनेव गाव" इति। (ऋ० १।३२।११) तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते। हे इन्द्र वीलु चित् दृढमपि दुर्गमस्थानमारुजत्नुभिर्भञ्जद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गां अन्वविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि।

"ओजः पाज" इत्यादिष्वष्टाविंशति संख्याकेषु बलनामसु "दक्षो वीलु च्यौत्नम्" इति पठितम्। नव संख्याकेषु गोनाम"स्वन्ध्योस्रोस्रिये"ति पठितम्। वीलु। प्रातिपदिकस्वरः। चित्। चादिरनुदात्तः। आरुजत्नुभिः। "रुजो भङ्गे" इत्यौणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। गुहा। सप्तम्याडादेशः। "ग्रामादीनां च" (फि० २।१५) इत्याद्युदात्तः वह्निभिः "वहिश्रिश्रयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्" (उ० ४।५२) इति वहेर्निप्रत्ययः। पित्त्वादाद्युदात्तः। अविन्दः। "शे मुचादीनाम्" (पा० ७।१।५९) इति नुमागमः। "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः" (पा० ६।४।७१) वसन्तीत्युस्रियाः। वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः। पत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः। उक्तं हि "यत्र पदार्थविशेषसमुक्तं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमि"ति। इकार प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥ ५॥ ११॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः॥

स्क०—एका वीलुचिदिन्द्राय मरुद्भिः सहगीयते। न केवलं मरुद्भ्यः। ऐन्द्र मारुतीयं न मारुत्येव केवलेत्यर्थः। वीलयतेः संस्तम्भ कर्मणो वीलु दृढम्। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। दृढमपि पर्वतादि आरुजत्नुभिः। रुजो भङ्गे। सहयोगलक्षणा चेयं तृतीया। भञ्जद्भिर्मरुद्भिः सह। गुहाचित् गुहायामपिस्थिता। हे इन्द्र! कीदृशैर्मरुद्भिः। वन्हिभि वोढृभिः। अविन्दः लब्धवानसि। काः। उस्रियाः—देवानां स्वभूता गाः। अनुपश्चात्। कस्य। सामर्थ्यात् सरमा प्रत्यागमनस्य। पणिभिरसुरैरपहृताः-गागुहायांनिहिताः सरमाप्रत्यागमनोत्तरकालं मरुद्भिः सह त्वमलब्धा इत्यर्थः॥५॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः॥

वे०—वीलुचित्। दृढमपि पर्वतसान्वाभिमुख्येनमञ्जद्भिः पर्वतस्यगुहायामपि इन्द्र! त्वां वोढृभिर्मरुद्भिस्त्वं पणिभिरपहृता गा अन्वविन्दः॥५॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः॥

युञ्जन्तीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह—

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः ।
महामनूषत श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् गिरः ।
महाम् अनूषत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ=प्राप्तमनूषत =स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणम् ? विदद्वसुम्=वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं=विख्यातं । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः । यथा मतिं । मातारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥

देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । "सुप आत्मनः क्यच्" (पा० ३।१।८) "क्यचि च" (पा० ७।४।३३) इतीत्वम् "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (पा० ७।४।२५) इति दीर्घत्वं च न भवति "न छन्दस्य=पुत्रस्य (पा० ७।४।३५) इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । "अश्वायन्त" इत्यादा "वश्वाघस्यात्" (पा० ७।४।३७) इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तम् । क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चित्वा"चित" इत्यन्तोदात्तत्वम् शपः पित्त्वेन शतुश्च ल सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्व "एकादेश उदात्तेनोदात्त" इत्युदात्तः । यथा "प्रकारवचने थाल" (पा० ५।३।२३) "लिती"ति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिम् । "मन्त्रे वृषेषपचमन" इत्यादिना (पा० ३।३।९६) क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" (पा० ३।३।१७४) इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगा"दच्छ गत्यर्थवदेषु" (पा० १।४।६९) इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् "निपाता आद्युदात्ताः फि० ४।१२ इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुम् । "विद ज्ञाने" इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतृप्रत्यये-

"ऽदिप्रभृतिभ्यः शपः" (पा० २।४।७२) इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः। गृणातेः क्वि "ऋृत इद्धातोः" (पा० ७।१।१००) इतीत्वम्। रपरत्वम्। धातुस्वरेणोदात्तत्वम्। महाम्, महान्तम्। नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः। प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम्। अनूषत। "णु स्तुतौ"। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। लुङि झस्यादादेशः सिचि कुटादित्वेन ङित्त्वाद् गुणाभावः। इडभाव उकार दीर्घत्वं च छान्दसम्। निघातः। श्रुतम्। प्रत्ययस्वरः ॥६॥

स्क०—देवशब्दोऽत्र प्रकृतान् मरुत एवाह। तानिच्छन्तो देवयन्तः। यथामतिम्। मन्यतिरर्चतिकर्मा। मन्यते स्तूयतेऽसाविति मतिरिन्द्रः, ज्ञाता वा मतिर्विद्वान् ब्राह्मणः। यथा सर्वस्तुत्यमिन्द्रं विद्वांसं वा ब्राह्मणं तद्वत्। अच्छ। निपातोऽयमाभिमित्यस्यार्थे। लब्धधनं मरुद्गणं। गीर्भि स्तुतिभिर्महान्तमिन्द्रं अनूषत। स्तुवन्ति स्तुवन्तु वा ऋत्विजो मत्पुत्रपौत्रादयो वा। श्रुतं ख्यातम् ॥६॥

वे० देवयन्तः। देवानिच्छन्तोयथा पूजनीयमिन्द्रमभिष्टुवन्ति, विद्वसुं वेदयद्वसु मुदारं गिरः स्तोतारोमहान्तं मरुद्गणमिति ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा।

मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण। सं। हि। दृक्षसे। संऽजग्मानः। अबिभ्युषा।

मंदू इति। समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण ! त्वमिन्द्रेण संजग्मान=संगच्छमानः संदृक्षसे हि। सम्यग्दृश्येथाः खलु। अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः। कीदृशेनेन्द्रेण ? अबिभ्युषा=भीतिरहितेन। कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ ? मन्दू=नित्यप्रमुदितौ। समानवर्चसा=तुल्यदीप्ती। पुरा कदाचिद् वृत्रवधदशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रश्वासेनापसारिताः, तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत्। सोऽयमर्थो "वृत्रस्य त्वाश्वसथादि"ति मन्त्रे संगृहीतः "इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति" ब्राह्मणे प्रपञ्चितश्च॥ इन्द्रशब्द परमैश्वर्यवन्तं मरुद्गणं

वाभिधत्ते। तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यम्। तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता "इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोपि वा मन्दुना तेनेति स्यत्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम्" (नि० ४।१२) इति॥

संदृक्षसे। संपश्येथाः। दृशेश्चेति वक्तव्यम् (पा० १।३।२९।२) इत्यात्मनेपदम्। दृशे-"र्लिङर्थे लेट्" इति प्रार्थनायां लेट्। "थासः से" (पा० ३।४।८०) "लेटोऽडाटौ" (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः। "सिब्बहुलं लेटि" (पा० ३।१।३४) इति सिप्। "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति गुणाभावः। व्रश्चादिना षत्वम्। "षढोः कः सि" (पा० ८।२।४१) इति कत्वम्। "आदेशप्रत्यययोः" (पा० ८।३।५९) इति सिपः षत्वम्। बहुलग्रहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति। सिपा व्यवधानात्पश्यादेशो न भवति शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव शिष्यते। हिशब्दयोगा"त्तिङ्ङतिङः" इति निघातो न भवति। "हि च" (पा० ८।१।३४) इति प्रतिषेधात्। संजग्मानः। गमेः संपूर्वा"च्छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लिट्। "समो गम्यृच्छिभ्या" (१।३।२९) मित्यात्मनेपदविधानाल्लिटः कानजादेशः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। अभ्यासस्य चुत्वम्। "गमहने" (पा० ६।४।९८) त्युपधालोपः कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अबिभ्युषा। "ञिभी भये"। पूर्ववल्लिट्। "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" (पा० १।३।७८) इति परस्मैपदम्। "क्वसुश्च" (पा० ३।२।१०७) इति लिटः क्वसुरादेशः। तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः। द्विर्भावः। अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे। क्रादिनियमात्प्राप्त "इड्वस्वेकाजाद्घसाम्" (पा० ७।२।६७) इति नियमान्निवर्तते। नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वा-"द्वसोः संप्रसारणम्" (पा० ६।४।१३१) इति वकारस्योकारः। "संप्रसारणाच्च" (पा० ६।१।१०८) इति पूर्वरूपत्वम्। "शासिवसिघसीनां च" (पा० ८।३।६०) इति षत्वम्। इयङादेशं बाधि-"त्वेरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (पा० ३।४।८२) इति यणादेशः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पूर्वेण सह संहितायामोकार"स्यैङः पदान्तादति" (पा० ६।१।१०९) इति परपूर्वत्वे प्राप्ते "प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे" (पा० ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः। मन्दू। "मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु"। "इदितो नुम् धातोः" (पा० ७।१।५८) इति नुमागमः। कुरित्यनुवृत्तौ "खरुशंकुपीयुनीलंगुलिगु" (उ० १।३६) इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्वन्तेर्हिगुरितिवद्धातन्तरादपि कुरित्युक्तं। प्रत्ययस्वरेणन्तोदात्त। द्विवचनमौ। "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" (पा०६।१।१०२) तृतीयैकवचने चेत् "सुपां सुलुगि"त्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। समानवर्चसा। समानं

वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः। द्विवचने "सुपांसुलुगि"त्यादिनाकारादेशः। समानपादस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥७॥

स्क०—इन्द्रेण सह त्वं मरुद्गण ! संहि दृक्षसे। सञ्जग्मानः संगच्छमानः – तत्रतत्र वृत्र बधादौ कार्ये, अविभ्युषा भयवर्जितेन। तस्या एकान्तगयास्तु अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदेवतः, या ऐन्द्रमारुत्युक्ता ऋक् एक वीलुचिदिति तस्या एकान्तरा या इन्द्रेण संहीत्येषा तस्या, अर्धर्चोऽन्त्यो द्विदेवतः ऐन्द्रमारुतः। मन्दू। मन्दतेर्मोदनार्थस्यैतद्रूपम्। नित्यप्रमुदितौ। समानवर्चसा तुल्यदीप्ती चेन्द्रमरुद्गणौ ॥७॥

वे० इन्द्रेणहि सन्दृश्यसे स सङ्गच्छमानोऽविभ्युषा मरुद्गणं युद्धार्थम्। इन्द्रमरुद्गणौ मदिष्णू भवथः संयुक्तौ समानवर्चसौ। यद्वा मन्दुना समान वर्चसेन्द्रेणेति ॥७॥

अष्टमीमृचमाह :–

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः। अभिद्युऽभिः। मखः। सहस्वत्। अर्चति।

गणैः इन्द्रस्य। काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैः–दोषरहितैरभिद्युभिः–द्युलोकमभिगतैः काम्यैः–फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैः मरुत्समूहैः सहितमिन्द्रस्येन्द्रम् सहस्वद्बलोपेतं यथा भवति तथार्चति पूजयति। अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः। "यज्ञ" इत्यादिषु पंचदशसु "मखो विष्णुरि"ति पठितम्। चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्म"स्वर्चति गायती"ति पठितम् ॥

न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः। "नञ्सुभ्यामि"त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवः। तैरभिद्युभिः। अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। मखः। प्रातिपदिकस्वरः। सहो बलमस्मिन्नर्चने शर्मण्यस्तीति सहस्वत्। "तसौ मत्वर्थे" (पा० १।४।१९) इति भसंज्ञया पदसंज्ञायाः बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः। "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" (पा० ८।२।९) इति वा "झयः" (पा० ८।२।१०) इति वा मतुपो मस्य वत्वम्। सहस्शब्दो "नब्विषयस्यानिसंतस्ये"

त्याद्युदात्तः। मतुपः पित्त्वात्स एव शिष्यते। काम्यैः। कमेर्णिङ्। "अत उपधायाः" (पा० ७।२।११६) इति वृद्धिः। "जनी जृष् क्नसु रंजोऽमंताश्च" (धा० पा० १९।६३।६७) इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्त्वस्य "न कम्यमिचमामि"ति प्रतिषेधात् (धा० पा० १९।६९) "मितां ह्रस्वः" (पा० ६।४।९२) इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति। ण्यन्ता"दचो यत्" (पा० ३।१।९७) णिलोपः। "तित्स्वरितमि"ति प्राप्ते "यतोऽनावः" (पा० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥८॥

स्क०—सर्वाश्चात्र द्वितीयार्थे तृतीया। अनवद्यान्-अगर्ह्यान्-अभिगतदीप्तीन् अत्यन्तदीप्तान्। मखोयज्ञः। सहस्वत् बलवत्। सुप्नोत्यर्थः। अर्चति स्तौति। यत्-यज्ञ ऋत्विजः, स्तुवन्ति, तदिदं यज्ञ एव स्तौतीत्युच्यते। अथवा मखो यज्ञकारी संस्तौति। कान् गणान्-सप्त सप्तकान्। इन्द्रस्य काम्यैः काम्यान्। प्रियान्। अथवा अनवद्यादिगुणैर्मरुद्गणैर्युक्तो यज्ञः—सुप्नोत्यर्चन्तेऽत्र मरुतो देवा इन्द्रश्च। अतो यज्ञोऽत्यन्तं पूज्यत इत्यर्थः ॥८॥

वे०—अनवद्यैः। अवद्यरहितैरभिद्योतमानैः सहस्तात। सहस्वन्तमिन्द्रं अर्चतिगणैरिन्द्रस्य प्रियैः। गणशब्द एकवचनबहुवचने पर्यायेण भवतः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अतः॑ परिज्मन्ना ग॑हि दि॒वो वा॑ रोच॒नादधि॑।
स॒म॒स्मिन्नृ॑ञ्जते॒ गिरः॑ ॥ ९ ॥

अतः॑। परि॒ऽज्मन्। आ। ग॒हि॒। दि॒वः। वा॒। रो॒च॒नात्। अधि॑।
सम्। अ॒स्मिन्। ऋ॒ञ्ज॒ते॒। गिरः॑ ॥ ९ ॥

हे परिज्मन्—परितो व्यापिन्मरुद्गण। अतो=ऽस्मान्मरुद्गणस्थानादंतरिक्षादागहि=अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। दिवो वा द्युलोकाद्वा समागच्छ। रोचनादधि दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ। अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। अस्मिन्कर्मणि वर्त्तमान ऋत्विगिरः=स्तुतीः समृंजते सम्यक् प्रसाधयति। "ऋंजतिः प्रसाधनकर्मे"ति यास्कः। एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः। यद्यप्यृत्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वादृञ्जतिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं, तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः। परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह "तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति" ॥

अतः। "पंचम्यास्तसिल्" (पा० ५।३।७) एतदोऽश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। "लिती"ति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। परिज्मन्। "अज गतिक्षेपणयोः"। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" पा० ३।२।७५ इति मनिन्। अकारलोपश्छांदसः। आमन्त्रितनिघातः। गहि। गमे"र्बहुलं छंदसि" (पा २।४।७३) इति शपो लुक्। हेर्ङित्त्वा"दनुदात्तोपदेशे" (पा० ६।४।३७) त्यादिना मलोपः। "अतो हेः" (पा० ६।४।१०५) इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्ये "असिद्धवदत्रा भात्" (पा० ६।४।२२) इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारान्तत्वात्। दिवः। "ऊडिदमि"-त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। वा। "चादयोऽनुदात्ताः" (फि० ४।१५) इत्यनुदात्तः। रोचनात्। रुच दीप्तौ। "अनुदात्तेतश्च हलादेः" (पा० ३।२।१४९) इति युच्। "युवोरनाकौ" पा०७।१।१ इत्यनादेशः किदित्यन्तोदात्तः। अधि। "अधिपरी अनर्थकौ" (पा० १।४।९३) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशा"न्निपाता आद्युदात्ताः" इत्याद्युदात्तः। अस्मिन्। परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशा"दिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" (पा० २।४।३२) इत्यश् अनुदात्तः। शित्त्वात्सर्वादेशः। विभक्ति"रनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा० ३।१।४) इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। ऋंजते। "ऋजि भृजी वर्जने"। समित्युपसर्गयोगा-त्प्रसाधने वर्तते। निघातः। गिरः। प्रातिपदिकस्वरः ॥९॥

स्क०—अत इति मरुद्गणस्थानस्यान्तरिक्षस्यनिर्देशः। अतोऽन्तरिक्षात्। हे परिज्मन्! सर्वतोगामिन्! मरुद्गण! आगहि-आगच्छ। द्युलोकात् दीप्तात्। अथवा रोचनादादित्य मण्डला द्वेत्यर्थः। अयं मधुच्छन्दा नाम ऋषिर्ऋत्विग् ब्राह्मणाच्छंस्याख्ये अस्मिन् यज्ञे समृञ्जते सम्यक् प्रसाधयति-उपकल्पयति गिरः ॥ ६ ॥

वे०—अतः परिज्मन्। अतोऽन्तरिक्षात् परितोगन्तर्मरुद्गण! आगच्छ, आदित्यस्य रोचना-लोकात्। अधिपरी सप्तमीपंचम्योरर्थे स्फुटीकुरुतः। अस्मिन् मरुद्गणे सम्प्रसाधयति स्तुतीर्म-धुच्छन्दा ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह—

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि

इंद्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः। वा। सातिं। ईमहे। दिवः। वा। पार्थिवात्। अधि।

इंद्र। महः। वा। रजसः ॥ १० ॥

इन्द्रं = देवं प्रति सातिं = धनदानमधीमहे = आधिक्येन याचामहे। कस्माल्लोकादिति तदुच्यते। इतो = ऽस्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवा = त्पृथिवीलोकाद्वा। दिवो वा = द्युलोकाद्वा। महो = महतः प्रौढाद्रसो वा = पक्षादीनां रञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्वा। अयमिन्द्रो यतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः। सप्तदशसु याच्ञाकर्म"स्वीमहे यामी"ति पठितम्॥

इतः। इदम्शब्दा"त्पंचम्यास्तसिल्"। इदम इश्" (पा० ५।३।३) इतीश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। अ"त्रोडिदाम" (पा०६।१।१७१) त्यस्यावकाशः। आभ्याम्। एभिः "लिती" (पा० ६।१।१९३) त्यस्यावकाशः पचनं पाचकः। उभावपि नित्यौ। तत्र परत्वा"द्विप्रतिषेधे परं कार्यमि"ति (पा० १।४।२) "लिती"तीकारस्योदात्तत्वं। पश्चात्तसेः "प्राग्दिशो विभक्तिः" (पा० ५।३।१) इति विभक्तिसंज्ञकत्वा"दूडिद"मि (पा० ६।१।१७) त्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति। "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव" (पा० ४०) "त्यूडिदमि"त्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत्। न। लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात्। नन्वेवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लित्स्वरेण बाधितमपि "सावेकाच" परं इति तसिल उदात्तत्वं स्यादिति चेत्। न। यत्तच्छब्दयोः सावर्णत्वे "न गोश्वन्सावर्णेति" (पा० ६।१।१८२) निषेधात्। न च "पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति। सातिं। "षणु दाने"। "धात्वादेः षः सः" (पा० ६।१।६४) भावे क्तिन्। "जनसनखनां सनझलोः" (पा० ६।४।४२) इति नकारस्यात्वं। "तितुत्तथसिसुसरकसेषु च" पा० ७।२।९ इति निषेधादिण् न भवति। नित्स्वरे प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्ता"वृतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चे"ति (पा० ३।३।२५) निपातनादन्तोदात्तत्वं। ईमहे। ईङ् गतौ। श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति लुक्। अस्य धातोर्ङित्त्वा"त्तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्" (पा० ६।१।१८६) इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। न च"तिङ्ङतिङ" इति निघातः। चवायोगे प्रथमा" (पा० ८।१।५९) इति निषेधात्। उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति। दिवः। "ऊडिदमि"त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। पार्थिवात्। प्रथ प्रख्याने। प्रथत इति पृथिवी। "प्रथः षिवन्संप्रसारणं च" (उ० १।१४९) इति षिवनप्रत्ययः। षिद्गौरादिभ्यश्च" (पा० ४।१।४१) इति ङीष्। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः। पृथिव्या विकार इत्यर्थे "ओरञि"त्यनुवृत्ता"वनुदात्तादेश्च" (पा० ४।३।१४०)

इत्यञ्। "यस्येति च" (पा० ६।४।१४८) इतीकारलोपः। "तद्धितेष्वचामादेः" (पा० ७।२।११७) इत्यादिवृद्धी रपरत्वं। "ञ्नित्यादिर्नित्यमि"त्याद्युदात्तः। अधि। निपातत्वादाद्युदात्तः। इन्द्रं। रनप्रत्ययांत आद्युदात्तः। महः। महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः। "सावेकाच" इति विभक्तेरुदात्तत्वं। रजसः। "नब्विषयस्यानिसंतस्ये"त्याद्युदात्तत्वम्॥ १०॥ १२॥ २-३॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः॥

स्क० अतःपरं यथाप्राप्तमैन्द्रमेव। अत इत्येतस्य सन्निहितवचनस्यवा पार्थिवादित्यनेन व्यवहितेनापि सामानाधिकरण्यम्। पर्थिवाल्लोकात् सातिं दानमीमहे, याचामहे। द्युलोकाद्वा याचामहे, इन्द्रम्। केवलाभ्यामेताभ्यामेवनहि। किन्तर्हिमहोवारजसः। रजः शब्दोलोकवचनः। महतो लोकात्। अर्थात् यस्मात् कस्माद्वा स्थानादानीय, इन्द्रो ददान्वित्यर्थः॥१०॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः॥

वे०—अत उत्तरमिन्द्र एव देवता। कुत इन्द्र आगच्छति न वयं जानीमः। तमिन्द्रमस्या भूमेरागच्छन्तं देयं धनं याचामहे। अपि वा दीमात् पार्थिल्लोकात्। पृथिव्यन्तरिक्ष नाम। इन्द्रं महो वा रजसः स्वर्गादिति॥१०॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः॥

"इन्द्रमि"त्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत् "सुरूपकृत्नुमि"त्यादिषु चतुर्थम्। ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च पूर्ववत्। विशेषविनियोगस्तूच्यते। महाव्रते निष्केवल्यशस्त्र "मिन्द्रमिद्गाथिन" इति सूक्तम्। तथा च पंचमारण्यके सूत्रितम् "शिरो गायत्रमिन्द्रमिद्गाथिनः" (ए.आ.५,२,१,) इति। तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे "इन्द्रमिद्गाथिन" इति षळहस्तोत्रियस्तृचः। "चतुर्विंशे होताजनिष्ट"इत्युपक्रम्य"आयाहि सुषुमा हि त इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्" (आ० श्रौ० ७।२)। इति सूत्रितत्वात्। अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः। सुत्रितं च "इन्द्राय मद्वने सुतमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहत" (आ० श्रौ० ६।४) इति।

तत्र प्रथमामृचमाह—

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्कभिरर्किणः।

इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम्। इत्। गाथिनः। बृहत्। इन्द्रम्। अर्कभिः। अर्किणः।

इन्द्रम्। वाणीः। अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इन्द्रमिदिन्द्रमेव बृहत्। 'त्वामिद्धि हवामहे' (ऋ. सं. ६.४६,१) इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्नानूषत। स्तुतवन्तः। अर्किणोऽर्चनहेमन्त्रोपेता होतारोऽर्केभिर्ऋग्रूपैर्मन्त्रैरिन्द्रमेवानूषत। ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रमेवानूषत। अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्। (अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति)। (नि० ५।४) इति। श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु वाशी वाणी (१.११.१२) ति पठितम् ॥ गाथिनः। 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० सू०,१६१) इति गायतेस्थन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। गाथा एषां सन्तीति गाथिनः। 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (पा० ५।२।११६) इतीनिः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। स च सति शिष्टः। बृहत्। बृहता। तृतीयैकवचनस्य सुपांसुलुगितिलुक्। 'पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्'(उ० २।२४१) इत्यन्तोदात्तोनिपातितः। अर्कभिः। अर्च पूजायाम्। अर्च्यन्त एभिरित्यर्कामन्त्रा। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा० ३।३।११८) इति घः। 'चजोः कु घिण्यतोः' (पा ७।३।५२) इति कुत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।१०) इति भिस ऐसादेशो न भवति। अर्का स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां

सन्तीत्यर्किणः। वाणीः। 'वृषादीनां च' (पा० ६।१।२०३) इत्याद्युदात्तः। 'दीर्घाज्जसि च' (पा० ६।१।१०५) इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति विकल्पितत्वा-द्दीर्घत्वम्। तृतीयार्थे प्रथमा। अनूषत। णु स्तुतौ। 'णो नः' (पा० ६।१।६५) इति नत्वम्। लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। झस्यादादेशः (पा० ७।१।५) सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च छान्दसं धातोः कुटादित्वात्। (पा० १।२।१) सिचो ङित्त्वेन (पा० १।१।५) गुणाभावः॥

स्क०—इन्द्रमेव। गीयन्ते इति गाथाः समानि। उद्गातारः। महतासाम्ना इन्द्रमेव अर्केभिः मन्त्रैः मन्त्रवन्तो होतारः। इन्द्रमेव वाणीः। यजुर्लक्षणैः अध्वर्यवः अनूषत अस्तुवन्॥ १॥

वे०—इन्द्रमेवोद्गातारो बृहता साम्ना स्तुवन्ति। इन्द्रं शस्त्रैर्होतार इन्द्रमेव सर्वा गिरः स्तुवन्ति॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा।

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः॥ २॥

इन्द्रः। इत्। हर्योः। सचा। सम्ऽमिश्लः। आ। वचःऽयुजा।

इन्द्रः। वज्री। हिरण्ययः॥ २॥

इन्द्र इदिन्द्र एव हर्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिश्लः सर्वतः सम्य-ग्मिश्रयिता। कीदृशोर्हर्योः। वचोयुजा। इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयमिन्द्रो वज्री वज्रोयुक्तः। हिरण्ययः। हिरण्मयः स्वर्वा-भरणभूषित इत्यर्थः॥ हर्योः। हरत इति हरी। इन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। सचा। सहेत्युक्तम्। संमिश्लः। मिश्रणं मिश्रः। मिश्रयतेर्घञ् (पा० ३।३।१८) सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः। लत्वं छान्दसं। सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः। पूर्वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम्। वचोयुजा। वचसा। युज्येते इति वचोयुजौ। तयोः। षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारादेशः। युजशब्दो धातुस्वरेणान्तोदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। वज्री। वज्रमस्यास्ति। अत इनिठनौ। प्रत्ययस्वरः। हिरण्ययः। 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' (पा० ६।४।१७५) इति हिरण्यमयशब्दस्य

मकारलोपो निपात्यते। अकारः प्रत्ययस्वरणोदात्त। पूर्वेणानुदात्तेन सहैकादेश-उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

स्क०—इन्द्र एव हर्योरश्वयोः सह समिश्लः आभिमुख्येन सम्मिश्लयिता। केन। रथेन रथे योग पद्येन नियोक्तेत्यर्थः। युज्येथामिति वचन मात्रेण स्वयमेव यौ युज्येते। विनीत योरित्यर्थः। इन्द्र एव वज्री वज्रवान्। हिरण्मय सदृशः दीप्तवर्णो इत्यर्थः ॥ २ ॥

वे०—एकाकी चरन्निन्द्रएव स्वाश्रयोऽसहायभूतः स एव संयोजयत्युक्तिमात्रेण युञ्जाना-विन्द्रो वज्री हिरण्मय सर्व शरीरः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह –

इन्द्रो॑ दी॒र्घाय॒ चक्ष॑स॒ आ सूर्यं॑ रोहयद्दि॒वि ।

वि गोभि॒रद्रि॒मैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि । वि ।

गोभिः॑ । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥ ३॥

अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय निरन्तराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत्। पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः। स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्व्यैरयत्। विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान्। प्रकाशितवानित्यर्थः। अथवा। इन्द्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत्। विशेषेण प्रेरितवान्। पञ्चदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु 'खेदयः किरणा गाव' (नि० १,५,६) इति पठितम्। त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्व-द्रिर्ग्रावे (नि० १,१०,१) ति पठितम्॥ दीर्घाय। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। चक्षसे। 'चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नि' (उ० सू. ४.६२८) त्यसुन। बहुलग्रहणात्ख्याञादेशः। भावः। नित्त्वादाद्यु-दात्तः। सूर्यम्। सुवति प्रेरयतीति सूर्यः। 'षू प्रेरणे'। धात्वादेः षः सः। 'राजसूयसूर्येत्यादिना' (पा०।३।१।११४) क्यप्प्रत्ययः। तस्य रुडागमश्च निपात्यते। क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः। पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वर एव शिष्यते। रोहयत्। रुहेर्ण्यन्ताल्लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे-ऽपि' (पा० ।६।४।७५) इत्यडभावो निघातश्च। दिवि। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। अद्रिम्। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन' (उ० ४।५०५) इति क्रिन्प्रत्ययः। अदन्ति

पशवस्तृणादिकमत्रेत्यद्रिः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। ऐरयत्। ईर गतौ। ण्यन्ताल्लङ्। निघातः॥

स्क०—वृत्रो महत् तमस्तताान। तेन तमसावृतं सर्वमधर्मप्रज्ञानं बभूव। ततो इन्द्रो वृत्रंहत्वा तमसोऽपनोदनार्थंसूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकारेति। तदेतदुच्यते इन्द्रः आप्रलय भाविने चक्षसे दर्शनाय सूर्यमारोपितवान् द्युलोके। किञ्चवियोगिभिरद्रिमैरयत्। वज्रैरयत् प्राणेभ्यो विगमितवान् हन्ति वेत्यर्थः। अथवा उदकार्थंमेघं हन्तीत्यर्थः॥ ३॥

वें० इन्द्रो मनुष्याणां चिराय दर्शनाय दिवि सूर्यमारोहयत् तेजोभिश्च विविधं वर्षार्थं मेघं प्रेरयति॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह॥—

इन्द्र॒ वाजे॑षु नोऽव स॒हस्र॑प्रधनेषु च।

उ॒ग्र उ॒ग्राभि॑रू॒तिभिः॑॥ ४॥

इन्द्र॑। वाजे॑षु। नः॒। अ॒व॒। स॒हस्र॑ऽप्रधनेषु। च॒। उ॒ग्रः।

उ॒ग्राभिः॑। ऊ॒तिऽभिः॑॥ ४॥

हे इन्द्र। उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्ष्याभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव। रक्ष॥ तथा सहस्रप्रधनेषु च। सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभ-युक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष॥ वाजेषु। 'वृषादीनां च' (पा० ६।१।२०३) इत्याद्युदात्तत्वम्। नोऽव। नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावो न भवति। 'अव्यपर इति निषेधात्' (पा० ६।१।११५) अव रक्षणे। तिङ्ङतिङ इति निघातः। यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियाया'श्चवायोगे प्रथमा' (पा० ८।१।५९) इति निघातनिषेधः प्राप्तः। तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्त-त्वा'च्चादिलोपे विभाषा' (पा० ८।१।६३) इति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते। सहस्रशब्दः 'कर्दमादीनां च' (फि० ५१९) इति मध्योदात्तः। सहस्रप्रधनेषु वाजेषु। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उग्रः। उच समवाये। चस्य गः। ऋज्रेन्द्रेत रन्। व्यत्ययेनान्तो-दात्तः। ऊतिभिः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः॥

स्क०—हे इन्द्र ! युद्धेषु अस्मान् अव रक्ष । सहस्र प्रधनेषु बहुत्यन्तधनावेत्यर्थः । उग्रः । प्रत्यक्ष कृतोऽयंमन्त्रः यस्त्वमुग्रः अन्येनाप्रसह्यः । सः अवैति । उग्राभिः अन्येनाप्रसह्याभिः । उतिभिः पालनैः ॥ ४ ॥

वे०—इन्द्र ! क्षुद्रेषु अस्मान् रक्ष च । महत्सु उग्र उद्गीर्ण उद्गूर्णैः पालनैः । अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥ —

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे ।
युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे । आह्वयामः । अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतीन्द्रं हवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । युजम् । सहकारिणं समाहितं वा । वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् ॥ महाधन-शब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यन्तो-दात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतम् । महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ० ३।४३२) निस्त्वादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । ञित्त्वा-त्कर्त्रभिप्राये (पा० १।३।७२) आत्मनेपदम् । लटः स्थाने महिङ् । 'टित आत्मनेपदानाम्' (पा० ३।४।७९) इति टेरेत्वम् । 'कर्तरि शप्' (पा० ३।१।६८) 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इत्यनु-वृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा० ।६।१।३४) इति संप्रसारणम् । वकारस्योकारः परपूर्वत्वम् । गुणावा-देशौ । 'अतो दीर्घो यञि' (पा० ७।३।१०१) इति दीर्घत्वम् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । युजम् । युज समाधावित्यस्य क्विप् । 'युजेरसमासे' (पा० ७।१।७१) इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृतु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तन्त इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । 'स्फायितंचे (उ० २।१३) त्यादिना रक्प्रत्ययः किंत्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । 'अत इनिठनाविती्नः' (पा.सू. ५,२,११५) प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

स्क०—महाधने। महति सङ्ग्रामे। इन्द्रमेव अर्भे। अल्पे सङ्ग्राम एव। हवामहे अह्वयामः युंजे सहायकम्। वृत्रेषु सङ्ग्रामव्यतिरिक्तेष्वपि च शत्रुषु इन्द्रमेव समाह्वयामः वज्रिणम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वे० — इन्द्रं वयं महति संग्रामे हवामहे, इन्द्रमल्पे च सहायमुपद्रवेषु आयुधवन्तम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदश वर्गः ॥

इन्द्रमिद्गाथिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥—

स नो॑ वृषन्न॒मुं च॒रुं सत्रा॑दाव॒न्नपा॑ वृधि ।

अ॒स्मभ्य॒मप्र॑तिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृ॒ष॒न् । अ॒मुम् । च॒रुम् । सत्रा॑ऽदावन् । अप॑ ।

वृ॒धि । अ॒स्मभ्य॑म् । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन्! अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानम् चरुं मेघमपावृधि। उद्घाटय। तथैवास्म-भ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः। यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति। अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलितः। एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह। अप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो वेति॥ वृषन्। आमन्त्रितनिघातः। अमुम्। प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोदात्तः। चरुम्। चरतीति चरुः। 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' (उ० १।७) इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। सत्रादावन्। सत्राशब्दः सहार्थे। अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा। 'अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' (पा० ३।२।७४) इति वनिप्। 'आमन्त्रितस्य च' (पा.सू. ६.१.१९८) त्युदात्तत्वम्। पादादित्वान्न निघातः। अप। निपातस्य चेति दीर्घः। निपात आद्युदात्तः। वृधि। वृञ् वरणे। लोटः सिप्। तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' (पा० ३।४।८७) इति हिः। 'स्वादिभ्यः श्नुः' (पा० ३।१।७३) तस्य 'बहुलं छन्दसी (पा.२,४।७३) ति लुक्। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिरादेशः। तस्य ङित्वात्पूर्वस्य गुणाभावः। निघातः। अस्मभ्यम्। अस्मच्छब्दाद्भ्यसो

भ्यम् (पा० ७।१।३०) इति भ्यमादेशः। 'शेषे लोपः' (पा० ७।२।९०) इति दकारलोपः। 'बहुवचने झल्येत्' (पा० ७।३।१०३) इत्येत्वं न भवति। 'अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (म० भा० ७।१।३०) त्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेण स्मेत्यकार उदात्तः। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्य लोपः। तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वम् (पा० ६।१।१६१) अप्रतिष्कुतः। केनचिदप्रतिशब्दितः। कुङ् शब्दे। निष्ठेति कर्मणि क्तप्रत्ययः। प्रतेः प्राक्प्रयोगः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः (पा० ६।१।१५७) सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् (पा० ८।३।९८) नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्क०—योहि अस्मत्सर्वार्थं वर्षति। तत एवैवमाम्नायते। अमुंचरूं मेघम्। सत्रादावन् सत्य सततयोद्दातः। अपावृधि उद्घाटय। अस्मभ्यमस्मदर्थम्। अप्रतिष्कुतः अन्येनाप्रतित्यभियुक्त पूर्वइत्यर्थः। यस्त्वमप्रतिष्कुतः सो उपावृधि ॥ ६ ॥

वे०—सनो वर्षितारममुं मेघं महतो दातस्तेजोभिरपावृधि शत्रुभिऽप्रति शब्दितोऽप्रतिकृतोवा ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः।
न विंधे अस्य सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे। ये। उत्ऽतरे। स्तोमाः इन्द्रस्य। वज्रिणः।
न। विंधे। अस्य। सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

तुंजे तुंजे तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विन्धे न विन्दामि। इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्ये न देवान्तरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः। दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः (नि० ६।१७।१८) इति ॥ तुंजेतुंजे। तुंजतिर्दानकर्मेत्युक्तम्। ततः कर्तरि पचाद्यच् (पा० ३।१।१३४) 'चित' (पा. ६१,१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। 'नित्यवीप्सयोः'। (पा० ८।१।४) इति द्विर्भावः। 'तस्य परमाम्रेडितम्' (पा० ८।१।२) इति द्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा। 'अनुदात्त च' (पा० ८।१।३) इत्यनुदात्तत्वम्।

दातरि दातरीत्यर्थः। निरुक्ते तु 'दाने दाने' इत्यर्थतो व्याख्यातम्। उत्तरे। तॄ प्लवनतरणयोः। भावे 'ऋदोरप्' (पा० ३।३।५७) उच्छब्द उत्कृष्टवचनः। उत्कृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः। उच्छब्दो 'निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०) इत्याद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्तोमाः। 'अर्तिस्तुस्वित्यादिना' (उ० १।१३८) स्तोमशब्दो मनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः। विन्धे। विद्लृ लाभे। लट्। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्। 'उत्तमैकवचनमिट्' (पा० ३।४।७८) 'तुदादिभ्यः शः'। (पा० ३।१।७७) 'शे मुचादीनामि''(पा० ७।१।५९) ति नुम् दकारस्य व्यत्ययेन धकारः। अस्य। प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश 'इदमोऽश्' (पा० २।४।३२) शित्त्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः। सुष्टुतिम्। ष्टुञ् स्तुतौ। 'धात्वादेः षः सः' (पा० ६।१।६४) इति सत्वम्। 'स्त्रियां क्तिन्' (पा० ३।३।९४) इति भावे क्तिन। स्वित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः। 'उपसर्गात्सुनोती' (पा० ८।३।६५) त्यादिना षत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा०६।२।१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'तादौ च निति कृत्यतौ' (पा० ६।२।५०) इत्यन्तरस्य गतिसंज्ञस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यम्। तत्तु 'मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः' (पा० ६।२।१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते। तथा च 'सुहवां सुष्टुतौ हुवे' (ऋ० वे० २।७।१५) 'वृषणे चोदस्व सुष्टुतिम्'' (ऋ० वे० ६।५।२४) 'यास्ते राके सुमतयः (ऋ० वे० २।९।२५) इत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः। यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते। तत्र हि कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि (पा० ६।२।१४८) इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव मन्क्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्तम्। कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति प्रत्युदाहृतम्। स्यादेतत्। स्तुयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूतमभिधीयते। सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः। तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। न। एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावा 'दुपसर्गाः क्रियायोगे (पा० १।४।५९) इत्युक्तो'पसर्गसंज्ञा न स्यात्। तथा 'चोपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना' (पा० ८।३।६५) षत्वं न स्यात्। ननु क्तिना करणमभिधीयते। क्रियासाधनं च करणम्। तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणन्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति। न। तथा सति 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका' (पा० १।४।६०।३) इति

करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव। ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति। या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति। एवं च स्तुधात्वर्थसंबन्धात्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति वृत्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य सुष्टुतिशब्दो विषयो भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति। न। तत्र प्रशब्ददस्य करणपरत्वम्। करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्द्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति। न। किमत्र सुशब्द श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः। उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि। अर्थादितरदिति। यदाप्युभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति। आद्ये प्रति विशेष्यै विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः। द्वितीये विरम्य व्यापारापातः। न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिदृष्ट इष्टो वा। अतो न श्रुत्योभयपरत्वम्। अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यम्। अपरत्र त्वर्थादिति। तत्र धात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः। प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे मन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः। आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात्। श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक्। अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छान्दसमस्तु। शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु। एवं च नञ्सुभ्यां। (पा० ६, २, १७२) इत्यन्तोदात्तं भविष्यति। अथवा सुष्ठु स्तुवन्तीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यन्ते। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। (पा० ३, ३, १७४) इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति। न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधानमिति वाच्यम्। काष्ठानि पचन्तीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति॥

स्क०—तुञ्ज इति नव यज्ञनाम। तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने। कस्य। सामर्थ्याद् वृष्टेः धनानां वा। य उत्तरे पूर्वेभ्यः प्रकृष्टतमा मदीया स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः। तैरपिन विन्धे। अह मस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं सुस्तुतिमशेषगुण प्रकाशन रूपाम्। अथवा न विन्धे न स्पृशामि। येऽपि दान परितुष्टस्य मे महान्तस्तोमास्तेपीन्द्रस्य गुणैकदेश वर्तिनः समस्त गुण प्रकाशनमप्राप्ताः इतिभावः॥ ७॥

वे०—तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने। उत्तरोत्तरमृषयः एवं स्तुवन्ति। तेषु स्तोमेषु नास्याहंदान गुणां सुष्टुतिं विन्दामि॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा ।

ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानियर्ति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । ईशानः । समर्थः ! अप्रतिष्कुतः । प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसगो वननीयगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' (उ० १, १५४) इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथाऽइव । युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ० २, १६९) इति थप्रत्ययान्तो निपातितः । निपातनाद्दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । शेश्छन्दसि बहुलमि" (पा० ६,१,७०) ति लुक् । 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यमि' (पा० २, १, ४, २) ति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः (पा० ६, ३, १०९) कर्षन्तीति कृष्टयः । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायामि'ति क्तिच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । इयर्ति । ऋ सृ गतौ । तिप् । शपः श्लुः । 'श्लौ' (पा० ६, १, १०) विति द्विर्भावः । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषौ (पा० ७, ४, ६६, ६०) 'अर्तिपिपर्त्योश्च' । (पा० ७, ४, ७७) इत्यकारस्येकारः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' । (पा० ६, ४, ७८) इति यणादेशः । अङ्गस्य गुणो रपरत्वम् । ओजसा । 'उब्जे बलोपश्च । (उ० ४, ६३१) इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० २, ४, ७२) इति शपो लुक् । चिदित्यन्तोदात्तं बाधित्वानुदात्तत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कुतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्षत्वम् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्क०—वृषा वर्षितेन्द्रः यूथेव वंसगः वृषभः। वननीय गमनत्वात्। कृष्टीः यष्टृन् शत्रून् वा मनुष्यान्प्रति इयर्ति। गच्छति। ओजसा स्वबलेन ईशानः सर्वस्येश्वरः अप्रतिष्कुतः अप्रत्यागतोयुद्धे नियुज्ञानः। अन्येनाप्रत्यभियुक्त पूर्वं इत्यर्थः॥ ८॥

वे०—वर्षिता गोयूथानीव वननीय गमन वृषभ इन्द्रो वीरो युयुत्सून् मनुष्यान् बलेनाभि गच्छति। सर्वस्येशानोऽप्रतिकृतः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति।

इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम्॥ ९॥

यः। एकः। चर्षणीनाम्। वसूनाम्। इरज्यति। इन्द्रः।

पञ्च। क्षितीनाम्॥ ९॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति। ईष्टे। तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानांक्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः॥ एकः। इण् गतौ। 'इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः' कन (उ० ३।३२३) इति कन्। बाहुलकात्कनोभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। चर्षणीनाम्। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ 'नामान्यतरस्याम्' (पा० ६।१।१७७) इति विभक्तेरनुदात्तत्वम्। वसूनाम्। 'नित'इत्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभश्च' (उ० १।१०) इत्युप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। इरज्यति। कण्ड्वादिष्विरज् ईर्ष्यायाम्। अत्रैश्वर्यार्थः। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा० ३।१।२७) प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। पञ्च। पचि व्यक्तीकरणे। पञ्चेश्चेति कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। क्षितीनाम्। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

आश्विनं शंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात्। संस्थितेष्वाश्विनाय स्तुवत इति खण्डे वयमहां असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि (आ० श्रौ० ६।५) इति सूत्रितम्॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया। चतुर्विंश इत्युपक्रम्य 'ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आ० ७।२) इति सूत्रितम्।

स्क०—य एक एव चर्षणीनां मनुष्याणां ब्राह्मणादीनां वसूनां धनानां च इरज्यति। इष्टे इन्द्रः। पञ्चानां क्षितीनां मनुष्यजातीनां, गन्धर्वाः पितरोदेवा इत्येतासाम्। ९॥

वे०—य इन्द्रो मनुष्याणां पञ्चानां क्षितीनां निवसतां, गन्धर्वा पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चत्वम्। तेषां प्रदेयानां, धनानामीष्टे। ९॥

दशमीमृचमाह—

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः।

अस्माकमस्तु केवलः॥ १०॥

इन्द्रम्। वः। विश्वतः। परि। हवामहे। जनेभ्यः।

अस्माकम्। अस्तु। केवलः॥ १०॥

हे ऋत्विग्यजमानाः। विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे। आह्वयामः। अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु। इतरेभ्यो ऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः॥ इन्द्रम्। रन्प्रत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः। वः। अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ 'बहुवचनस्य वस्नसौ' (पा० ८।१।२१) इति वस्। विश्वतः। (पा० ६।१।१९३) लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। परि। निपातत्वादाद्युदात्तः। 'संहितायां पंचम्याः पराध्यर्थे'। (पा० ८।३।५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। हवामहे। ह्वेञः 'शपि बहुलं छन्दसी' (पा० ६।१।३४) ति संप्रसारणम्। परपूर्वत्वम्। गुणावादेशौ। जनेभ्यः। जन्यन्त इति जनाः। जनयतेः कर्मणि घञ्। 'जनिवध्योश्च' (पा० ७।३।३५) इत्युपधाया वृद्ध्यभावः। ञित्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्माकम्। अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः। 'शेषे लोप' (पा० ७।२।९०) इत्यन्तलोपपक्षे 'साम आकम्' (पा० ७।१।३३) इत्याकारेणैकादेश उदात्तः। टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः। केवलः। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः॥

स्क०—हे यजमानाः? इन्द्र युष्मदर्थं विश्वतःसर्वेभ्यः परिहवामहे। आह्वयामः। जनेभ्यः अन्येभ्यो मनुष्येभ्यः। अस्माकमस्तुकेवलः। अस्माकं केवलानामस्तु। नान्येषामस्तु। १०॥

वे०—वोजनेभ्यः सर्वेभ्य एव वयमिन्द्रं हवामहे। सोऽस्माकमस्त्वसाधारणः॥ १०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्ग॥

इति प्रथमे मण्डले द्वितीयोऽनुवाकः॥

• Sarasvatī [= Saras + matup (mat) + ṅīp (ī) = saras + vat (Pāṇ. VIII. 2. 9) + ī ; saras = sṛ, to move (Dhātupāṭha, 936, 1100) + asun (Uṇādi, 638).—*Saras* : According to Fick (Wörterb., 1870, P. 196), the word, signifying 'water, ditch, pond', has its corresponding Gr. *elso*, swamp, brook ; related to it, are also Goth. *ahva* = Lat. *aqua*, Old High German *ouwa*, Middle High German *ouwe* and Germ. *aue*. Later, Fick (1890, P. 328) gives the significance 'water' to *saras* and derives it from *sar*. Persson (pp 379-380) thinks that *saras* is related to Lit. *sėlis*, 'crib, manger', *sile*, 'trough' and Lett. *sile*, and has the significance of trough, bucket (from which is derived water-basin, pond, sea) ; he considers it, alternatively, to be another word, mixed up with one belonging to *sar*, to flow. Sommers combines the word *saras* with Gr, *phiale* (from *pi-sala*), *eleio*, to take, but Persson takes it to be uncertain. Further, the Baltic words *sl-io*, *sl-iė* are related to the Lat. *sol-eo*, to be accustomed, which seems to be derived from the same root as *sedeo*, *sedo*, *solium* (Smith, Latin-English Dic.). The last Lat. word, *solium*, as Persson thinks, is comparable to the words, enumerated above. He also shows the relation of *solium* with *sedere*, the two being taken as examples of dialectic change of *d* into *l*. The possibility of such a change has already been shown (Conway, Ind. Forsch. 2, 157 ff. ; Petr., Bezzen., Beitr., 25, 127 ff ; Brug., 1, 533 ; Sommer's Lat. Laut- u. Formenl., 193). The word 'sarasvatī' has its zend. equivalent *Haraquite* and old Persian *Harauvati*]. According to Nir., the word has three meanings : (1) river (2.23) ; one of the thirty-seven synonyms of rivers (2. 24). (2) the name of a deity (2,23) ; the goddess of speech (*vac*) (11.27). (3) the name of a river (9. 26) ; the word is derived thus : saras, water + vatī. In Bṛhaddevatā, we have plenty of references to Sarasvatī. Sarasvatī is speech and Sarasvat is so called because he has lakes (II. 51). *Vāc* (speech) becomes Aditi and Sarasvatī when she resides in the middle (region) (II. 76). Vāc is further identified with Suryā (Dawn) and Gaurī (I. 164. 41) (II. 81). According Śaunaka, the author of Bṛhaddevatā, the Sarasvatī (in I. 3. 10-12) is praised in two ways, as a river and as a deity. She is praised as a river in II. 41. 6, III. 23. 4, VI. 52. 6, VII. 95. 2, VIII. 21.18, X. 64. 9 ; according to Yāska, also in VI. 61. 2. Again (in IV. 39), *vāc* is called Sarasvatī and *Prāṇa* (Breath) is Sarasvat. The story of Nāhusa and Sarasvatī (of R. V. VII. 95-96) is told in VI. 20-24.

Sāyaṇa gives the following senses : (1) river [1. 142. 9 ; 1. 164. 52 ; II. 30. 8 ('a running Goddess-river diefied)] ; (2) name of a river (I. 3. 12 ; II. 41. 16 ; III. 23. 4 ; VI. 41. 4, 7, 10, 11, 13 ; VI. 52. 6 ; VI. 61. 2 ; VII. 36. 6; VII. 95. 1, 2 ; VII. 96. 1 ; VIII. 21. 17, 18 ; X. 64. 9 ; X. 65. 13); (3) name of a Goddess (V. 43. 11 ; V. 46. 2 ; VI. 49. 7 ; V1. 50. 12 ; X. 17. 7 ; X. 30. 12) ; (4) Goddess of the sky (1. 188. 8) ; (5) Goddess of speech (madhyamicā vāgdevī, probably the goddess of sound in the middle region, the thunder of the atmosphere). (II. I. 11 ; III. 4. 8 ; III. 54. 13 ; V. 42.12 ; VII. 39. 5 ; VII. 40-3 ; IX. 67. 32) ; elsewhere he remains silent about the significance of *sarasvatī*. Geldner (Glossar) gives it as the name of the wellknown sacred river and her presiding goddess. Grassm. (Wörterb.) gives the following meanings : (1) Name of a river, partly Indus and, in part, to a smaller river later called by this name (III. 23. 4, mentioned with Dṛṣadvatī and Āpayā), (2) revered as goddess (I. 164. 49 ; II. 41. 16, 17 ; VI. 49. 7 ; VI. 61. 1-8, 10, 11, 13 ; VII. 95. 6 ; VII. 96. 1, 3-6 ; IX. 67. 32 ; X. 17.

8, 9 ; X. 30. 12), and (3) invoked with other rivers [II. 30. 8 ; V. 42. 12 ; VI. 52. 6 ; VIII. 54. 4 (Bālakhilya) ; X. 64. 9 (with Sarayus Sindhu) ; X. 75. 5 ; X. 184. 2] ; also (4) with other deities, as Indra, Maruts, Aśvins, Puṣan, etc. (I. 89. 3 ; II. 32. 8 ; III. 54. 13 ; V. 43. 11 ; V. 46. 2 ; VI. 50, 12 ; VII. 9. 5 ; VII. 35. 11 ; VII. 36. 6 ; VII. 39. 5 ; VII. 40. 3 ; VIII. 21. 17, 18 ; IX. 81. 4 ; X. 65. 7, 13 ; X. 131. 5) ; (5) as Goddess of speech (I. 3. 10—12) and in this sense mentioned with (6) with Iḍā and Bhāratī (I. 188. 8), or (7) with Iḍā and Mahī (I. 13. 9 : V. 5. 8), or (8) with Hotrā, Bhāratī, Iḍā, Mahī (I. 142. 9), or (9) with Hotrā, Bhāratī, Iḍā (I. 192. 11).

We shall now see in what different senses the word *sarasvatī* has been used in the Ṛgveda. In dealing with the subject we shall take into account (i) the ṛk itself, (ii) other ṛks of the hymn, (iii) the sage, who composed the hymn and (iv) his family, in the case of the family collections.

(1) The river Indus or Sarasvatī (the modern Sarsuti) simply or personified as a goddess.—I. 3. 10-12. According Sāyaṇa, the goddess of speech personified in the first two ṛks and a Goddess in the form of river in the last. According to Gr. the Goddess of speech. But taking the words *pāvakā* (cleanser by water) and *arna* (river) we take the sense of 'some river or the same diefied', As the ṛk is composed by Madhucchandā, the son of Viśvāmitra, whose hermitage was on the western bank of the present Sarsuti (in Kurukṣetra) (Mahābh., Śalya,, ch. 43), we take it to mean the present Sarsuti. We do not think that any reasonable person will go to invoke a river far distant from his place by leaving a similarly large river situated close by and equally revered.—II. 30. 8 ; II. 32. 8 ; II. 41. 16-18. The hymns of the second maṇḍala on Sarasvatī are all composed by Gṛtsamada, Gṛtsamada was Śunahotra's son and was sixth in descent from Atri (Principles of Pravara and Gotra, Mysore Series, No. 25). Viśvāmitra formed the fifth generation. Further, Gṛtsamada went over to the family of the Bhṛgus. Of eight times the Sarasvatī was invoked by him, he twice mentioned (II. 1. 11. ; II. 3. 8) her with Iḍā and Bhāratī, the three representing three forms of fire recognised by other sages as well. Once (II. 35. 5) he mentions them as the 'three goddesses'. In. II. 30. 8, he praises her with Indra and the Maruts, both connected with rains and storms. In II. 32. 8, he simply invokes her as a goddess. Of II. 41. 16-18, the first stanza mentions Sarasvatī as the 'greatest of rivers' and in the last one she is called *ṛtavarī* one having waters, (Sāyaṇa ; in Nir., ṛta = water). According to K. C. Chattapādhāya (Journ. Dep. Letters, 15, 1927, No. 11), the Sarasvatī of II. 30. 8 is better taken to be the Indus ; the Sarasvatī in II. 41. 16 is taken to be the Indus according to Roth (Wörterb.) ; while K. C. Ch. considers the significance 'not precise'. We may hold, taking into account the residence of the Bhṛgus in Prayāga (or Allahabad), that here (in II. 30. 8 ; II. 32. 8 ; II. 41. 16-18) also the Ṛgvedic Sarasvatī is the modern Sarsuti. The passage 'greatest of the rivers' conveys no inportance as when one invokes a deity he always gives him or her the highest possible epithets. The Sarasvatī of II. 30. 8 and II. 32. 8. may be the goddess of thunder ; but as the composer is the same, it does not seem probable that the same person will use the same word in such widely different senses.—III. 23. 4. The hymn 23 is composed by Devaśrava and Devavāta, sons of Bharat. In the principles of Pravara and Gotra, they

are mentioned as the sons of Viśvāmitra. Bharat is given as the sixth in descent from Atri and Viśvāmitra as the seventh from Atri, both descending from Purūravā, the great-grandson of Atri. The river is mentioned with Dṛṣadvati (the modern Chitrang, Chautang or Chitang) and Āpayā (the modern Apagā) (See N. L. Dey's Geographical Dic.). It is evidently the modern Sarsuti. The later hermitage of the sage Viśvāmitra was on the western bank of the Sarasvatī (in Kurukṣetra) and the earlier ones further east (See Dey's Geographical Dic.)—VI. 49.7; VI. 50. 12; VI. 52. 6. All of these were composed by Ṛjiśvān, the son of Bharadvāja. The first and the third ṛks have clear indications of the Sarasvatī as a river. Although the second does not show any thing, we may take it to mean the river, as it is composed by the same sage. K. C. C. takes the first and third as the river Indus. Now, the hermitage of Bharadvāja was situated in Prayāga (Allahabad). It is more probable that his son will invoke the river much close to his residence than one which is situated so far off. So, we may take it to be the Sarsuti.—VI. 61. A hymn dedicated to Sarasvatī by Bharadvāja. K. C. C. takes VI. 61. 2 to indicate the Indus, as the river is said to strike on the mountains. He also discusses the word *Pārāvataghnī* (the destroyer of the Pārāvatas as an epithet of the Sarasvatī) and comes to the conclusion that it does not refer to any particular tribe. Other oriental scholars mean by the term 'coming from a distance', 'dashing against the rocks'. He also finds the Indus referred to in the stanza 3. He takes *Kṣitibhyo' vanīravinda* to mean 'and you found the tribes rivers' and *viṣam evyo asrava* 'but you made poison flow to the enemies or the demons'. The first passage may simply mean 'you gave land to the people', probably refering to the formation of soil by the shifting of the course of the river. In the second verse *viṣa* is 'water' (See Nir. 2.24); hence the passage means 'you poured forth water to them (the people). K. C. C. again mentions the verses 8, 9, 10, 12, as all referring to the Indus. The epithets in the verse 8 are all applicable to the Sarsuti which was quite a large river in the Vedic period. The word *saptasvasā* means 'having seven sisters' may simply refer to seven neighbouring rivers which joined it to flow into the indus. Thus it can be applied to the Sarsuti of the Vedic times. The word *saptadhātu* 'having seven members' may be identical in sense with saptasvasā. *Pañcajāta* may mean 'arising from five streams'. These epithets seem to be equally applicable to the Indus or the Sarsuti, but taking into account the residence of the composer we are inclined to regard it as the Sarsuti.—VII. 9. 5; VII. 35. 11; VII. 36. 6; VII. 40. 3; VII. 95; VII. 96. All these stanzas and hymns were composed by the sage Vasiṣṭha. The westernmost hermitage of Vasiṣṭha was situated at Mount Abu, on the Aravali Hills, in Rājputānā. The Saraśvatī in the first two stanzas can be taken either as a river or as the goddess of thunder, but; in consideration of the following, we are inclined to take them as referring to the river Sarasvatī, as composed by the same sage. The third stanza is taken to mean the Indus by K. C. C., but we take it to mean the Sarsuti. The word *Sindhumātā* is taken to mean 'one having the Sindhu for her mother', and the word *saptathī* to indicate 'seventh'. The fourth stanza not indicating anything is taken by us to refer to the river on the same ground as the first and the second. The last two hymns are dedicated to the river Sarasvatī and K. C. C. takes them to mean the river Indus. The first stanza might perhaps have indicated both the Sarasvatī (the Sarsuti) and the Sindhu (the Indus); this seems to be

shown by the word *anya* (other). In the second stanza, Nahuṣa (from Rāmāyana) belonged to Ikṣāku family and was a king of Ayodhya. As he travelled in a chariot (see the story in Br. Dev. VI. 5), his coming to the bank of Sarasvatī does not prove either way or rather proves that Sarasvatī is the present Sarsuti river. The word āsamudrāt may mean that the river reached the sea or nearly reached it. The main part of the first hemistich of the third stanza is taken by K. C. C. to mean 'he who was a child before has become a potent bull now' applies equally well to the Sarsuti, as the river in the Ṛigvedic time is shown by its dry bed to be at least as wide as the Indus (See Map of Panjab issued by the Surveyor-General of India). In the fourth stanza, the words *sakhibhyah uttarah* (surpassing her associates) are equally applicable to the Indus and the Rigvedic Sarasvatī. In the fourth, fifth and sixth stanzas we have clear reference to sacrifice performed by Vasiṣṭha on the bank of the Sarasvatī. We are inclined to take the Sarasvatī here to represent the present Sarsuti, and not the Indus.—VIII. 21. 17, 18. The twenty-first hymn was sung by Sobharī, the son of Kaṇva, in praise of the gift by the king Citra. The two stanzas refer to the sacrifice performed by the king on the bank of Sarasvatī. K. C. C. finds no data to find out the actual nature of Sarasvatī. It is highly probable that the Sarasvatī here represents the present Sarsuti. In Bṛhaddevatā (VI. 58-62) we are told that the king Citra held his sacrifice in Kurukṣetra. —VIII. 54. 4. This is a Bālakhilya stanza composed by Pragātha. Here we have mention of the Sarasvatī and *Sapta Sindhava* (seven rivers) along with several other deities. K. C. C. takes the Sarasvatī to be the Indus. We are inclined to have the same view here.—IX. 67. 32. The hymn 67 is composed by Pavitrā or Vasiṣṭha or both. There is no clear indication of the nature of the Sarasvatī. K. C. C. takes her to be 'any river'. Considering the author to be Vasiṣṭha, she may be the present Sarsuti.—X. 30. 12. K. C. C. could not decide which river is meant. We are inclined to believe that the author meant a river in general.—X. 64. 9. The hymn was composed by Gaya, of the Atri family. Mentioned with the Sindhu (Indus) and Sarayu (Ghogra or Gogra), it is evidently the river Sarsuti.—X. 75. 5. The Sarasvatī is here invoked with Gangā (the Ganges), Yamunā (the Jumna), Satadru (the Sutlej), Paruṣṇi (the Ravi), Asiknī (the Chinab), Vitastā (the Behat or Jhelam), Marudvridhā (the united stream of the Jhelum and the Chenab), Ārjikīyā (the Bias) and Suṣomā (the Indus). It is thus the modern Sarsuti.

(2) *Sarasvatī* has been invoked with *Idā* and *Bhāratī* (I. 13. 19 ; I. 142. 9 ; I. 188. 8; II. 1. 11 ; II. 3. 8 ; II. 35. 5 ; III. 4. 8 ; IX. 5. 8 ; X. 110. 8). All the stanzas in which the three goddesses have been praised together belong to the Āpri hymn (praise of fire recited in animal sacrifice), except in II. 35, 5, where we have mention of 'three goddesses' only (no name) and which is dedicated to the deity *Apām Napāt*. Sāyaṇa takes them conjecturally the three female deities under consideration. *Sarasvatī* is taken as the Goddess of Speech by the scholars. *Idā* (or Ilā) is the Goddess of holy speech (Roth) or the Goddess who bestows her gift from pouring forth of praise (Gr.). Bhāratī is taken as the Sunshine considered as a Goddess (Roth) or a Goddess of Speech (Gr.). We are inclined to take them as the three forms or representations of the fire belonging to the three regions of the world. *Bhāratī* may be taken as the Sun's rays which represent the fire of the Heaven. The term *hotrā*

(the performer of sacrifice) is found in connection with Bhāratī in two places and are taken as a substantive, meaning another goddess. The word may be taken as an epithet of Bhāratī signifying conductor of the sacrifice (one who invokes the gods and goddesses to the sacrifice). *Sarasvatī*, in our opinion, was originally the Goddess of thunder and later became the Goddess of speech. The close connection of thunder with lightening is well known. We have already set forth this view above. Thus, this goddess is one of the middle (atmospheric) region. Lastly, the Goddess *Ilā* is one of the earth. Her close connection with hundred autumns (i. e., years) no doubt indicates human life of one hundred years. The prayers wanted to live the full span of life of hundred years so that they might be gifted with vitality for such a long period. She may be taken as the 'Goddess of the vital fire or force' on the earth. Her connection with the deities as well as with the human beings is distinctly mentioned in III. 4.8 (See Mon.-Will. Dic.).

(3) Sarasvatī as the goddess of speech (originally the deity of thunder as noted above).—I. 89.3. It might refer to the deity of thunder or to the river.—II. 30.8 ; III. 54.13. Sarsvatī is clearly the goddess of thunder.—V. 42.12 ; V. 43. 11 ; V. 46.2. According to Gr., the Sarsvatī of the first stanza means some river, the Indus or Sarsuti, and the second and the third stanzas mean some goddess. K. C. C. takes the first and second stanzas to refer to the Indus. All these three hymns belong to Atri family : The first was composed by Atri or his son, Bhauma. The second was composed by Atri and the third one by Pratiksatra, a descendant of Atri. In the second stanza, the goddes is invoked from the heaven and from the cloud (*parvata*). The first stanza can be interpreted in two ways. Without changing the text, Sarasvatī may be taken as the wife of Indra [as the term *patnī* (wife) is in singular] and the 'rivers' invoked seperately ; or, as Sāyaṇa has done, we can change the word 'wife' into 'wives' and make Sarasvatī and the rivers the wives of Indra. We prefer the first interpretation. In the third stanza Sarasvatī seems to be a goddess of thunder.--X. 81.4 ; X. 65.1, 13. Both, being composed by the same sage, indicate the goddess of speech.—X. 66.5. This is also composed by the last author, hence it is taken to refer to the goddess of speech.—X. 131,5. As Sarasvatī is said to have accompanied Indra, we take her to mean the goddess of thunder (secondarily the goddess of speech).--X. 184.2. Considering the context, we take her as the goddess of speech (rather the goddess of heaven).

Sarasvatī as a river. Taking into account the residence of the sages and other factors, we are obliged to identify it, in nearly all cases, with the Sarsuti river of to-day. In Atharvaveda, we have mention of three Sarasvatīs, which are taken to be as the Helmand of Afghanistan (Harakhaiti of Avesta), the Indus and the Sarsuti (Ragozin's Vedic India). It is highly probable that when the Aryans began to perform well-organised sacrifices they have advanced greatly towards the east from the north-west corner of India and have settled down as agricultural people. They were now too far off from the Indus to perform any sacrificial rite on her bank and invoke her in their songs.

Course of the ancient Sarasvatī. Following the researches of the various scholars (R. D. Oldham, JASB, 1886, p. 322 ; C. F. Oldham, JRAS, 1893, p. 51 ; Maps of the Cambridge History of India, vol. I. Ancient India ; map of Punjab published by the Surveyor-General of India ; Ancient India as described by Megastheneses and Arrian ; etc.),

we may, with diffident, describe briefly the course of the Rigvedic Sarasvatī. It was a large river. Arising from the hills of Sirmur in the Himalayan range, probably from five streams (pañcajātā), it flowed westwards and downwards. It received Dṛṣadbatī (the modern Chitrang) from the east. Apayā flowed into Dṛṣadbatī. The old course of the Sarasvatī was south of the present one. The present day Sarsuti is joined by the Mārkanda higher up from the west and the united stream ultimately joins the Ghaggar (Gharghar) which was evidently the lower part of the Sarasvatī (Panjab Gaz., Ambala Dist., Ch. 1). It ran in a south-west direction towards the sea. Its course is now shown by the dry river bed of Hakra. It either joined the Sutlej which immediately ended in the Indus or directly flowed into the Indus. The Indus at this situation was far to the east than it is now and used to flow into the Rann of Kach. Max Mueller thinks that the river flowed into the sea directly, basing his contention on Rv. VII. 95.2 (SBE, 32, p. 69). According to the AB (II. 19), the region at some distance from the river was even then desert (see Muir's Sanskrit Texts, vol. 2, p. 393) The disappearance of the river in the sands is mentioned in Mahābhārata (Vāna Parva, Tirthayātrā) and in Manu Saṃhitā (I. 21). We are inclined to mean the river Sarsuti by 'Sarasvatī' here.

Vājebhiḥ [Instr. pl. of vāja ; vāja = √vaj. to go, (Dhātupāṭha, 252) + ghañ.—The √vaj = Indogerm. *ueg*, freshen, move, be active. (Pokorny Wörterb. der Indogerm. Sprachen, p. 246). Gr., *a (F) exo*, I grow, I increase. Got., *wahsja*, I grow. Av., *vaza*. English, *wing* (?). Anglo-saxon, *waecnan*, *wōk*]. In Nir. (III. 9), the word *vāja* is mentioned as one of the twenty-eight synonyms of 'food' and of the twenty-six synonyms of 'fight.' Oldenberg (Z D M G,50, 443 ff) gives the following meanings : power, goodness, wealth, race ; originally, quick, energy with successful outcome. According to G. (Glossar), the word has been used in the following senses : (1) Victory, the power of victory, extraordinary power and speed (1. 145. 1 ; 91. 18 ; V. 85. 2 ; VIII. 19. 18 ; X. 39. 10). (2) Prize of victory, booty of war ; thence endowment for the priest and singer of the hymn ; thence, in the wider sense, any sort of gain, reward, prize, profit, any desired present (I. 5. 3 ; 11. 1, 3 ; 116, 19 ; 124. 13 ; 167. 1., II. 12. 15., III. 30. 11, 21 ; 16. 6., IV. 4. 14., V. 4. 1., VI. 17. 2, 14., VII. 1. 3 ; 25. 6 ; 32. 11 : 36. 8 ; 42. 6 ; 93. 6 ; 95. 6., VIII. 2. 19, 24 ; 75. 4 ; 96. 20 ; 102. 3., IX. 96. 8, 16., X. 192. 6., probably also III. 27. 1, 11). With victory (prize of victory) smoothly, the booty to gain (I. 5. 9 ; 73. 5., III. 25. 2., IV. 17. 8, 9., VII. 32. 14, 20 ; VI. 33. 2., X. 75. 3)., the reward to earn or receive (VI. 17. 15., X. 62. 11) ; with *bhṛ*, to carry (or gain) the prize (the victory) (I. 64. 13., X. 147. 4) ; with *ābhṛ* VIII. 1. 4 ; *vājān abhidru*, for the war, for the prize, for the race to run (X. 75. 2). (3) Combat, dispute, emulation, contest, driving competition ; next in loc. *vāje, vājesu*, in the victory, in the prize of victory. (I. 4. 8 ; 81. 1 ; 85. 5 (= ājau I. 51. 3) ; VI. 48. 2., VIII. 70. 8) ; also in the dispute on the distribution of the offerings between the rivals (competitors) (X. 81. 7) ; *vājāya*, to the prize of victory, to the contest, to the victory (IX. 3. 3, 4). (4) Power (AV. IV. 4. 8). (5) Bird of prey (probably Astur gentilis Linn.) (III. 26. 4., V. 84. 2 (to the breath) ; III. 27. 1, 11 (or these three to No. 2 ; cf. VII. 1. 3). (6) Name of the youngest of the three Ṛbhus (IV. 33. 3., VII. 48. 1 ; according to Sāyaṇa also VII. 36 8). Gr. (Wörterb.) rightly considers the original (ground) significance as power, vigorous power, alertness, particularly laying stress

upon the idea of 'swiftness;' the significance is thence widened to that in which power or swiftness comes to be important, namely, 'combat,' 'foot-race'; or to that which is obtained by efforts or struggles, 'booty,' 'prize of the foot-race'; further, that which gives activity, namely 'refreshment, nourishment, food, offering-food, offer'; and, on the other hand, 'wealth, well-being, rich gift;' in a concrete sense, one with swiftness or strength, namely 'the horse,' 'the robust' as referring to one of the Ṛbhus. The various meanings in which the word has been used according to Gr. are noted below: (1) Power, strength (I. 27. 8, 11 : 110. 6; 169. 4; 181. 5, 6., III. 25. 3., IV. 22. 3.. V. 15. 5., VI. 25. 11; 32. 4., VII. 19. 6., X. 31, 5; 50. 3.); (2) swiftness (of the steeds) (V. 85. 2., X. 39. 10); (3) combat (I. 4. 4. 8, 9; 7. 4; 10. 10; 30. 6, 7; 63. 6; 81. 1; 85. 5; 91. 16; 129. 4; 138. 2, 3., II. 23. 13., III. 11. 9; 37 6; 42. 6., IV. 37. 5., V. 4. 6; 23. 1; 35. 1; 86. 1, 2., VI. 14. 5; 14. 5; 48. 2; 61. 6; 61. 12., .VII. 38, 8., VIII. 11. 9; 21. 1; 22. 2; 46. 9, 13, 15, 20., IX. 31. 4., X. 10. 81, 7.); (4) foot race (I. 130. 6; 176. 5., IX. 3. 3; 63. 19; 65. 11., X. 6. 6.); (5) booty (I. 27. 9; 64. 3; 73. 5; 100. 19; 123, 2; 129. 2; 174. 4., II. 24. 9; 26. 3., III. 15. 5., IV. 16. 11, 16; 17. 8, 9., VI. 8. 6; 10. 6; 13. 1; 26. 1, 2; 45. 12; 46. 1, 2; 60. 1., VII. 21. 7; 25. 5; 32. 14; 56. 23., VIII. 33. 3; 95. 9; 103. 5., IX. 44. 6; 61. 20; 83. 5; 86. 12, 34, 40., X. 47. 1; 67. 10; 75. 9; 99. 3.); (6) prise of foot-race (IV. 5. 13., VI. 33. 2., IX. 38. 1; 51. 5; 57. 1; 62. 18; 64. 29; 67. 4; 70. 10; 82. 2; 86. 3; 87. 1, 6; 90. 1; 92. 2; 96. 8, 16; 108. 2.); (7) refreshment, food, nourishment (I. 91. 18; 117. 1., VI. 24. 3., X. 5, 4; 96. 9.): (8) offering, food of offering; drink of offering (I. 36. 2., III. 12. 9; 27. 1, 8, 11., IV. 3. 15; 21. 8., V. 9. 2., VI. 45. 29., VII. 1. 3; 67. 5., VIII. 31. 6; 38. 1; 52. 4., IX. 99. 2; 110. 2., X. 61. 9; 73. 3; 142. 6; 149. 5,); (9) rich nourishment. wellbeing (1. 3. 10; 5. 3. 9; 11, 1. 3; 27. 5; 29. 2; 30. 8. 22; 36. 12. 13; 43. 8; 48. 11. 12. 16; 53. 5; 63. 9; 77. 5. 7; 79. 4; 92. 7; 101. 11; 116. 19; 117. 10. 11; 121. 14; 122. 12; 124. 13; 145. 1; 167. 1; 180. 6., II. 1. 10; 2. 7; 4. 8; 6. 5; 11. 16; 12. 15; 17. 8; 31. 7., III. 2. 4; 10. 6; 14. 6; 15. 6; 16. 6; 19. 1; 22. 1; 25. 2; 30. 21; 49. 4; 61. 1., IV. 4. 14;. 8. 7; 12. 3; 16. 8; 22. 10; 32. 6, 7, 9., V. 9. 7; 10. 1; 23. 2; 25. 7; 39. 3: 41. 1; 43. 2, 9; 44. 10; 65. 3., VI. 1, 11; 13. 3; 17. 2, 14, 15; 21. 2; 24. 2; 36. 1; 37. 5; 41. 23; 45. 21; 46. 10; 50. 6; 54. 5; 60. 13; 61. 4; 65. 3; 70. 5., VII. 5. 9 : 19. 11; 23. 4; 26. 5; 27. 4; 32. 11, 12; 36. 8; 42. 6; 57. 5; 60. 11; 81. 6; 93. 1, 2, 8; 95. 6., VIII. 1. 4; 2. 24; 2. 31; 16. 12; 21. 8; 24. 18; 25. 20; 26. 25; 45. 28; 46. 11; 54. 6; 60. 18; 61. 4; 69. 7; 75. 4; 81. 8, 9; 88. 2; 92. 3, 30; 102: 9; 103. 9, 11., IX. 1. 4; 6. 3; 7. 9; 18. 6; 20. 2; 23. 6; 31. 2; 33. 2; 35. 4; 37. 5; 52. 1; 54. 4; 56. 2; 62. 16; 63. 12, 14, 18; 68. 7; 76. 3; 77. 3; 82. 5; 87. 5; 90. 4; 91. 4; 93. 10; 110. 4; 110. 7; X. 11, 5; 23. 3; 25, 11; 26, 7, 9; 28. 12; 35. 13; 40, 1; 47. 5; 48. 1; 61. 27; 62. 11; 66. 11; 69. 3.) (10). horse, particularly that of the war-chariot. (I. 52. 1., II. 1. 12., III. 2. 3; 26. 4; 30. 11; IV. 29. 1, V. 54. 14; 84. 2., VI. 48. 1., VIII. 2. 19; 3. 11; 19. 18., X. 12. 5; 106. 5.); (11) One of the three Ṛbhus mentioned with others (I. 161. 6., IV. 33. 3, 9; 34. 1; 36. 6., VII. 48. 2.); (12) mentioned with the first (ṛbhu, ṛbhukṣa, ṛbhukṣan) (I. 110.7, 9; 111. 4. 5., IV. 34. 3-5; 35. 3, 6; 36. 2-4, 7; 37. 1, 3, 7, 8., V. 42. 5., VI. 50. 12., VII. 37. 1, 4; 48. 1., X. 23. 2; 74. 10; 93. 7); (13) in plur., signifying all the three Ṛbhus.

The word is used here in the following senses : food [S. (vājebhiḥ, for accepting the food offered in the form of *havis* or for granting food to the sacrificer), Ān., J., Rgh., Sk.] ; offered food (K. M. Banerjea.) ; offered viands (W.) ; refreshments (Gr.) ; offerings (L., Benfey) ; tribute (R.) ; discretion (G.) ; eager love (Grf.) ; strength (Lud.) ; attainment of all forms of knowledge (D.). As Grassmann gives an exhaustive list of meanings in which the word has been used in different places, we do not think it necessary to cite the different senses in which the vedic scholars have used it elsewhere.

Vājinīvatī, adj. qualifying Sarasvatī. [vāja + ini (Pāṇ. V. 2. 115) + ī = vājinī ; vājinī + matup = vājinī + vat (Pāṇ. VIII, 2.9.) + ṅīp = vājinīvatī]. In Nir. (2. 19) the word is cited as one of the sixteen synonyms of dawn ; elsewhere (11. 26, 12. 6) it signifies 'one with food, giver of food'. Further, *vājin* is given as one of the twenty-six synonyms of 'horse' (Nir. 2. 27) ; it is further called 'swift runner, dreadful, i.e, it inspires terror in the heart of those who look at him (commentator, Durga) (2. 28 ; also 3. 3 ; 7. 20 ; 10. 31 ; 12. 43). Geldner (Glossar) gives the following meanings of *vājin* : (1) one having triumph at power, rich in victory, valorous ; fighter ; combatant ; hero (I. 11. 2 ; I. 23. 19 ; I. 163. 12 ; IV. 38. 10 ; VII. 32. 14, 23 ; VIII. 2. 38 ; X. 34. 4. etc.). (2) Subst., mas., battle-horse, race-horse, horse (I. 69. 5 ; IV. 38. 2, 7 ; V. 56. 7 ; VI. 75. 6 ; etc.). (3) good gift, bringing rich reward or prize (as from a victorious battle) (III. 6. 1 ; 61. 1.).

Vājinīvat means 'provided with a steed' (X. 75. 8). According to Gr. (Wörterb.) the word *vājin* conveys the following senses : (A) One provided with vāja. (B) (1) swift, mostly with the secondary sense of vigour (I. 23. 19 ; 34. 9 ; 64. 6 ; 117. 6, 9 ; 129. 1, 2 ; 135. 5 : 162. 1, 8, 18 ; 163. 12 ; III. 20. 2 ; 29. 6 ; 38. 1 ; 53. 5 : IV. 36. 6 ; 38. 2, 10 ; 39. 6., V. 6. 7 ; 30.14., VI. 67. 4., VII. 7. 1 ; 34. 1 ; 37. 6 ; 41. 6 ; 44. 4 ; 70. 1 ; 104. 6., VIII. 25. 24 ; 43. 25 ., IX. 6. 2, 5 ; 15. 5 ; 32. 1 ; 53. 4 ; 62. 18 ; 63. 17 ; 64. 4 ; 87. 1 ; 93. 1 ; 96. 9, 15 ; 97. 45 ; 107. 5 ; 109. 6, 10, 19., X. 34. 4 ; 39. 10 ; 56. 3 ; 93. 8 ; 103. 10 ; 143. 2 ; 188. 1.). (2) mas. Race-horse, steed (I. 116. 6 ; 130. 6 ; 162. 12, 21, 22 ; 163. 5 ; 175. 1 ; 176. 5., II. 5. 1 ; 10. 1 ; 13. 5 ; 24. 12 ; 32. 3 ; 34. 7., III. 27. 3 ; 30. 18 ; 53. 6, 23 ., IV. 3. 12 ; 6. 5 ; 11. 1, 4 ; 38. 7 ; 40. 4 ; 58. 7 ; 94. 6., V. 1. 4 ; 6. 1 ; 56. 7 ; VI. 2. 8 ; 47. 12 ; 75. 6., VII. 1. 14 ; 38. 7, 8., IX. 14. 7 ; 17. 7 ; 21. 7 ; 26. 1 ; 28. 1 ; 36. 1 ; 37. 1 ; 45. 4 ; 64. 29 ; 65. 11 ; 66. 10 ; 74. 1, 8 ; 80. 2 ; 86. 11 ; 87. 4 ; 89. 4 ; 94. 1 ; 100. 4 ; 106. 11 ; 109. 17., X. 31. 11 ; 56. 2 ; 64. 6 ; 66. 10 ; 71. 5, 10 ; 178. 1.). (3) adj. strong, vigourous, valiant (II. 43. 2., IV. 37. 5., VI. 7. 3 ; 13. 6., IX. 97. 10., X. 56. 3 ; 115. 6.). (4) mas. Hero, Hero of war (I. 4. 8 ; 66. 4 ; 69. 5 ; 74. 8 ; 133. 7., V. 6. 3., VI. 2. 2 ; 26. 2., VII. 4. 8 ; 90. 2 ; 95. 3., VIII. 32. 18 ; 46. 15 ; 62. 12 ; 94. 34., X. 103. 10.). (5) adj. mas. strong. hero of gods (I. 4. 9 ; 11. 2 ; 106. 4., II. 24. 13., III. 2. 14 ; 21. 7 ; 60. 7., IV. 37. 4., VI. 16. 48 ; 24. 2 ; 55. 4., VII. 36. 7., VIII. 2. 38 ; 3. 2 ; 16. 3 ; 43. 20 ; 85. 8 ; 94. 34., IX. 7. 4 ; 62. 2 ; 65. 9., X. 87. 1 ; 103. 5 ; 141. 5.). (6) adj. Rich, wealthy (II. 24. 10., III. 61. 1., VI. 61. 6., VIII. 4. 20 ; 24. 22 ; 35. 2 ; 53. 4.). (7) mas. (Riches), the contriver or bestower of offerings (I. 86.3., II. 2.11., VI. 16. 4., VII.32.14, 23., IX. 64. 15.). (8) adj. rich in nourishment, rich in offering-food, provided with offering-food (III. 6. 1 ; 27. 8 ; 29. 7., VII. 56. 15., VIII. 20. 16., X. 122. 4, 8 ; 147. 3.). The word *vājinīvat*, according to Gr. (Wörterb.) has the sense of (1) 'provided with a horse' (V. 36. 6 ; X. 96. 8). and (2) rich in gift (in all other places). The word vājinīvatī

has been used here in the following senses: Fraught with food (K. M. Banerjee; Sk.; Venk.), bestower of food (J. W., Ramānāth), filled up or rich with offerings (L., Benfey), having (doing) work connected with food (S), provided with sacrifice connected with food (R. C. Dutt), rich with reward (Gr., Geldner), wealthy in spoil (Grf.), provided with food (Rosen), rich with steed (Lud.), mounted on a charger (V.). D. refers to 'one' having work shown in moving or in gaining something' by the word 'vājinīvatī'. Sk., in addition, signifies 'one provided with power or dependent (*settler*).'

Vājebhiḥ vājinīvatī, literally meaning 'provided with one having (food-giving) energy by (food-giving) power', perhaps refers to the idea of the crop-producing capacity of the cultivated fields along the bank of the river Sarasvatī, who used to exhibit her power in inundating these grounds and making them fertile. Vājinī, thus may refer to the fields along the bank of the river.

Yajñaṃ [Yajña from √yaj, worship, adore, consecrate, offer (Dhātupāṭha).—Aryan, *Yazna* (Fick 1890). Av., *Yasno*, offering, worship of god. Gk. *agios*, holy, venerable, reverend]. In Nir. (3. 19), we see fifteen synonyms of yajña. Gr. (Wörterb.) recognises two senses in the word. (1) Worship of God, a series of acts, by which the God is adored, and appears as the middle point of offering homage; offering (in the wider sense). (2) Worship in words of devotion. In Vedic times, the *yajñas* or the ritual ceremonies nearly always accompanied by slaughtering of animals dedicated as offerings, formed a very complex and elaborate system. (For vedic sacrifices, see Enc. Rel. Ethics, Vedic Religion).

Vaṣṭu [Imperative, second person, sing of *Vas*; to desire (Dhātupāṭha); vas + tu = vaṣṭu (Pāṇ. II. 4. 72.)—cf. Gk., *Echog*, *echegi*, perhaps *euchomai* = Sans. *useekak*.]. Sāyaṇa gives the meaning 'desire'; but he also notes the significance 'carry through, complete' by refering to the sense in Ait. Ār. (1.1.4). Both Geldner (Glossar) and Grassmann (Wörterbuch) give the senses as desire, wish for, have pleasure in, make efforts, dispose of, carry on with affection, etc. The sense 'carry on to completion' seems to be very appropriate here.

Dhiyāvasuḥ [Dhiyāvasu is a compound, dhiyā (Instr. sing of *dhī*) + vasu, a vedic form corresponding to dhivasu in calssical Sanskrit. Sāyaṇa makes it a Bahuvrīhi compound and makes the third (Instrumental) case-ending not elided, as a vedic form. According to Dayānanda, it is a Tatpuruṣa compound, and the case-ending is left (Pāṇ. VI. 3. 14)]. The word *dhī* has already been fully discussed.

Vasu [√*vas*, shine, grow bright (a vedic root, connected with √*us*, burn, not in Dhātupāṭha) + u (Uṇādi, 1. 10).—Indogerm., *uesu*, *eues*, good. Av., vañhu-s, vohu. Gall. in proper nouns as ***Bello-***, ***Sigo-vesus***, ***√esu-avus***. Ir; ***fele***, excellency. Cymr., ***gwych***, cheerful. Gall. ***Uisu-rix*** (a celtic form). Old Illyria, ***ves-clevesis*** (cf. Sans. ***vasusravas***). Gk., *egog*, the good. Got. ***insiza***, better; ***insila***, recreation, relief; ***wizön***, do well. Old Briton, ***unje***, better. (Pokorny, Wörterb., p. 310; Brugm., p. 493). ***vasna*** (Lat. ***venum***, ***vendre***), price, value, probably comes from the same root ***vas***.]. In Nir. the word occurs as one of the fifteen synonyms of the 'the sun's beam' (2.15) and one of the twenty-eight synonyms of 'wealth' (3.9); the word has also been made to signify 'food' (5.19); lastly, the ***vasus***, have been devided into three classes, as

belonging to the earth, middle region (atmosphere) and the heaven (12.42); evidently, we are here concerned with a group of deities. Geldner (Glossar) gives the following senses; Good, excellent; riches, wealth; a class of deities. Grassmann. (Wörterb.) finds the following meanings in which the word has been used in the RV; (1) a. bright, splendid, brilliant, good (said of gods and devine ways); (2) a. good, pious (spoken of men); (3) a. good, wholesome (of articles); (4) mas. n. the brilliant, the good, principally as designation of gods, or (5) a class of gods, mentioned Rudras and Ādityas, or (6) mentioned with either of them, or (7) mentioned with the All-gods or Añgirasas (560,4); also otherwise (8) mentioned with the Viśvadevas or Rātayas. (9) n., the good, often with the adj. candra, puruścandra, vāma, amṛta, etc. Rajvade (Ann. Bhandarkar Or. Res. Instit, vol. 9, p. 210) deals with the word *vasu* and shows that the word, standing at the end of a compound, sometimes means wealth and sometimes signifies possession like *vat*; in certain cases it 'is either the *general* name of the gods or a meaningless affix.' We defer the discussion on Vasus as a class of deities to the proper place.

Dhiyāvasu. The word has been used here in the following senses: coverer (holder) of all riches by wisdom (Sk.), supporter of all by wisdom (Venk.), rich in devotion (Nir. 11.27; Ān.; J.; D.; Rgh), recompenser of worship (or religious ceremonies) with wealth (S., W., R. C. Dutt) bestower of riches (R., Ramānāth), treasure of the prayer (L), source of wealth (K. M. Banerjee), rich in careful (alert) solicitude (Gr.) rich in sense (or intellect) (Geld., Glossar), rich in the prayer of men (V,), holder of riches through wisdom (Geld., tr.), one rewarding for devotion (Benf.), enriched with hymns (Grf.), excellent-minded (Lud.). The idea seems to be, in our mind, 'one rich in good judgment', (so that the worshipper (the holder of the sacrifice) may be rewarded (in the form of good crop) for perfectly conducting the sacrifice. The word occurs some eight times more elsewhere; as the various senses in which it has been used have already been considered above, we do not deal with them in detail.

The general import seems to be thus: Let the river Sarasvatī, the purifier, the holder of the strong (fertile lands along her bank) by her strength (that is, by inundating them with her waters), rich in judgment (for rewarding the holder of the sacrifice on her bank) come to conduct the sacrifice (so that there may be no defect in its performance).

Notes on accent. *Pāvakā* is acute on the last syllable (Phit 1. 1.) *Naḥ* is unaccented (Pāṇ. VIII. 1. 18). *Sarasvatī* is acutely accented on the first syllable, Pāṇ. III. 1. 3.); the affixes *vat* (= *matup*) and *ī* (ṅīp) are unaccented (III. 1. 4.); the second syllable becomes circumflex as it (originally unaccented) follows an *acutely* accented syllable (Ṛkprātiśākhya III. 9.) in the following syllable owing to the affixes *matup* and *ṅīp* (Pāṇ. III. 1. 4.) *Vāja* is acute on the first syllables (Pāṇ. VI. 1. 203), the case-ending being unaccented (Pāṇ. III. 1. 4), gives rise to circumflex accent (Ṛkprātiśākhya, III. 9). *Vājinī* is acute on the second syllable (III. 1. 3); the third syllable is circumflex (Ṛkps. III. 9). *Yajña* is acute on the second syllable (Pāṇ III. 1. 3), *Vastu* has lost its accent due to elision of *a* (Śap); but the first syllable becomes circumflex in the Saṃhitā (Ṛpks. III. 9). *Dhiyā* is acute in the second syllable (Pāṇ VI. 1, 168); the third syllable of *dhiyāvasu* is circumflex.

Philosophical significance. According to D., the epithets assigned to Sarasvatī are indirectly referred to human being; man must pray to God so that he may be truthful and have real learning and for his own well-being; he should be helpful to others. Sarasvatī, in the idea of Lahiḍī, is the mother of creation, the Prakṛti; she is regarded as the bestower of maternal care and love. She purifies the sinful mind and leads to emancipation. She bestows food and riches so that the sacrifice may be conducted perfectly. She ordains the fruit of good ceremonial works, such as sacrifices. Sarasvati according to J., is regarded as Brahmā's wife or the beloved of Viṣṇu.

II. Codayitrī sūnṛtānāṁ centantī sumatīnāṁ,
Yajñaṁ dadhe Sarasvatī.

Quoted in VS. 20, 85; TS.4. 1. 11. 2.—Tr. in Muir's Original Sanskrit Texts. p. 254; in Keith's TS (English Tr.).

Ritual application—The present verse is used in Sautrāmaṇī sacrifice with the last. It is also used as the mantra for the offerings at the Vaiśvadeva ceremonies. In the fire ritual known as Ukhāsambharaṇa, which takes place at the new and full-moon days or at the ekāṣṭakā (the eighth day after full moon). This particular mantra is used for the offering to Sarasvatī, in the Vaiśvadeva rite.

Sarasvatī, sender (codayitrī) of true and agreeable words (sūnṛtānāṁ) and instructress (cetantī) of the good minded (sumatīnāṁ) has hold (supported) (dadhe) the sacrifice (Yajñaṁ).

Notes on words. Codayitrī [√*cud*, inspire, bring, (Dhātupāṭha, 1593) + tṛc (Pāṇ, III. 1.133, in the sense of 'the doer of an action) = √*cud* + *ṇic* (= i, after ellision of ṇ and c) (Pāṇ. III. 1. 25) + *tṛ* = *cod* (Pāṇ.VII 3. 86) + *i* + *tṛ* = (*coda* (Paṇ.III. 1. 69) + ī) + *tṛ* = *codaya* + i (augment), as in the conjugation for *luṭ*) + tṛ = codayitrā.—√*cud*. Indogerm. (*s*) *gued*, throw, shoot, chase; intrans. dash along, hasten. (Ancient Indian *codati*, *codayati*, push). Modern Pers. *cust*, brisk' active, watching. Lit. *skudrus*; *pa-spudeti*; *spudinti*, Lasten Alb. *Leth*, throw. Old Bulgarian *is-kydati*, throw out. Russian *kidatb*. throw. Gk. *sudias*, *speudo*, *spoudazo*, speido (the latter Greek words beginning with *sp*, are taken to correspond to the Sanskrit word *codati*—by Schulze, GGA 1897, p. 910, foot note 5; but Persson, p.844 does not admit it,) Old Islandic *skjota*, fling, hurl. Anglo-saxon *sceotan*, perhaps also *geotan*, throw, discharge. Old High German *sciozan*, throw, discharge. Lat. *studeo*, *studere*, (cf. *cudo*, Mon.—Will. Dc.) (Pokorny Vol. I, p. 513, Vol. 2, p. 554; Persson, p. 844; Benfey, Sans.—Eng. Dic.)].

According to Gr. √*cud* has got two basal meanings; (1) put in quick motion, (2) sharpen (in 488. 10, 444. 5, 946. 5, 762. 1). These original meanings are found in Old Norwegian *hvata*, hasten, *hvetja* sharpen (Fick, first edition, 52), *hvat-r* sharp, bold, quick, *hvati*; the sharpener *hvass*, sharp, pointed; in Old High Germ., *heœzjan*, sharpen. The usual senses in which it has been used in the RV are: (1) sharpen, grind; (2) inspire, incite; (3) fire, inflame, rouse, stimulate; (4) set in quick motion drive, force; (5) procure, furnish quickly; (6) hasten, urge somewhat quickly; (7) hurry, stir, agitate.

Geld. (Glossar) gives additional significances : Demand, request ; accelerate, encourage, convey, etc. The word *codayitrī* is used in two places, I. 3. 11 (as an epithet for Sarasvatī) and 597. 6 (as an epithet of Dawn). It signifies inciter, inspirer', according to Gr. The word has been used in these senses, namely, 'inciter, inspirer, producer' by the different authors.

Sūnṛtānāṃ [Possessive pl. of 'sūnṛta' 'sūnṛta' = *sūn* + 'ṛta' ; *sūn* = *su* + √*ūn*, abandon ; drive (Dhātupāṭha 1889 + *kvip* (Pāṇ. III. 2.76) ; 'ṛta' = √'ṛ', go, reach, extend (Dhātupāṭha, 937, 1098) + *kta*].

Su [An Indeclinable (*upasarga*) used both as a separate and nonseparable prefix in RV ; it may be used as an adj. and adv.—Indogerm. *su-*, good, well. Av. *hu-* Old Pers. *u-* Ancient Iran. *su-*, *so-*. Gr, *eu* (in a good sense), *u-gims*, sound perfect. Gall. *su-*. Cymric (a branch of Celt) *hy*—Corn. *hy-* Breton *he*. Germ. *su-*in *Su-gambri*]. It has been used in the following senses. (1) good, well ; (2) beautiful ; (3) right, rightly ; perfectly ; (4) thoroughly, easy, easily ; (5) much, greatly ; (6) quickly (often with *u* = immediately, forthwith ; with *mo*, that is mā u = 'never, by no means'). [For *su* as an independent particle, see Proc. Am. Or. Soc., 1893, Apr., p. xli.].

Ṛta [√ṛ : Indogerm. *er*, set in motion, excite, agitate, etc. ; the basic forms are *er*—, *ere*, *erei*—, *ereu*—, *eras*,—Ṛta, right, proper, appropriate, suitable (Pok.) : rite (Pok.) Av. ereta—, ereta—. Old Pers. *arta*—, calm, sober. modest, right, holy ordinance. Lat ratus. Gk. ararischo. Oldenberg (N. G. 1915, 167-180) holds that it never means 'offer'.] In Nir. (2.24), it ts one of the 101 synonyms of 'water' elsewhere (4.19,8.7,20) it is meant to indicate 'truth, sacrifice'. Gr. (in his Wörterb.) fully discusses the meanings of the word. He points out that the meaning of √*ar* is 'to fix by insertion' (that is, the spokes round the nave of the wheel). One may lay stress either on fixation or on insertion (fitting in). In the same way, 'ṛta' signifies 'one established, devine statute, unchangeable law or order' on one hand, and, on the other, 'watching ; befitting ; right ; a skillful, holy, pious or righteous person' ; or therefrom in neuter 'holy or pious work' ; We enumerate here the various senses in which the word 'ṛta' has been used by Geldner and Grassmann :

I. Used as adj.—(1) Befitting ; reliable ; real ; genuine (of things) ; truthful, sincere (of persons) [Geld. V. 20. 4 ; VIII. 60.5 ; X. 106.5.—Gr. I. 164. 8., V. 20.4., VII. 23.4., VIII. 27.19.. X. 61,11.]—(2) Holy, saintly [Gr. I. 65.3 ; 137.2., IV. 3.8. 9., VI. 67.4., VIII. 27.19., IX, 17.8, 62.30., X. 106. 5.]—(3) Righteous, upright, pious [Gr. I. 53.3 ; 68,5 ; 151.3 ; 152,3. ; VII. 60.5. ; X. 87.11]—II. Used adverbially.—(1) justly, in the right manner, really, well ; vigorously [Gr. I. 68.4 ; 185.10., IV. 2.19 ; 40.5., VIII. 27.5. ; IX. 97.23. ; X. 67.2.]—(2) In the right way, walking in the right path [Gr. I. 41.4 ; 188.2. ; V. 45.7. ; VIII. 27.20. ; IX. 69.3 ; X. 74.3., 78.2, 123.4].

III. Used as a noun.—Right ; truth ; reality ; genuineness (Geld.)—(1) Right path [G.—IV. 23. 9.]—(2) Rule, custom [G.—III. 31. 1 ; X. 108. 11.]—sacred or religious custom [G.—VII. 100. 4, 5 ; 13. 26 ; IV. 23. 8f. ; IX, 72. 6 ; VII. 95. 6 ; I. 165. 13 ; IV. 23.4 ; X. 86. 10 ; I. 1. 8 ; III. 10. 2 ; 31. 9 ; 55. 13 ; X. 10. 4 ; 62. 2, 3 ; 138. 1 ; 43. 9 ; I. 73. 6 ; III. 6. 6 ;].—(3) Law, order, devine ordinance [G.—3. 31. 5 ; I. 124. 3 ; X. 70.

2 ; 80. 6.]—Gr. I. 23. 5 ; 67. 8 ; 105. 6, 15 ; 133. 1 ; 152. 1. ; II. 28. 4. ; III. 4. 5 ; 31. 9, 21 ; 54. 3 ; 58. 2. ; IV. 42. 4. ; V. 15. 2 ; 44. 2 ; 62. 1 ; 63. 7 ; 68. 4 ; VI. 39. 4 ; 68. 2., VII. 56. 2. ; VIII. 27. 5. ;IX. 70. 6; 80. 1. ;X. 12. 1, 2; 79. 4 ; 85.1 ; 92.4 ; 109. 1 ; 109. 1 ; 139. 4 ; 190. 1 ;]—(4) Natural law, cosmic order, regular way of the world, all-regulating time [G.—I. 163. 5 ; V. 63. 1 ; 23. 5 ; VI. 17. 7 ; I. 164. 11.]—(5) Material world, reality [G.—X. 5. 7 ; 109. 1.]—(6) Justice, lawfulness, holiness [G.—III. 31. 21 ; I, 2, 8 ; 23. 5 ; V. 63, 7 ; 68. 4 ;—Gr. 1. 20 ; 105. 5 ; 185. 6. ; V. 12. 3 ; 80. 1. ; VII. 75. 1.; VIII. 27. 5.]—(7) Duty, obligation [Gr.—II. 27. 8. ; X. 108. 11.]—(8) Truth, reality (against falsehood) [G.—X, 79, 4 ; III, 55. III ; AV. X, 7, 1 ; Br. 1, 6, 6.—Gr. III. 4. 7 ; 5. 3. ; IV. 5. 11. ; VII. 34. 8. ; VIII. 13. 26. ; X. 10. 4 ; 34. 12 ; 61. 10.]—(9) Eternity, devine truth. [Gr.—I. 2. 8 ; 23. 5 ; 105. 12 ; 161. 9 ; 179. 1., II. 28. 5. ; III. 55. 3. ; VI. 51. 1., VIII. 6. 10. ; IX. 113. 4. ; X. 35. 8 ; 138. 1.]—(10) Religious faith (belief), purifying thought, sense of piousness [G. see under (2)]—(11) Holy work, religious work [G. see under (2)]—(12) Prayer, worship ; rite, offering [G. see under (2).—Gr. I. 13. 18, 21 ; 34. 10 ; 46. 14 ; 71. 3 ; 105. 4 ; 121. 4 ; 141. 11 ; 143. 7 ; 147. 1 ; 156. 5 ; 190. 2. ; II. 29. 4 ; 30. 1. ; III. 5. 2 ; 6. 6 ; 27. 11 ; 56. 2. ; IV. 2. 3 ; 3. 4 ; 23. 8-10 ; 33. 11 ; 41. 3 ; 56. 6 ; V. 12. 2, 6 ; 59. 1 ; VI. 7. 1 ; 15. 14 ; 67. 8. ; VII. 7. 6 ; 16. 6 ; 21. 5 ; 38. 2 ; 39. 1 ; 101. 6. ; VIII. 7. 21 ; 12. 13-15 ; 52. 9 ; 97. 15 ; 100. 5. ; IX. 34. 5 ; 70. 1 ; 73. 9 ; 75. 2 ; 97. 23, 37 ; 103. 8. ; X. 8. 4, 5 ; 13. 5 ; 30. 11 ; 37. 1 ; 61. 14 ; 62. 2, 3 ; 99. 2 ; 179. 3.]—(13) Offering rule ; offering time ; offering place ; offering drink ; offering fire [G. see under (2).—Gr. I. 144. 2., IV. 1. 13 ; 2. 14, 16 ; 23. 9 ; 56. 7 ; V. 62. 1 ; IX 75. 3 ; 97. 24. ; X. 31.11 ; 122. 6.]

Sūnṛta.—In Nir., the word is mentioned as one of the sixteen synonyms of 'dawn' (2. 19) and as one of the twenty-eight synonyms of 'food' (3. 9). The word is closely related to 'sūnara' in meaning. According to G. and Gr., the words sūnṛta and sūnara have been used in the following senses : (6) used as an adj. fairlooking ; noble. princely, of high rank ; rich, wealthy ; lucky, bringer of fortune. [G.—Gr. I. 164. 8. ; V. 20. 4. VII, 23. 4. ; VIII. 27. 19. ; X. 61. 11.]—(2) song, joy-song, prayer. [Gr. I. 65. 3 ; 137. 2. IV. 3. 8, 9. ; VI. 67. 4. ; VIII. 1. 5.; IX. 17. 8 ; 62. 30.; X. 105. 5.]—(3) Bliss, gloriousness ; rich gift [Gr. I. 53. 3 ; 68. 5 ; 151. 3 ; 152. 3. ; VII. 60. 5. ; X. 87. 11].—(4) The Dawn [G. I. 124. 10]. (5) Of things, noble, rich, costly [G. VII. 57. 6.,—sūnara]. Oldenberg (ZDMG, vol. 50, p. 423) takes *sūnara* to mean, literally, 'a good man', whence 'liberal, open-handed' ; he also thinks that 'sūnṛta' means 'liberality'. Oertel (Proc. Am. Or. Soc., 1891, May, p. XCV) takes the word 'sūnṛta' to mean 'disposition, manner of living, liberality'. The word 'sūnṛta' has been used here in the following senses by the various scholars : (1) one delighting in truth (W.), (2) good word (An., Nar., Rgh.), truthful word (M. N. Dutt), true and agreeable speech (K. M. B.), (3) truth (Sk., Veṅk.), (4) pleasant song (Grf.), praise-song (Gr.), joyous hymns (Ved), beautiful song (Ben.), holy prayer (L.), true sermon (R.), gift (G.), excellency (Lud.), receiving good qualities (D.).

The word has been used in the following senses elsewhere : Pleasant, joyous, joy-giving.—R. C. Dutt, 1.8.8., 1.113.12.—W. VI. 48.20.—Grf., 1.121. 14 ; 1.135.7 ; III. 31.21 ; VIII. 46.20.—Gr. 1.134.1 ; VI. 48.20 ; VIII. 46,20.—L., VI. 48.20 ; VIII. 46.20 (triumphant).

Pleasant and true.—S., I. 30.5.—R. C. Dutt, I. 30.5 ; I. 40.3 ; I. 134.1 ; I. 135.7 ; X. 141.2 ; etc.—W., VI. 48.23.

Pleasant and truthful word or speech.—S., most of the passages.—R. C. Dutt. VIII. 46.20 ; VI. 48.20 ; etc.—Personified as a goddess : S., 1.40.3.—W., I. 123.6 (word of truth) ; VII. 79.5 (word of truth). Prayer, chant song, praise.—S., I. 134.1 ; I. 135.7 (pleasant and truthful prayer).—R. C. Dutt, X. 111.10 (pleasant chant), I. 113.18 ; X. 61.21 (good prayer).—W. VII. 57.6. (glorified). X. 111. 10 ; I. 113.18 ; VII. 76.7 ; VIII. 19.22 (sincere praise) ; X. 61. 21 (desirable praise) ; III. 31.18 (true praise) ; X. 61.25.—Grf. VIII. 57.6 (praised) ; I. 123.6 (glad hymn) ; X. 39.2 (pleasant hymn) ; I. 3.11 (pleasant song) ; I. 113.18 (glad song) ; 3.31.18 (joyous song).—Geld., III. 31.18.—Gr., I. 30. 5 ; I. 51. 2 ; VIII. 13.8 ; I. 123.6 ; III. 61.2 ; X. 39.2 ; etc.—Lud., I. 134.1 ; I. 135.7 ; VII. 37.3 ; VII. 57.6 ; VIII. 13.8 ; many passages. Oblation.—W., X. 111.10.

Glorious deed, gracious deed.—W., Grf. VIII. 32.15. Noble, noble nature.—Grf. VII. 67.9.—R. C. Dutt. VII. 37.3. True, truthful, sincere.—W., VIII. 46.20 ; I. 8.8 ; I. 40.3 ; I. 134.1 ; etc.. Good, goodness, excellent, excellence.—W., VIII. 45.12.—Grf., I. 8.8 ; VIII. 45.12.—L., nearly all the passages.—Gr. I. 113.12 ; I. 48.2. Bounty, bountiful, abundance, prosperity.—W., VIII. 14.3 ; I. 48. 2 ; X. 39.2.—Grf., I. 30.5 ; VII. 37.3 ; VIII. 14.3 (yielding).—Geld. I. 8.8 ; I. 135.7 ; I. 113.12 ; III. 61.2 ; etc.—Lud., VII. 67.9 ;—L. X. 61.21.

Auspicious.—W., VIII. 45.12.—Grf. I. 113.12. Skilful, strong.—Grf. I. 51.2. Gift, grace,—Geld., I. 123.6 ; III. 31.21 ; I. 92.7 ; I. 113.4 ; I. 125.3.—Gr. VIII. 45.12 ; VII. 79.5 ; I. 3.11 ; VIII. 32.15 ; X. 61.21 ; X. 104.5. Rich, riches, treasure.—Gr. VII. 67.9 ; VII. 37.3.

In our opinion, the word 'sūnṛt' may be most appropriately translated as 'grace, gift.'

Cetantī [adj. qualifying Sarasvatī.—Cetantī = √ce, (cit) perceive, conceive, understand (Dhātupāṭha, 39) + *śatṛ* (= *at*) (Pāṇ. III. 2. 124) + *ṅī* (ī) = *cet* (for *cit*, by Pāṇ. VII. 3.86) + *a* (Pāṇ. III. 1.68) + *n* (= augment. num, only *n* remaining, by Pāṇ VII. 1.80) + *t* (of *at*, *a* elided by Pāṇ. VI. 1.97) + ī (in place of *ṅī*, the fem. suffix).—The word *cetati* has its corresponding in Old Church Slav. C (b) ta,—I count (Brugmann, p. 605). Persson (p. 127) points out that *ketas* is connected with cetati (Iljiṅsky, Arch. f. Sl. Ph. 29, pp. 161.)]. The word has been used here in the following senses : Instructress [S. (Jñāpayatrī), W., R. C. Dutt., M. N. D., Lāhidī, An., J., Rgh., Nar., Veṅk.], inspirer of (Grf., Sk.), provoker of (V.), interpreter of (R.), giver of (Benf.), conveyer of (L.), thinking of (imagining) (Lud.), thoughtful (mindful) (Geld.), esteeming (Gr.). The sense of the word may be best shown as (1) 'inspiring, provoking' or (2) 'understanding (thinking of).'

Sumatīnām [Possessive pl. of sumati ; sixth-case ending for the second (accus.)].

Sumati = su + √man, understand (Dhātupāṭha, 1177) + *tin* (*Kti*) = *su* + *ma* (for man, Pāṇ. VI. 4 37, because *k* of the suffix *Ktin* is dropped) + ti.—√Man : Indogerm. men think, be stirred up mentally ; the bases being *men,-mena, menē* (*i*). Av. *manayen*, one could think. Gk. *memona*, think, have desire. Lat.

memini (*monere*, *monstrum*, etc.) Goth. *man*, *munum*, *muns*, Anglo-saxon. *man*, *mamian*, *monian*, *gemunan*, *mudh*. Old High German *firmonet*. German *meinen* Lit. *mano*. Armemian *i-manam*. Old Islandic *munr*, sense, desire, lust.—*Mati* : Lat. *menus*. *mentis*, *mentio*, *mentiri*, *mendax*. Goth. *gamunds*, *mods* Anglo.-sax *mod*, gemynd. Gk. mntis (= Vedic *mati*, according to Benfey, Sans-English Dic.), *mousa*, ie *mas* + *tia* (= Vedic *mati*, hymn, according to Benfey. Dic.)].

The verbal root *man* has beed used in the RV in the following senses (according to Geld., Gr., and other authorities, cf. Spiegel, in K Z, 23, p. 188).

(1) Think, mediate, contemplate.
(2) Think upon.
(3) Think out, devise ; hence, devise a prayer or hymn.
(4) Imagine, suppose, believe.
(5) Observe, perceive, apprehend.
(6) Take to be, deem, regard.
(7) Recognise, understand, comprehend.
(8) Be conceived (of a thing).
(9) Learn, become aware of.
(10) (Caus) Esteem, look upon, pay homage.
(11) Hold an idea or opinion.
(12) Seem, appear like.
(13) Be proud.
(14) Manifest in the sense of grander.
(15) Remember, remember a person or thing, make remember, praisingly remember.
(16) Pray, worship.
(17) (Caus.—Ātmanepadi) Esteem oneself highly.
(18) (Desid.) Reflect upon, examine.
(19) (Desid.) Doubt, call in question.

Mati :—The word has been used in the following senses in the RV (according to Geldner, Grassmann, Roth, etc. :

(1) Thought, idea, impression.
(2) Holy thought, devotion.
(3) Holy song, pronounced prayer.
(4) Mind, sense, feeling, disposition, intellect, mind personified.
(5) Purpose, desire.
(6) Care, solicitude.
(7) Self-confidence, high opinion for one-self.

Sumati.—According to different scholars (including Yāska) the meanings in which the word has been used in the RV are as follows :—

(1) Good will (usually of gods ;—kalyāṇa *mati* of Nir. 2. 11 ; 7. 22 ; 11. 12 ; 11. 19 ; 12. 39), kindness, mark of favour, grace.
(2) Gracious act.
(3) High thinking ; high-mindedness.

(4) Praise, song of praise ; prayer.
(5) Used as adj.—Benevolent, well-disposed, good-minded.

The word *sumati* has been used here in the following senses : good-will (G., Lud.). good-thought (L., D., Ān., J., Nar., Rgh., Benf.), gracious thought (Grf.), right thinking (K. M. B.), auspicious meditation (R.), good pious feeling (V.), song of praise (Gr.), right-minded (W., R. C. D., M. N. D.), devoted (bhaktiparāyaṇa) worshipper (Sk.). We are inclined to accept the sense 'good-minded-ness.' 'high-minded-ness.'

Dadhe [√*dhā* in present tense, sing. first person for third person—a Vedic irregularity]. See I. 3. 6. for the various meanings of √*dhā*. The word has been used here in the following senses (according to the various writers) : Accept (most of the authors), receive (K. M. B.), support or hold (Ān., Sk.), brings about (V.) [Keith's. tr. in TS : Impeller of righteousness, Instigator of devotions, Sarasvatī hath established the sacrifice.]

The passage may be thus interpreted : Sarasvatī (The river on whose bank the ceremony has been commenced), who bestows her grace (perhaps by fertilising the soil on her bank) to the pious, devoted people, sees that the sacrifice is performed perfectly. We may also take that Sarasvatī by bestowing her grace to the sacrificer, promotes his devotion and good-minded-ness.

Notes on accent.—*Codayitrī* is acute on the last syllable (Pāṇ. VI. 1. 174.).—*Sūnṛtānām* Sūnṛta is acute on the last syllable (Pāṇ. VI. 2. 199). The sixth case-ending is unaccented (III. 1. 4) ; *tā* becomes circumflex, being followed by an unaccented syllable (Pāṇ. VIII. 4. 66) ; *nām* becomes *pracaya-Cetantī* is acute on the first syllable, (Pāṇ. VI. 1. 162) and unaccented on the last (owing to elision of p in *sap* and *ṅīp*) (VI. 1. 186). The middle syllable becomes circumflex (Pāṇ. VIII. 4. 66).—*Sumatīnām* is acute on the last syllable optionally (Pāṇ. VI. 2. 199).—*Dadhe* has both the syllables unaccented, (Pāṇ. VIII. 1. 28).

Philosophical significances. According to Dayānanda, those persons who are fully learned and truthful and devoid of any falsehood are the only ones fit for true knowledge. In the opinion of Lahiḍī, the worship of the goddes of speech indicates earning of true knowledge, from which one becomes good-minded (truthful, devoted to God). People should obtain truth, morality and good-minded-ness from the Mother, the goddess of speech and learning. Narasimha points out that the success in a (religious ceremonial) work follows when such one is conducted with a knowledge of its nature (that is, knowing how a particular ceremonial work is to be performed with perfection) accompanied by use of *mantras*. In our opinion, the philosophical idea seems to be that one is sure to be favoured with the grace of god if he remain truthful and devoted to him.

12. Maho arṇaḥ Sarasvatī pracetayati ketunā.

Dhiyo viśvā virājati.

Quoted in VS. 28.86 ; Nir. 11.27.

Ritual application. Used in Sautrāmaṇi ceremonies, and recited in praise of Sarasvatī.

Sarsvatī (the goddess with a distinct form and in the form of the river) by (her) act (Ketunā) displays (pracetayati-makes known of) copious (mahaḥ) flood (water) (arnaḥ) (in the form of currents) and enlightens (virājati) understandings (intellects of the performer of sacrifce) (dhiyaḥ).

Notes on words. (a) Mahaḥ [adj. qualifying arṇa ; in Nom. Sing., = *mahān* ; *mahah* is a Vedic irregularity, *h* in place of *t*. Mahat = mah + ati (Uṇādi II. 84), declined as if followed by a *satr* affix, i.e., mah + at.—Mah : Av. *maz*. Mahat : Indogerm. *meg (h) ṇt, meg (h) n, meges* (all conjectural). Mahas : Av. Mazah, mazan, Gāthā Av. *mas* (as an adv.) 'very, much' (*meghs*). Younger Av. *as* 'very'. *Mahā* (acutely accented on the second syllable), feast, festival, offering ; = *makha*, whereof *magho*, Arm. *mec*, big, *mecarem*, hold high. Gk. megas, megale, mega. Alb. *math*, changed to *madi, madan*. Lat. *magnus, magis, maior, maximus*, Osk. *mais, maimas*. Umbr. *mestru, Maia*, the male of the vulcano and the mother of the Mercury (hence, big, old, the mother). Goth. *magu, mari, mahts*, etc. Old High Germ. *magan*—Anglo-Sax. *magan, miht*, etc. For a full discussion, see Pokorny (Wörterb.) vol. 2, p. 257.] In Nir. (2.24), it is one of the 101 synonyms of water ; in other places it means 'great, abundant'. etc.

The word *mahat* has been used in the RV in the following senses : (1) big, great (fig.) ; (2) high, lofty (fig.), (3) old ; (4) original, primary ; (5) mighty ; (6) venerable ; (7) copious, abundant ; (8) used substantively, the great. The appropriate meaning here seems to be 'strong or 'great'.

Arṇaḥ [Accus. sing. of *arṇas* from √ṛ, move, get in (Dhātūpāṭha 936, 1092, 1498) + asun (= as) = ar + nuṭ (ṇ augment) + as (Uṇādi, IV. 1626).—The verbal root ṛ = Indogerm. *er-, eri-, eru-*, etc., move, flow. Arṇas : Gr. *ergos*, spring, sprout. Av. *arenu*. cf. Old High Germ. *ernust*.] In Nir. (II. 24), the word is mentioned as one of the 37 synonyms of 'river'. The word arṇa is used in the following senses : (neut.) Stream, large river, flood, wave, high tide ; (mas.) wave (of conflict, of encounter) (mas.) proper name.

* (ab) Sarasvati's mighty, endless and impetuous flood is desribed in VI, 61, 2 and 8.—Despite Macdonell's assertion (*Vedic Mythology* p. 87) that Sarasvatī is merely a river-goddess in the RV. and that as a goddess of speech she makes her first début only in the Brāhmaṇas, it is safe to contend from stanzas 10 and 11 of this hymn that the Ṛṣi Madhucchandas does think of her there as a goddess of wisdom and speech ; cf. Geldner, *Ubersetzung*, s.v. Here, in stanza 12, she is clearly a river-deity in *ab*, but in *c* her other rolé appears to be present to the mind of the Ṛṣi.

(b) *prá*—verbal prep. 'forth'. The verbal preposition is always accented in a principal sentence.

cetayati—pres. 3 sg. of the causative base *cetaya*—of √*cit*—'to percieve' 'appear,' cf. Av. √*kaêt*—*pra* + *cetaya*—means 'to make manifest.' Sāyaṇa : *prakarṣeṇa jñāpa-*

*From here onward, the notes and the translation are brought to completion by Prof. Dr. Manilal Patel, Ph. D. (Marburg) of Viśvabhāratī, Santiniketan.

yati; so also Uvaṭa and Mahīdhara on VS. XX, 86. Griffith: 'illuminates'; so also Grassmann : 'erhellt'

ketūnā—instr. sg. of *Ketú*-m. (1) 'brightness' 'bright appearance' (2) 'flag' 'sign' 'banner' from √*cit*-. Here 'brightness' seems more appropriate though in places like V, 11, 2-3 ; VII, 63, 2 'banner' suits better to the context. Griffith : 'light.' The traditional interpretation is 'activity' (*karman*) or wisdom' (*prajñā*). Sāyaṇa : *ketunā karmaṇā pravāharūpeṇa*. Yāska (Nir. XI, 27) : *karmaṇā prajñayā vā*; so also Uvaṭa and Mahīdhara. Skandasvāmī : *karmaṇā garjanākhyena* and he definitely discards the interpretation of 'wisdom'. Veṅkaṭamādhava : *karmaṇā*.

(c) *dhiyaḥ*—acc. pl. of *dhī*-f. 'thought' 'pious thought'. For the discussion on various interpretations of the word, see p. 29 of this edition (English section). Sāyaṇa : *anuṣṭhātṛprajñānāni*. Yāska : *prajñānāni*. Skandasvāmi : *karmāṇi prajñā vā*. Veṅkaṭamādhava : *karmāṇi*. Uvaṭa and Mahīdhara : *buddhīḥ*, Grassmann : 'Andachtswerk' (act of devotion) Sarup (English translation of Nir. XI, 27) : 'devotions'. Dutt : 'undertakings',

vi rājati—pres. ind. 3 sg. of √*rāj*-'to rule over,' 'shine' with the prep. *vi* 'to preside over' 'govern'. Sāyaṇa : *viśeṣeṇa dīpayati*. Griffith : brightens.'

Our translation would run :

With her brightness Sarasvatī makes manifest her mightly flood. She presides over all (pious) thoughts.

The philosophical idea underlying the stanza seems to be that Sarasvatī, the river-goddess as well as the goddess of speech, inspires all beautiful thoughts both of the sacrificer and of the Ṛṣi who are apparently over-awed with the mighty flood of the river.

As regards the objection that there is absolutely no meaning in such mantras as "Amyak sā ta Indra" (RV. I. 169.3), "Sṛṇyeva jarbharī turpharītū" (RV. X. 106.6), inasmuch as the meaning (if any) is not capable of being determined (by any means),—(Jaimini) gives the answer in the next Sūtra—

11. There is only a failure of knowledge (of a meaning) though existent (Jai. Sū. I. 2.49).

The meaning certainly does exist, but is not cognised due to inadvertence, indolence and the like. The meaning of such like (texts) is to be constructed from (appropriate) basal roots in consonance with (parallel) Vedic texts, etymology and (the rules of) grammar. As for example, such expressions as 'jarbharī' 'turpharītū' and the like must be (considered to be) the epithets of the Aśvin (twins) ; since they are found to end in dual member. And the hymn in question has Aśvins (for its deities), which is apparent from the clause "Aśvinoḥ kāmam aprā" (RV. X. 106.11) (occuring in it). With this very idea in his mind, the author of the Nirukta gives his explanation as follows—"The expression 'jarbharī' means 'bhartārau' (the two supporters), and the word 'turpharītū' is equivalent to 'hantārau' (the two slayers). Likewise, in texts "Amyak sā ta" etc., the same procedure is to be observed in their interpretation.

As for the further contention that (Vedic) mantras cannot be beginningless entity, because of their reference to non-eternal objects as (king) Pramaganda etc., (Jaimini) gives the reply in the (next) Sūtra—

12. (The charge of) reference to non-eternal things has already been answered (Jai. Sū. I. 2.50).

The objection (based on) the alleged reference to non-eternal things has been answered i.e. rebutted in the last section (adhikaraṇa) of the first quarter (pāda) (of the first book of Jaimini's Sūtras). Now, (to sum up the whole discussion by way of a backward reference)—while stating the position of the oppostionists that the Vedas are of human origin on the ground that they contain a (clear) reference to human authors in such expressions as "Kāṭhaka", "Kālāpaka" and the like, (Jaimini) puts forward an additional ground (on behalf of the oppositionist) in the Sūtra—

a. Because there is found a reference to non-eternal things (Jai. Sū. I. 1.28).

The meaning of the Sūtra is this. In the text "Babara prāvāhaṇir akāmayata" (TS. VII. 1.10.2), mention of such non-eternal objects as 'Babara' (a person) is found to occur. And the inference is natural that the Veda could not have existed previously to their existence and hence must be of human origin. The answer to this (change) is given in the Sūtra—

b. But this is a case of mere phonetic similarity (Jai. Sū. I. 1.31).

The upshot of the (whole discourse) is in brief as follows : The appellations "Kāṭhaka" and the like, are due to the fact that the particular recensions of the Veda were

traditionally taught by Kaṭha and other sages.* As for the second (charge) that there is a mention of non-eternal things, it rests on a confusion due to mere similarity of sounds. Certainly the text does not intend to speak of a man called 'Babara' who is non-eternal but *'babara'* is only an onomatopoeic expression. This being the case, the word in question stands for 'wind' which makes the sound *'babara'*. It is also termed as *'pravāhaṇiḥ'* one that habitually moves with speed.† A similar method is to be followed in other (parallel) cases too.

---

*The objection is put forward in the Pūrvapakṣa Sutra—'Vedāṃś caike sannikarṣaṃ puruṣākhyāḥ' (Jai Sū. I.1.27). And the answer is given in the Sūtra—Ākhyā pravacanāt" (Jai Sū. I. 1. 30). Sāyaṇa gives a gist of the opponent's arguments without quoting the Sūtras..

† The argument would certainly strike a modern reader as grotesque and fantastic ; but the implication is not really so absurd as it appears at first sight to be. On the contrary, we find in it a wholesome warning against the risk of reading a historical allusion in place where it may be out of the question. The so-called proper names, found in the Vedas, may be likened to the names of heroes and heroines in a fiction. In respect of historicity a Hamlet or a Puṇḍarīka may be entirely equated with unmeaning nonsense. The names found in Vedic literature may quite legitimately, be supposed to have no more historic foundation than that of the hero of a fiction. The stories found in the Vedas have been explained away by the Mīmāṃsists as mere *arthavādas* which are not to be taken literally. We may point to the parables of the Bible as parallel instances. Whether the Veda is an uncreated literature, is a different question and the arguments put forward by the Mīmāṃsists should be judged on their own merits. At any rate, the socalled historical allusions should not be used as an argument against it. The tradition that the Veda is an uncreated literature is not a creation of Jaimini, but dates back to a remote past. We find in the Mahābhāṣya that such names as Yudhiṣṭhira and the like are but imitations of similar names of the Vedas, and the cart should not be put before the horse by supposing the Vedas to be contemporaneous with such historical persons. Phonetic similarity, therefore, is no guarantee of historical authenticity. The names are more or less symbolic values like mathematical symbols, and if any meaning is to be deduced it should be such as can tally with the timeless existence of the Vedas. Whether 'babara' may mean wind or any other thing, the Mīmāṃsist does not seem to have any definite preference. He only endeavours to make the word yield a meaning which is consistent with his doctrine. His quarrel is only with those who would put a historical meaning upon them. This is apparent from the concluding remarks of Śabara Svāmin where he says that *babara* is only an imitation. The point is that these words should communicate something eternal as their meaning. Cf :—"Babara iti śabdānukṛtiḥ. Tena yo nityor'thaḥ, tam evaitau śabdau vadiṣyataḥ" (Ś. Bh. on Jai. Sū. I. 1. 31).

The Mīmāṃsā philosophy thus lays down the general rule that all socalled proper names, occuring in the Veda, should not be considered as standing for any historical persons but should be construed in an unhistorical sense. Śaṅkarācārya, too, has followed this dictum when he observes that such names as 'Kapila' are mere symbols and verba

The conclusion, therefore, is irresistible that the mantras are intended to convey a meaning and must be (understood to be recited with the sole purpose of communicating their relevant meaning (at the time of sacrifices) as each and every one of the objections (against this possibility) have been found to be untenable.

Now, it is possible to contend that (the argument—that the Vedas) are meant to communicate a meaning as in that case they would serve a natural purpose directly felt—is only based upon logical ground. We do not certainly find any textual indication in corroboration of this (argument). Anticipating this objection, (Jaimini) gives his answer in the Sūtra—

1. Indication (of mantras) by a descriptive appellation (is proof that) the mantras have a meaning (Jai. Sū. I. 2. 51).

There is a (Brāhmaṇa) text—"Āgneyyāgnīdhram upatiṣṭheta." The meaning of the text is this:—a Ṛk (verse), which has 'Agni' for its deity, is called the "Āgneyī," and one shall approach for worship the altar (dhiṣṇya) of Āgnīdhra uttering this (Ṛk). Now, the Brāhmaṇa text, which directs the approach for worship, does not enjoin it by quoting the leading words of the mantra in the form "one shall approach uttering the Ṛk beginning with 'Agne naya' etc.;" but, on the contrary, it expresses the injuction by a descriptive appellation, viz. "Āgneyī." Agni is the deity of that verse, in which Ṛk Agni is the principal subject of description. That being the case, the reference (to the Ṛk in question) by the descriptive appellation, viz., "Āgneyī"—a word ending in the Taddhita suffix denoting a deity—becomes appropriate. Therefore, this description indicates that the mantra text in question has a meaning. Since the mantras (have been proved) to be significant, (it must be accepted that) the utterance of such mantras at the time of sacrifice is (enjoined) for the purpose of communicating their meaning.

(Jaimini) advances a fresh proof in the next Sūtra (in support of the) aforementioned (finding) that mantras are significant—

2. Necessary substitution (is also a proof) (Jai. Sū. I. 2. 52.).

'Ūha' consists in the modifictaion effected by the (total or partial) substitution of relevant words in the body of a mantra, read in the context of an archetypal sacrifice (prakṛti), with a view to make it agree in meaning in relation to the different variations (vikṛti) (of the archetype). For instance—"Anv enaṃ mātā manyatām anu pitānu bhrātā" (MS. IV. 13. 4, TB. III. 6. 6. 1.)* is the reading of a mantra relating to the animal of the

labels without any definite reference to any particular historical personage. It is this community of name, which does not indicate any more than mere phonetic similarity, that is responsible for a confusion of identity between Kapila the author of the Sāṅkhya Sūtras, and Kapila mentioned in the Vedas. cf:—"Kapila iti śrutisāmānyamātratvāt" (Śāṅkara Bhāṣya on Br. Sū. II. 1. 1); and "Tasmāc chrutisāmānyamātreṇa bhramaḥ sāṅkhyapraṇetā Kapilaḥ śrauta iti" (Bhāmatī).

*May the mother (of the animal) vouchsafe her sanction to this (animal being led to the sacrificial ground), so may its father and so may its brother.

archetypal sacrifice. In case of a variation in which *two* animals (instead of *one*, are to be sacrificed) the mantra is modified as—"Anv enau mātā manyatām (*'enau'* being substituted for *enam*). When there are more than two animals, *enān* would be substituted, and the mantra would be read as—"Anv enān mātā manyatām.". In this context, a Brāhmaṇa text, explanatory of the mantra, is found to be read as follows:—"Neither mother (mātā) nor father (pitā) in augmented." In this connexion, a problem arises—whether the augmentation (referred to in the Brāhmaṇa text) is forbidden in respect of the body or of the word. The augmentation in words consists in the substitution of 'mātarau' (two mothers) in the dual number, or of 'mātaraḥ' (more than two mothers) in the plural number in lieu of the word 'mātā' in the singular number. And as for augmentation of the body, that certainly is not capable of being denied; since such physical angmentation is directly perceived in course of development of age from childhood to adolescence and therefrom to youth and so on. So (by process of elimination) the denial of augmentation in words is the only thing that is left (to us). By the specific prohibition of angmentation of the words 'mātṛ' and 'pitṛ', the augmentation of the remaining word 'enam', in consonance with the (changes in) meaning, is being indicated. Were not the meaning intended to be conveyed, then how could there be an occasion for the substitution of the dual form when the number of animals is *two*, or of the plural form in case of a plurality of animals. Hence it is evident that the mantras have a meaning which is intended to be expressed.

(Jaimini) puts forward in the next Sūtra an additional argument in support of the same thesis—

3. And because there is an interpretative clause (vidhiśabda) (Jai. Sū. I. 2. 53).

A clause in the Brāhmaṇa text, which is explanatory of a mantra, is called "interpretative clause" (vidhiśabda). To take a concrete example, there is such (an interpretative clause) read (in the Brāhmaṇas):—"May we live *'a hundred winters'* i, e, a hundred years—this is what is meant." In this text the words "a hundred winters" are the catch-words of the mantra to be explained. The rest is but an explanation of the substance of that (mantra). But if a mantra is not meant to express a meaning, what can possibly be the purport of the mantra that is sought to be explained (in the Brāhmana). The conclusion is, therefore, inevitable that the mantras are intended to express a meaning and they are to be recited at the time of sacrifice solely with a view to the communication of their relevant meaning.

The following are the two verses summing up (the whole discussion in a nutshell)—

[*Question*:] Are the mantras—"Uru prathsva" and the like, (recited) at sacrifices, generative of an exclusively unseen efficacy, or do they throw light on the spreading out of the Puroḍāśa and other functions as well ?

[*Primâ facie Answer*:] (It can be possibly maintained that) the mantras are generative, solely and wholly, of an (unseen) spiritual efficacy; on the ground that the Brāhmaṇa texts, too, express the selfsame (facts).

[*Final Answer*:] Not so (in the least). The expression of those very facts (by

the mantras) is felt as an immediate and direct result. And a direct result is certainly to be preferred to an indirect unseen consequence.

Now, (it may be contended), let the Mantra portion (of the Veda) be held to be authoritative. But the Brāhmaṇa portion cannot reasonably be supposed to have any authority. As for the Brāhmaṇas there are two kinds of the same, viz., injunctive statements (vidhi) and supplementary corroborative statements (arthavāda),

So says Āpastamba :—"*Brāhmaṇa* texts are those which are injuctive of some action; and the supplementary portion of the Brāhmaṇa is *Arthavāda* (Āp. Yāj. Pari. Sū. 35-36). Vidhis (injunctions), again, are of two kinds, viz.,– (firstly, injunctions) directing a person to perform an action which he cannot be (expected) to do (otherwise); and secondly, (statements) which make known a fact not cognised (before). Such Vidhis, as belong to the ritualistic section of the Vedas, viz., "In the initiatory ceremony, (they) shall offer puroḍāśa in honour of Agni-cum-Viṣṇu (dual deity)" (Ai. Br. I. 1. 1.),* etc., are injunctions directing a person to perform an action which he cannot be (expected) to do (otherwise). And such Vidhis, as are found in the Brahmakāṇḍa [i.e. Upaniṣads which discuss metaphysical problems like the relation between the individual self (jīva) and the Absolute (Brahman) etc.], viz.,—"The Self is the only Reality which existed in the beginning" (Ai. Up. I. 1.), and so on, are informatory statements which make known (to us) a fact not known (before).

Now, of these two kinds, the Vidhis belonging to the ritualistic section, such as,—"(One) shall offer (into fire) oblations of thick gruel† prepared from wild sesamum or the

*The reading "Āgnāvaiṣṇavaṃ puroḍāśaṃ nirvapanti dīkṣaṇīyāyām" is a garbled quotation. The correct reading in the original is "......dīkṣaṇīyam" (Ai. Br. I. 1. 1.). The Yajamāna, on the eve of the Soma sacrifice, has got to undergo a purification (saṃskāra) and this is called "Dīkṣaṇa." The ceremony by which this purification is effected is technically known as "Dīkṣaṇīyā iṣṭi" (the rite of purificatory initiation). In the present context, the puroḍāśa (cake-offering) itself is known as Dīkṣaṇa, as it serves as an instrument of the ceremony, cf:—Somayāge pravṛttasya yajamānasya saṃskāro dīkṣaṇam; tasy ca saṃskārasya hetuḥ karmaviśeṣo 'dīkṣaṇīyā'-śabdavācyaḥ"—Sāyaṇa's commentary on Ai. Br. I. 1. 1.

The puroḍāśa has got to be prepared on potsherds (kapālas). The prescribed number of potsherds is *eleven* in this particular ceremony. (Vide, our note on Puroḍāśa, p. 11, N. 1).

The expression *'nirvāpa'* means the putting of four handfuls of paddy on the winnow. In the present context it stands for the sacrifice with this act of *'nirvāpa'* as an antecedent condition. This act of *nirvāpa* is prescribed for the *Yajamāna*. The plūral number in *'nirvapanti'* causes some difficulty. Sāyaṇa accounts for it by referring to a plurality of Yajamānas. Or, it may be a Vedic irregularity. The reading of the Taittirīya Saṃhitā is quite clear. Cf:—"Āgnāvaiṣṇavam ekādaśakapālaṃ nirvapati dīkṣiṣyamāṇaḥ (TS. V. 5. 1. 4.). Nirvapanti = leṭ = nirvapeyuḥ.

†Yavāgū:—thick gruel, mixed with thick balls of boiled food (such as rice). Cf:—"Sikthakai rahito maṇḍaḥ peyā sikthasamanvitā, Yavāgūr bahusikthā syād vilepī

same prepared from wild wheat" (TS. V. 4. 3. 2),—cannot be authoritative ; since they enjoin the use of things which are unfit for sacrificial offering, and as such cannot be supposed to be instruments of authentic knowledge. The unsuitability (of these things) is stated in the complementary portion of the sentence—"Wild sesamum and wild wheat are not fit objects for oblation." In this statement, the use of wild sesamum and wild wheat as sacrificial offerings is expressly for bidden.

Therefore, the injunctions relating to wild sesamum etc., contradicted as they are, cannot be authoritative. Likewise, there is a large number of Vidhis in the Aitareya, Taittirīya and other Brāhmaṇas, which are found to be prohibited by means of these two clauses, viz., "This and this are not to be honoured (in observance)", "This shall not be done in that way". Furthermore, the Aitareya Brāhmaṇa is found to have censured in various ways the offer of oblations (into fire) before sunrise, and again, is found to conclude by recommending more than once (the selfsame offer of oblations into fire) in the words—"Therefore, one shall offer oblations after sunrise." Again, the followers of the Taittirīya school read the test—"Now, if the *homa* is performed before sunrise, *both* will belong to Agni ; (therefore, one) shall perform *homa* after the sun has risen "(T·B. II. 1. 2. 7).* Again, the very same school record the following statement, finding fault with the performance of *homa* after sunrise, "Now to perform *homa* after the sun has risen is like carrying presents for the departed guest in an empty house." (TB. II. 1. 2. 12)†. Like-

viraladravā".—Rājavallabha. "Maṇḍo'sikthaḥ, sasikthā peyā, parisikthā yavāgūḥ, ghanasikthā vilepī, parisrutas tv odano bhaktaḥ"—Vāgbhaṭa.

*About the offering of oblations, the Taittirīya Brāhmaṇa records a story. Prajāpati was going to offer an oblation to Fire (Agni). The Sun (Āditya) prohibited him, and advanced his claim to share it with Agni. The Firegod did not object, but insisted on the settlement of the *modus operandi*. The Sungod proposed that the offering to Agni should be made in the evening, and to himseif in the morning. Thus an agreement was reached, and it has since been the custom to offer the evening oblation to Agni and the morning oblation to Āditya.

There is a propriety in this division of time, as night is the jurisdiction of Agni, and day that of Āditya. This is apparent from the fact that at night Agni shows his majesty and splendour to the best possible advantage ; and at day his splendour is rather eclipsed by that of Āditya. Just the reverse is the case with the Sungod. That being the case, it follows from commonsense that an offering made before sunrise falls within the jurisdiction of Agni and so will naturally be appropriated by him. The consequence will be that Agni will have *both* the offerings (morning and evening) to his advantage, and Āditya will have none. And this will involve a violation of the terms of agreement. So, to avoid this undesirable issue, the only course open to us will be to make the offer intended for Āditya after sunrise.

†It is a matter of surpise that the aforesaid conclusion, so logically established, has been set aside without the faintest hesitation in the very same context. Another set of reasons has been set out and an attempt has been made to establish that offering to the Sungod should be made before the sunrise ; as offering after sunrise will be as futile as to offer hospitality to a departed guest.

wise, the injunction, "(one) shall employ Ṣoḍaśin" in Atirātra" is contradicted by the prohibition "(one) shall not employ the Ṣoḍaśin in Atirātra".* Again, as regards the

* We think it necessary that a student of Mīmāṃsā should be equipped with a general knowledge of the mechanism of sacrifices, their main divisions, and the order of their performance. Each division of the sacrifice has got a technical name and a distinct set of rites. Broadly speaking sacrifices can be classified under *two* main heads :—(1) Śrauta and, (2) Gṛhya. The former class of sacrifices requires preliminary performance of an initiatory rite (Dīkṣaṇīyā). The latter class of sacrifices can be performed by any person who has been duly invested with the sacred thread (Upanayana). The Śrauta sacrifice has, again, *two* divisions—(1) Soma sacrifices and (2) Havis sacrifices—according as the material of offering consists of Soma juice or other kinds of oblations. Of Soma sacrifices, again, there are *three* distinct types, according to the length of time occupied by the performance of the sacrifices. These are :—

(1) Ekāhas—finished in *one* day :
(2) Ahīnas—from *two* upto *twelve* days ;
(3) Satras—from *twelve* days upwards.

Of the oneday Soma sacrifice, the most well-known form is the Jyotiṣṭoma, which has *seven* varieties (saṃsthā) :—

(1) Agniṣṭoma,
(2) Atyagniṣṭoma,
(3) Ukthya,
(4) Ṣoḍaśin,
(5) Vājapeya,
(6) Atirātra, and
(7) Aptoryāma.

The Agniṣṭoma is the model or type (prakṛti) of all ekāha Soma sacrifices. The remaining six are but its variations (vikṛti). In Agniṣṭoma only one victim is immolated and this is a he-goat sacrificed to Agni. In it twelve stotras are sung by the Udgātṛ and his assistants. Each of these stotras is followed by the recitation of a śastra by the Hotṛ or the Hotrakas (the assistans of Hotṛ—Maitrāvaruṇa, Brāhmaṇācchaṃsin and Acchāvāka). The stotras and their corresponding śastras at the three savanas (i.e. Soma-pressings and offerings) are shown below :—

I. Prātaḥsavana

Stotra	Śastra
1. Bahiṣpavamāna stotra	1. Ājya śastra (Hotṛ)
2. Ājya stotras	2. Prauga śastra ,,
3. ,,	3. }
4. ,,	4. } Ājya śastras (Hotrakas)
5. ,,	5. }

II. Mādhyandinasavana

Stotra	Śastra
6. Mādhyandinapavamāna stotra	6. Marutvatīya śastra (Hotṛ)
7. Pṛṣṭha stotra	7. Niṣkevalya śastra ,,
8. ,,	8. }
9. ,,	9. } Hotrakas
10. ,,	10. }

sacrifices Jyotiṣṭoma and the like, declared to result in (such rewards as residence in heaven etc.), nobody attains these results immediatly after their performance. But (in the case of a man taking) a hearty meal, there is never a failure of the feeling of satisfaction. So it is quite apparent that to prove that these sacrificial injunctions are authoritative is, indeed, an extremely difficult task.

III. Tṛtīyasavana

11. Ārbhavapavamāna stotra	11. Vaiśvadeva śastra (Hotṛ)
12. Agniṣṭoma sāman(Yajñāyajñīya)	12. Āgnimāruta śastra („)

It is from the name of the last stotra (sāman) that the sacrifice derives its name—Agniṣṭoma.

The essential feature of the Ukthya form of sacrifice is the *three* Uktha stotras and the *three* Uktha śastras of the Hotrakas, and from this feature its name seems to be borrowed (AB. VI. 13) "There is also a he-goat to Indra and Agni as a second victim in addition to the ordinary victim for Agni and Soma prescribed on the day before the pressing day, and the victim for Agni on that day. The Ukthya cup (graha) is also drawn at the third pressing."

"The Ṣoḍaśin adds a third victim, a ram to Indra, and another cup (Ṣoḍaśi-graha) with an extra stotra and śastra. As pointed out in the Aitareya Brāhmaṇa (IV. I), the name is derived very probably from the *sixteen* stotras and śastras used, but the śastra is also specially developed in a peculiar manner described in IV. 2, where also the name is appropriate."

"The Atirātra adds twelve stotras and śastras in three rounds, chanted through the night and accompanied by libations and potations ; these are followed by the Sandhi stotra (Sāmaveda II. 99-104) chanted at day-break, and followed by the recitation by the Hotṛ of the Āśvina śastra. The difficulty arises whether the Ṣoḍaśin is included in the Atirātra. The view of the Śaṅkhāyana Śrauta Sūtra (IX. 1. 10) is clearly that it is ; there is nothing to contradict this in the Kanṣitaki Brāhmaṇa, and it is assumed by the Āśvalāyana Śrauta Sūtra (V. II. 1) that an Atirātra contains a Ṣoḍaśin This is also the view of the Kātyāyana Śrauta Sūtra (IX. 8. 5) while the Pañcaviṃśa Brāhmaṇa (XX. 1. 10) recognizes both modes of usage. The Aitareya (IV. 6) clearly contemplates only the form without, i. e. with twenty-eight stotras, or as it reckons them, by making three out of the Sandhi stotra, thirty. It is clear also that to the Aitareya (IV. 1) the Ṣoḍaśin is essentially a rite used as part of a Dvādaśāha or similar rite, for it is expressly stated that on the fourth day is the Ṣoḍaśin used, i. e. on the fourth day of the Pṛṣṭhya Ṣaḍaha which follows the Atirātra. Similary the Ukthya from its position is doubtless mentioned mainly because it is an essential feature of the Pṛsthya Ṣaḍaha. The Atirātra has a victim for Sarasvatī as a fourth victim."

The Atyagniṣṭoma is not mentioned in either the Aitareya or the Kauṣitaki Brāhmaṇa. "Its real existence as a sacrifice (being a Ṣoḍaśin minus the Ukthyas) is very doubtful."

"The Vājapeya and Aptoryāma receive a brief allusion in the Aitareya (III. 41) and the Kauṣitaki (XXX. 11)."

For elaborate details, vide, Keith : "Ṛgveda Brāhmaṇas Translated" (Harvard Oriental Series, Vol. 25).

যে হেতু এই বিধি আচরণ না করিলে ত্রৈবর্ণিকের প্রত্যবায় হয় শ্রুতি আছে, এই হেতু যজ্ঞ সকলও ত্রৈবর্ণিকের নিত্য। দ্বিতীয় পক্ষ অর্থাৎ ত্রৈবর্ণিক মাত্রেরই ব্রহ্ম বিচার নিত্য, ইহাও অভিপ্রেত হয় না। এই হেতুই বলিতেছেন—**ব্রহ্মবিচারঃ পুনঃ পরমহংসস্যৈব** ইতি (১৫)। অর্থাৎ পরমহংসেরই ব্রহ্ম বিচার নিত্য। সুত্রে নিত্যশব্দ না থাকিলেও "পরমহংসস্যৈব" এই ষষ্ঠ্যন্ত পদান্বিত "এব" এই ইতরব্যবচ্ছেদক অব্যয় পদ দ্বারাই পূর্ব্বসূত্রের নিত্য শব্দের সংযোগ হইয়াছে। ব্রহ্মবিচার পরমহংসেরই নিত্য, ত্রৈবর্ণিকের নিত্য নহে।

উক্ত রীতিতে বেদাধ্যয়ন যদি অক্ষরগ্রহণ পর্য্যন্ত হয়, তাহা হইলে বেদের অর্থজ্ঞান অবিহিত হইয়া যায়, অর্থজ্ঞানের বিধান হয় না, এইরূপ তর্ক সঙ্গত নয়। যে হেতু অন্য বেদবাক্য দ্বারাই বেদের অর্থজ্ঞান বিহিত হইয়াছে। যথা—**ব্রাহ্মণেন নিষ্কারণোধর্ম্মঃ ষড়ঙ্গ-বেদোঽধ্যেয়োজ্ঞেয়শ্চ** ইতি (১৬)। অর্থাৎ ব্রাহ্মণের নিষ্কাবণ (নিষ্কাম) ধর্ম্ম জানা উচিত, নিষ্কারণ সমগ্র বেদ ষড়সঙ্গসহ অধ্যয়ন করা ও জানা উচিত। এই বিধি দ্বারাই বেদার্থজ্ঞান বিহিত হইয়াছে। এই বিধিবাক্যে "নিষ্কারণ" শব্দ দ্বারা বেদাধ্যয়ন এবং বেদার্থজ্ঞানের কাম্যত্ব নিবারিত হইয়াছে। সমগ্র বেদের অর্থজ্ঞান বিষয়ে যাহাতে পুরুষের প্রবৃত্তি হয়, বেদের শাখান্তরগত তদ্রূপ দুইটি বাক্য নিরুক্তকার মহর্ষি যাস্ক উদ্ধৃত করিয়াছেন। তাহাতে বেদাধ্যয়ন বিষয়ে অর্থজ্ঞানের প্রশংসা এবং অজ্ঞানেব নিন্দা উক্ত হইয়াছে। যে হেতু প্রশংসাশ্রবণেই পুরুষের প্রবৃত্তি হয় এবং নিন্দা শ্রবণেই নিবৃত্তি হইতে দেখা যায়, এইজন্য বেদাধ্যয়নে বেদার্থজ্ঞানের প্রশংসাশ্রবণে বেদার্থ জানিতে পুরুষের প্রবৃত্তি হইতে পারে। সেই শাখান্তরগত বাক্য দুইটির অর্থ এইরূপ—"যে বেদ অধ্যয়ন করিয়া তাহার অর্থ না জানে, সে স্থাণুর ন্যায় ভারবহনই করে, যে বেদার্থ জানে, সে সমস্ত মঙ্গল প্রাপ্ত হয়, বেদার্থজ্ঞান দ্বারা নিষ্পাপ হইয়া স্বর্গে গমন করে। যাহা গ্রহণ করা হইয়াছে, পরন্তু জানা হয় নাই, তাহা ফলদায়ক হয় না। যেরূপ শুষ্ককাষ্ঠও অগ্নিশূন্য স্থানে দিলে জ্বলে না, তদ্রূপ কেবল বেদ অধ্যয়ন করিলেই হয় না, বেদার্থ বিষয়ে জ্ঞান জন্মিলেই সফল মনোরথ হওয়া যায়। যাস্ক নিরুক্তধৃত এই মন্ত্রদ্বয়ে "যে বেদার্থ জানে" এই অর্দ্ধাংশ দ্বারা বেদার্থজ্ঞানকে প্রশংসা করা হইয়াছে এবং অপর অর্দ্ধত্রয় দ্বারা বেদার্থ না জানার নিন্দা করা হইয়াছে। যে বেদার্থ জানে, সে ইহলোকে সকল শ্রেয়ঃ প্রাপ্ত হয়,—তদ্রূপ সেই বেদার্থজ্ঞান দ্বারা পাপক্ষয় হইলে মৃত হইয়া স্বর্গে গমন করে। তাহা হইলে বেদার্থজ্ঞানে ঐরূপ ঐহিক এবং পারলৌকিক উভয়বিধ ফললাভ হয়—বুঝা গেল। বেদার্থজ্ঞানের ইহপরকালের উক্তরূপ দ্বিবিধ ফলই তৈত্তিরীয়শাখিগণ মন্ত্রের উদাহরণ দ্বারা এবং মন্ত্রের তাৎপর্য্যবোধক ব্রাহ্মণ দ্বারা স্পষ্টরূপে প্রতিপাদন করিয়াছেন। তৈত্তিরীয় আরণ্যকে দ্বিতীয় অধ্যায়ে তাঁহারা এই ঋক্‌দ্বয় পাঠ করিয়া থাকেন "যে অর্ব্বাঙুত বা পুরাণাবেদং বিদ্বাংসমভিতোবদন্ত্যাদিত্যমেব তে পরিবদন্তি সর্ব্বে অগ্নিং দ্বিতীয়ং তৃতীয়ং চ হংসম্" ইতি। "যাবতীর্বৈ দেবতাস্তাঃ সর্ব্বাঃ বেদবিদি ব্রাহ্মণে বসন্তি তস্মাদ্ ব্রাহ্মণেভ্যো-

বেদবিদ্‌ভ্যোদিবে দিবে নমস্কুর্য্যান্নাশ্লীলং কীর্ত্তয়েদেতা এব দেবতাঃ প্রীণাতি” ইতি। অর্থাৎ আধুনিক বা প্রাচীন বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণকে যাহারা নিন্দা করে, তাহারা সকলেই আদিত্যকে প্রথমে নিন্দা করে, দ্বিতীয় অগ্নিকে এবং তৃতীয় হংসকে নিন্দা করিয়া থাকে। যত দেবতা আছেন, তাঁহারা সকলেই বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণে বাস করেন, সেই হেতু বেদবিৎ ব্রাহ্মণদিগকে প্রত্যহ নমস্কার করিবে, অশ্লীল কীর্ত্তন করিবে না, এইরূপ করিলে সেই ব্যক্তি সমস্ত দেবতাকে প্রীত করিতে পারে।

বেদবিদ্যা যথাবিধি শিক্ষা করিলে বেদার্থাভিজ্ঞ পণ্ডিত হওয়া যায়, সেই বেদজ্ঞ পুরুষ প্রধানতঃ দুই প্রকার, এক—অধুনাকালে উৎপন্ন—ঋগাদি চারি বেদ, শিক্ষাদি ষড়ঙ্গ, মীমাংসা, ন্যায়, ধর্ম্মশাস্ত্র এবং পুরাণ, এই চতুর্দ্দশ প্রকার বিদ্যাস্থানকুশল কোন উপাধ্যায় বা অধ্যাপক, অপর—প্রাচীনকালে সমুৎপন্ন ব্যাসাদি ব্রহ্মজ্ঞ মহর্ষি। আপনাকে আপনি পণ্ডিত বলিয়া মানে, এইরূপ পণ্ডিতম্মন্য—বিদ্যা, ধন ও কুলমদগর্ব্বে গর্ব্বিত যে ব্যক্তিগণ উক্ত উভয়বিধ বেদবিৎ-বেদার্থাভিজ্ঞ ব্রাহ্মণকে বিদ্যাদিতে দূষিত করে, তাহারা সকলেই প্রথমে আদিত্যকে দূষিত করে, আদিত্যের অপেক্ষায় দ্বিতীয় অগ্নিকে দূষিত করে এবং আদিত্য ও অগ্নি, এই উভয়ের অপেক্ষায় তৃতীয় হংসকে দূষিত বা নিন্দিত করিয়া থাকে। হন্তি অর্থাৎ যিনি সর্ব্বদা গমন করেন, গমনার্থ “হন্” (ধাতু) হইতে “হংস” পদটি সিদ্ধ হওয়ায় হংস অর্থে এস্থলে বায়ু। বেদবিৎ ব্রাহ্মণকে নিন্দা করিলে যে আদিত্য, অগ্নি ও বায়ুকে নিন্দা করা হয়, ইহার কারণ এই যে, বেদবিৎ ব্রাহ্মণগণ আদিত্যাদিস্বরূপ। বেদবিৎ ব্রাহ্মণের অগ্নি প্রভৃতিরূপত্বও তৈত্তিরীয় আরণ্যকে পঠিত হইয়াছে—“যং যং ক্রতুমধীতে তেন তেন হাস্য ক্রতুনেষ্টং ভবতি অগ্নের্বায়োরাদিত্যস্য সাযুজ্যং গচ্ছতি।” অর্থাৎ বেদ বিদ্যার্থী ব্রাহ্মণ যে যে বেদোক্ত যজ্ঞমন্ত্র অধ্যয়ন করেন, সেই সেই যজ্ঞ দ্বারা তাঁহার ইষ্ট সাধন হয়, বেদবিৎ ব্রাহ্মণ অগ্নি, বায়ু এবং আদিত্যের সাযুজ্য লাভ করেন। কেবল এই অগ্নি প্রভৃতি দেবতাত্রয়ই বেদবিৎ ব্রাহ্মণে বাস করেন, এরূপ নয়, সকল দেবতাই বেদবিৎ ব্রাহ্মণে বাস করিয়া থাকেন। এই কারণেই বেদবিৎ ব্রাহ্মণগণকে দর্শন করিয়া অথবা দর্শনের অভাবে স্মরণ করিয়া প্রতিদিন নমস্কার করিবে। তাঁহাদিগের দোষ থাকিলেও তাহা বলিবে না। এইরূপ হইলে, সে স্থলে বেদবিৎ ব্রাহ্মণ কর্ত্তৃক স্মর্য্যমান (ধ্যায়মান)—বেদবিৎ ব্রাহ্মণের হৃদয়ে অবস্থিত মন্ত্রার্থভূত সকল দেবতাকেই এই নমস্কারকর্ত্তা তুষ্ট করিতে পারেন। এই জন্যই বেদার্থাভিজ্ঞ ব্রাহ্মণকে নমস্কার করিলে সকল দেবতাই তুষ্ট হইয়া থাকেন। ইহা বেদাধ্যয়নেরই ফল, এরূপ শঙ্কা করা কর্ত্তব্য নহে। যেহেতু উদ্ধৃত মন্ত্রে “বেদং বিদ্বাংসং” অর্থাৎ বেদবিজ্ঞশালী ব্রাহ্মণকে নমস্কার করিবার বিধান উক্ত হইয়াছে, অন্যথা (বেদ বিষয়ে বিদ্বান্ ব্রাহ্মণ না বলিলে) “বেদং অধীয়ানং” অর্থাৎ “বেদপাঠী” ব্রাহ্মণকে নমস্কার করিবার বিধি উক্ত হইত। অতএব সর্ব্বদেবতাস্বরূপে সর্ব্বপ্রাণীর পূজনীয় বেদজ্ঞ বা বেদার্থবিৎ ব্রাহ্মণের ইহলোক পরলোক উভয় লোকেই মঙ্গল প্রাপ্তি উপপন্ন

হইল। যে বেদ অধ্যয়ন করিয়া তাহার অর্থ না জানে, সে পুরুষ ভারই ধারণ করে, তাহার দৃষ্টান্ত স্থাণু। শাখাহীন শুষ্ক বৃক্ষমূলকে স্থাণু বলা হয়, সেই স্থাণু যেমন রন্ধনাদি কার্য্যে কাষ্ঠেরই উপযুক্ত, পুষ্প ফলাদির উপযুক্ত নয়, তদ্রূপ যে কেবল বেদ পাঠ করে, বেদার্থ জানে না, সে কেবল কর্ম্মানুষ্ঠান ও জ্ঞানের অভাবে ভারমাত্রই বহন করিয়া থাকে। তবে বেদের অর্থবোধহীন ব্যক্তির মাত্র বেদ-পাঠহেতু ব্রাত্যত্ব (পাতিত্য দোষ) হয় না, এই পর্য্যন্তই ফল; পরন্তু অনুষ্ঠান বা স্বর্গাদি ফলসিদ্ধি নাই। মন্ত্রে যে "কিল" শব্দ উক্ত হইয়াছে, তাহা দ্বারা লোকপ্রসিদ্ধ রূপ অর্থ বুঝাইতেছে। লোকেও দেখা যায় যে, যাহারা বেদমন্ত্রের অর্থ না জানিয়া বেদ মন্ত্র পাঠ করে, তাহাদের যত ধনাদি প্রাপ্তি ও সম্মান লাভ হয়, তদপেক্ষা যে বেদার্থাভিজ্ঞ বিদ্বান্, তাঁহার অধিক ধন ও সম্মানাদি প্রাপ্তি হইয়া থাকে। আরও যে বেদবাক্য আচার্য্যের নিকট হইতে গৃহীত, কিন্তু অর্থজ্ঞানশূন্য হইয়া পাঠ রূপেই পুনঃ পুনঃ উচ্চারিত হইতেছে, তাহা কখনও কোনকালেও নিজের অর্থ প্রকাশ করিতে পারে না। যেমন অগ্নিহীন স্থানে শুষ্ক কাষ্ঠও প্রক্ষিপ্ত করিলে জ্বলে না, তদ্রূপ অর্থশূন্য মন্ত্র প্রয়োগও কার্য্যকর হয় না। তাহা হইলে সেই বাক্যের মুখ্য বেদত্বই থাকে না, অর্থাৎ গৌণ হইয়া যায়। অলৌকিক পুরুষার্থ উপায় জানা যায় ইহা দ্বারা, ইহাই বেদ শব্দের নির্ব্বচন, জ্ঞানার্থক "বিদ্" ধাতুর উত্তর করণবাচ্যে "ঘঙ্" প্রত্যয় দ্বারা "বেত্তি অনেন" এইরূপ ব্যুৎপত্তিগত অর্থলাভহেতু "বেদ" শব্দ নিষ্পন্ন হইয়াছে, শাস্ত্রেও সেইরূপ উক্ত হইয়াছে—

প্রত্যক্ষেণানুমিত্যা বা যস্তূপায়ো ন বুধ্যতে। এনং বিদন্তি বেদেন তস্মাদ্ বেদস্য বেদতা॥

অর্থাৎ প্রত্যক্ষ অথবা অনুমানাদি প্রমাণ দ্বারা যে উপায় বুঝা যায় না, বেদবিৎ পণ্ডিতগণ বেদদ্বারা সেই উপায় জানিতে পারেন, সেই হেতুই বেদের বেদত্ব—অর্থাৎ বেদ নাম হইয়াছে। অতএব মুখ্যরূপে বেদত্ব সিদ্ধির জন্য বেদের অর্থ অবগত হওয়া উচিত। নিরুক্তকার মহর্ষি যাস্কও এস্থলে অন্য একটি ঋক্ উদাহরণ দিয়াছেন। সেই ঋক্‌টি এই—"উতত্বঃ পশ্যন্ন দদর্শ বাচমুতত্বঃ শৃণ্বন্ন শৃনোত্যেনাম্। উতো ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্রে জায়েব পত্যউশতী সুবাসাঃ।" অর্থাৎ কেহবা বেদবাক্যকে দেখিয়াও দেখে না, কেহ বা শুনিয়াও শুনে না; পরন্তু যে ব্যক্তি বেদার্থ মীমাংসায় প্রবৃত্ত হয়, বেদ তাহার নিকটেই নিজের তনু (স্বরূপ) প্রকাশ করেন, যেমন পতিকে কামনা করে যে উত্তম বস্ত্র পরিধায়িনী পত্নী, তদ্রূপ। উক্ত উদাহৃত ঋকের পূর্ব্বার্দ্ধের তাৎপর্য্য সেই যাস্ক মহর্ষিই প্রদর্শন করিতেছেন—কেহবা বেদবাক্য দেখিয়াও দেখে না শুনিয়াও শুনে না, এই ঋগর্দ্ধ বেদবিদ্যায় অবিদ্বান্‌কে বলিতেছে। সংক্ষিপ্ত যাস্কবাক্যের অর্থ এইরূপ—যে পুরুষ বেদার্থ না জানে, তাহার প্রতি পূর্ব্বার্দ্ধ দ্বারা মন্ত্র বলিতেছে যে, একজন পুরুষ বেদ পাঠমাত্রই করিয়া রাখিয়াছে; কিন্তু অর্থ জানে না, সে বেদবাক্য দেখিয়াও সম্যক্ দেখে না। একবচন বহুবচনাদি জ্ঞাত না থাকায় তাহার পক্ষে বেদমন্ত্র শুদ্ধরূপে পাঠ করাও অসম্ভব। যথা—"বায়ুমেব স্বেন ভাগধেয়েনোপধাবতি স এবৈনং ভূতিং গময়তি। আদিত্যানেব

স্বেন ভাগধেয়েনোপধাবতি তএবৈনং ভূতিং গময়ন্তি।" ইত্যাদি স্থলে বেদার্থে অব্যুৎপন্ন ব্যক্তি কিরূপে কোন্ পাঠ নিশ্চয় করিবে? অর্থাৎ "সঃ" এই পদ কর্ত্তা হইলে "গময়তি" ক্রিয়া হয়, "সঃ" এইপদে বায়ুকে বুঝাইতেছে, সুতরাং "বায়ুং" এই পদে যেমন "উপধাবতি" ক্রিয়ার কর্ম্ম বলিয়া দ্বিতীয়ার একবচন হইয়াছে, সেইরূপ "সঃ" এই পদে প্রথমার একবচনই হইয়াছে, বহুবচন হয় নাই। "আদিত্যান্" এই দ্বিতীয়ার বহুবচন আছে বলিয়া "তে" এস্থলেও প্রথমার বহুবচন হইয়াছে এবং "তে" কর্ত্তা থাকায় "গময়ন্তি" ক্রিয়া হইয়াছে, ইহা বেদাঙ্গে ব্যুৎপত্তি না থাকিলে জানা যায় না। আবার অন্য কোনও ব্যক্তি বেদার্থবোধের জন্য ব্যাকরণাদি বেদাঙ্গ শ্রবণ বা অধ্যয়ন করিয়াও মীমাংসা শাস্ত্রে অনভিজ্ঞতা নিবন্ধন এই বেদবাক্য সম্যক্ প্রকারে শ্রবণ করে না। আরও—"যাবতোঽশ্বান্ প্রতিগৃহ্ণীয়াত্তাবতোবারুণাংশ্চতুষ্ক পালান্ নির্ব্বপেৎ।" অর্থাৎ যত গুলি অশ্ব প্রতিগ্রহ করিবে, ততগুলি বরুণ দেবতাকে চতুষ্কপাল নির্ব্বপণ করিবে অর্থাৎ চারিটী মৃত্তিকা নির্ম্মিত পাত্রে সংস্কৃত পুরোডাশ (যবাদিচূর্ণ নির্ম্মিত পিষ্টক বিশেষ) দ্বারা যজ্ঞ করিবে। এস্থলে মাত্র ব্যাকরণ বিদ্যায় বুঝা যায়—যে অশ্ব প্রতিগ্রহ করে, তাহারই এ যজ্ঞ করা কর্ত্তব্য; কিন্তু মীমাংসাশাস্ত্রে ন্যায়ানুসারে নির্ণীত হইয়াছে—যে অশ্ব দান করে, ঐ যজ্ঞ তাহারই করা উচিত। সেই হেতু উভয়বিধ অবিদ্বানের প্রতিই ইহা বলা হইয়াছে।

উল্লিখিত মন্ত্রের তৃতীয় পাদের তাৎপর্য্য প্রদর্শন করিতেছেন—"বেদবাক্য কাহারও প্রতি তনু প্রকাশ করে, অর্থাৎ নিজেকে বিবৃত করে," এই বাক্য দ্বারা অর্থের জ্ঞান প্রকাশ বলা হইয়াছে। সংক্ষিপ্ত যাস্কবাক্যের অর্থ এইরূপ, মন্ত্রে যে "উতো" শব্দ আছে, তাহার অর্থ "অপি," কেননা "উতো" ও "অপি" এক পর্য্যায়ক শব্দ। পূর্ব্বোক্ত অনভিজ্ঞ ব্যক্তি হইতে পৃথক্রূপে অভিজ্ঞ ব্যক্তির কথা বলিবার জন্য এই পাদে "উতো" শব্দের প্রয়োগ করা হইয়াছে। নিপাত সমূহের (অব্যয় বিশেষের) অনেকার্থ হয় বলিয়া নিপাতনামক "উতো" এস্থলে "অপি" অর্থে ব্যবহৃত হইয়াছে। যে ব্যক্তি ব্যাকরণাদি বেদাঙ্গের দ্বারা বেদবাক্যের অর্থ এবং তাৎপর্য্য মীমাংসানুসারে শোধন করিতে প্রবৃত্ত হয়, সেই এক ব্যক্তির নিকট বেদ স্বকীয় তনু প্রকাশ করিয়া থাকেন। "স্বকীয় তনু প্রকাশ করেন"—ইত্যাদি পদব্যাখ্যা, আর "বেদার্থ প্রকাশক জ্ঞান"ইত্যাদি তাৎপর্য্য ব্যাখ্যা। বেদার্থ প্রকাশনক্ষম সম্যক্ জ্ঞান, এই তৃতীয় পাদরূপ বাক্য দ্বারা মন্ত্র বলিতেছেন, ইহাই তাৎপর্য্য।

অতঃপর মহর্ষি যাস্ক উক্ত মন্ত্রের চতুর্থ পাদের তাৎপর্য্য প্রদর্শন করিতেছেন—উত্তম বাক্য দ্বারা উপমা দেওয়া হইয়াছে যে, জায়া (পত্নী) 'যেমন ঋতুকালে পতিকে কামনা করে বলিয়া সুবাসা হয়, তদ্রূপ। অর্থাৎ স্বামী যেরূপ ঋতুস্নাতা স্ত্রীর কাময়মান হইয়া তাহাকে দর্শন করিয়া থাকে, সেইরূপ বেদার্থ জিজ্ঞাসুব্যক্তিও বেদবাক্য শ্রবণ করেন, ইহাদ্বারা বেদার্থজ্ঞ ব্যক্তির প্রশংসা করা হইতেছে। যাস্ককৃত ব্যাখ্যার তাৎপর্য্য এইরূপ, চতুর্থপাদরূপ উত্তম বাক্য অর্থাৎ

উপোদ্‌ঘাত ভাষ্যানুবাদ

"জায়েব পত্যউশতী সুবাসাঃ" এই বাক্য দ্বারা তৃতীয়—"উতত্বঃ শৃণ্বন্ন শৃণোত্যেনাং" পাদোক্ত অর্থের উপমা উক্ত হইয়াছে। মূলমন্ত্রে যে "উশতী" শব্দ আছে, তাহার ব্যাখ্যা কাময়মানা। যদিও দিবসে গৃহকার্য্য করিবার সময় পত্নী মলিনবস্ত্রা বা সাধারণবস্ত্রা থাকে, তথাপি স্বামিসম্ভোগকালে কল্যাঁণ (উত্তম) বস্ত্র পরিধান করে, তাহার হেতু এই যে, ঋতুকালে স্ত্রীমাত্রেই পতিকাময়-মানা হয়, পতি যেমন পত্নীকে সর্ব্বতোভাবে সাদরে দর্শন করেন, এমন কি, পত্নী যে বিষয় বলেন, তাহা হিত বুদ্ধিতে শ্রবণ করেন, তদ্রূপ বেদ-বেদাঙ্গাদি চতুর্দ্দশ বিদ্যাস্থাননিপুণ পুরুষও বেদার্থরহস্য সম্যক্ দর্শন করিতে পারেন এবং বেদোক্ত ধর্ম্মও ব্রহ্মরূপবিষয় হিতবুদ্ধিতেই স্বীকার করিয়া থাকেন। এই নিমিত্তই বেদার্থাভিজ্ঞ পুরুষের এইরূপ প্রশংসা উক্ত হইয়াছে।

নিরুক্তকার মহর্ষি যাস্ক, বেদের অর্থ জানা উচিত বলিয়া বেদার্থাভিজ্ঞের প্রশংসা ও বেদার্থে অনভিজ্ঞের নিন্দামূলক আর একটী ঋক্‌মন্ত্র এই ঋগ্বেদ হইতেই উদ্ধৃত করিয়াছেন "তস্যোত্তরা ভূয়সে নির্ব্বচনায়" অর্থাৎ বেদার্থজ্ঞান প্রশংসারূপ সেই পূর্ব্বোক্ত মন্ত্রের অর্থের বহুতর নির্ব্বচন জন্য এই অপর ঋক্‌টি কথিত হইয়াছে। পূর্ব্বে যে "উতত্বঃ পশ্যন্" ইত্যাদি ঋক্‌মন্ত্র উদ্ধৃত হইয়াছে তাহার পরবর্ত্তীই এই ঋক্‌মন্ত্র—"উতত্বং সখ্যে স্থিরপীতমাহুর্নৈনং হিন্বন্ত্যপি বাজিনেষু। অধেন্বা চরতি মায়য়ৈষ বাচং শুশ্রূবাং অফলামপুষ্পম্॥" কোন কোন ঋক্ পূর্ব্বোক্ত ঋকের প্রতিপাদিত অর্থ বহুরূপে নির্ব্বাচন করে, অর্থাৎ সেই ঋক্‌মন্ত্রের অর্থ অতিশয়রূপে প্রতিপাদন করিতে সমর্থ হইয়া থাকে। যদি বলা যায়—তাহা কিরূপে? তদুত্তরে বলা হইতেছে, বেদার্থাভিজ্ঞগণও বলিয়া থাকেন যে, বেদবেদাঙ্গাদি চতুর্দ্দশ বিদ্যা পারদর্শী পুরুষ, বেদবাক্যের সখিত্বে থাকিয়া স্থৈর্য্যদ্বারা বেদোক্ত অর্থরূপ অমৃত পান করেন। বেদার্থাভিজ্ঞপুরুষের সহিত বেদের সখিত্ব "সখিবিদং সখায়ং" ইত্যাদি মন্ত্রে উক্ত হইয়াছে। অথবা তাদৃশ বেদার্থাভিজ্ঞ পুরুষ "সখ্যে" অর্থাৎ স্বর্গলোকে বেদসমূহের সখিভাবে অবস্থিত থাকিয়া অতিশয়রূপে অমৃত পান করেন। যাহারা বাচাল বা প্রগল্‌ভবাক্, তাহাদের মধ্যেও কেহই এইপ্রকার বেদবাক্যার্থাভিজ্ঞ পুরুষকে সভায় বিচলিত করিতে পারে না, অর্থাৎ তাঁহাকে কেহই পরাভব করিতে পারে না; বেদার্থ নিপুণ ব্যক্তির সহিত সকলেই বিচার করিতে অসমর্থ। পরন্তু বেদবাক্যের দ্বারা জ্ঞাত হওয়া যায় যে অর্থ, তাহা রত্নাকর—সমুদ্র-গর্ভস্থিত রত্নের ন্যায় অতি দুর্জ্ঞেয় বা দুষ্প্রাপ্য, সুতরাং সেই সকল অর্থ ব্যাখ্যা করিতে বেদার্থাভিজ্ঞ পুরুষই সমর্থ, শত শত মন্দবুদ্ধি বা কেবলমাত্র বেদপাঠী ব্যক্তিগণও একত্র সমাগত হইয়া বেদবাক্যসমূহের অর্থ ব্যাখ্যা করিতে সমর্থ হয় না। এই জন্যই উক্ত হইয়াছে যে, "নৈনং হিন্বন্ত্যপি বাজিনেষু", যে ব্যক্তি কেবল বেদসমূহ পাঠই করে, পরন্তু তাহার কোন প্রকার অর্থ শিক্ষা করে না, সেই ব্যক্তি পুষ্পফলশূন্য বাক্যই শ্রবণ করিয়া থাকে। বেদের পূর্ব্বকাণ্ড বা কর্ম্মকাণ্ডোক্ত ধর্ম্মজ্ঞানকে পুষ্প এবং উত্তরকাণ্ড বা জ্ঞানকাণ্ডোক্ত ব্রহ্মজ্ঞানকে ফল বলা হয়। যেমন লোকে দেখা যায়, পুষ্প হইতে ফল হয় বলিয়া ফলের উৎপাদক পুষ্প,

তদ্রূপ বেদানুবচনাদি ধর্ম্মজ্ঞান, অনুষ্ঠান দ্বারা ফলরূপ ব্রহ্মজ্ঞানের ইচ্ছা জন্মাইয়া থাকে। কারণ—শ্রুতি প্রমাণ আছে যে, "তমেতং বেদানুবচনেন ব্রাহ্মণাবিবিদিষন্তি যজ্ঞেন দানেন তপসানাশকেন।" অর্থাৎ—ব্রাহ্মণগণ সেই এই পরমাত্মা ব্রহ্মকে বেদানুবচন (বেদবাক্য), যজ্ঞ, দান, এবং শরীরের অনিষ্টসাধক নয় এরূপ তপোবল দ্বারা জানিতে ইচ্ছা করেন। ফল যেমন তৃপ্তির কারণ, ব্রহ্মজ্ঞানও সেইরূপ কৃতকৃত্য হইবার হেতু হইয়া থাকে। যেহেতু শ্রুতি আছে যে, "যিনি পূর্ণ, আনন্দ, এক এবং সেই একপূর্ণানন্দের অনুভূতি স্বরূপ, সেই ব্রহ্ম আমি", এইরূপে ব্রহ্মজ্ঞব্যক্তি কৃতকৃত্য হইয়া থাকেন। যে ব্যক্তি তাদৃশ পুষ্পফলরহিত অর্থাৎ ধর্ম্মজ্ঞান ও ব্রহ্মজ্ঞান বর্জ্জিত বেদপাঠ করে, সেই পুরুষ "অধেনু মায়ার" সহিত বিচরণ করিয়া থাকে। নবপ্রসুতি দুগ্ধদানকারিণী গরু "ধিনোতি" অর্থাৎ দুগ্ধাদিদ্বারা প্রীতিদান করে, এইরূপ ব্যুৎপত্তিগত অর্থানুসারে "ধেনু" বলিয়া অভিহিত হয়, কেবলমাত্র বেদপাঠি ব্যক্তির প্রতি বেদরূপ বাক্য, ধর্ম্মব্রহ্মজ্ঞানরূপ দুগ্ধ দোহন করে না। ইহার তাৎপর্য্য এই যে, যে ব্যক্তি বেদপাঠ করিয়াছে, বেদের অর্থ জানে নাই, বেদবাক্যের তাৎপর্য্য হৃদয়ঙ্গম করিবার সামর্থ্য তাহার হয় না, সুতরাং বেদপ্রতিপাদ্য ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানে সে বঞ্চিত হয়। যে ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানলাভই স্বাধ্যায় বা বেদ অধ্যয়নের একমাত্র উদ্দেশ্য, যে ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানের জন্য বেদোক্ত যজ্ঞানুষ্ঠান, যে ধর্ম্মব্রহ্মজ্ঞানলাভই সংসাররূপ কার্য্যক্ষেত্রের সর্ব্বপ্রধান লক্ষ্য বস্তু এবং ঐহিক অভ্যুদয় ও পারলৌকিক স্বর্গাদি মোক্ষপ্রাপ্তির চরম পরম উপায়, স্বাধ্যায় বা বেদ হইতে যদি সেই ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞান লাভ না হয়, তাহা হইলে বেদাধ্যয়নে ফল কি? অতএব কেবলমাত্র বেদপাঠ করিলে হইবেনা, স্বর ও অর্থের সহিত বেদ অধ্যয়ন করিতে হইবে। এই নিমিত্তই উদ্ধৃত মন্ত্রে পঠিত হইয়াছে যে, "অধেন্বা চরতি মায়য়ৈষ বাচং শুশ্রুবাং অফ লামপুষ্পাম্" অর্থাৎ যে ব্যক্তি ধর্ম্মব্রহ্মজ্ঞানরূপ পুষ্পফলরহিত বেদবাক্য শ্রবণ করে, সে পুরুষ অধেনু মায়ার সহিত সংসারে নিরর্থক বিচরণ করে মাত্র। মূলমন্ত্রে "অধেন্বা মায়য়া" এই পদদ্বয়ের অর্থ "অধেনু মায়ার সহিত" এইরূপ প্রকাশ পাইতেছে, কেন না বেদ পাঠ করিয়া তাহার অর্থ না জানিলে বেদবাণী তাহার পক্ষে ধেনু নয়, অধেনু, সেই হেতুই মায়া, "মায়া" অর্থে ভাষ্যকার "কপটরূপা" এইরূপ প্রতিশব্দ ব্যবহার করিয়া তাহার দৃষ্টান্ত নির্দ্দেশ করিতেছেন যে, ঐন্দ্রজালিক নির্ম্মিত কৃত্রিম ধেনু যেমন দুগ্ধ দান করে না, কেবল ধেনুর ন্যায় দেখা যায় মাত্র, অর্থহীন বেদবাণীও সেইরূপ অভীষ্ট ফল দান করে না, প্রকাশ পায় মাত্র। এই জন্যই বেদে অর্থরহিত বেদবাণী অধেনু মায়া বলিয়া উক্ত হইয়াছে। সুতরাং বেদার্থানভিজ্ঞ পুরুষ অবিদ্বান্ বলিয়া অধেনু মায়ার সহিত বিচরণ করে, পরম পুরুষার্থলাভ করিতে পারে না। এইরূপে মহর্ষি যাস্ক স্বকীয় নিরুক্তরূপ বেদাঙ্গে বেদাধ্যয়নপ্রসঙ্গে জ্ঞানের প্রশংসা এবং অজ্ঞানের নিন্দার উদাহরণ বিস্তৃতরূপে প্রদর্শন করিয়াছেন।

উপোদ্‌ঘাত ভাষ্যানুবাদ

যাহার স্তুতি বা প্রশংসা করা যায়, তাহা বিহিত হইয়া থাকে, অর্থাৎ প্রশংসিত বিষয়ই লোকে বিধান যোগ্য বলিয়া গৃহীত হয়। এই মীমাংসান্যায়ানুসারে বেদ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য, এইরূপ বেদাধ্যয়ন বিধির ন্যায় বেদবাক্যের অর্থজ্ঞান জানা উচিত বলিয়া অর্থজ্ঞানেরও বিধি স্বীকার করিতে হয়। বেদের তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণে নক্ষত্রেষ্টিকাণ্ডে আরও দেখা যাইতেছে যে, প্রত্যেক ইষ্টিতেই ইষ্টির ফলবাক্য এবং ইষ্টিজ্ঞান ও তাহার ফলবাক্য সমান ভাবে উক্ত হইয়াছে যথা—"যথা হ বা অগ্নির্দেবানামন্নাদঃ এবং হবা এষমনুষ্যাণাং ভবতি য এতেন হবিষা যজতে য উচৈনদেবং বেদ।" এই ব্রাহ্মণবাক্যের তাৎপর্য্য এই যে, এই অগ্নি যেমন দেবতাদিগের অন্নাদ অর্থাৎ হবির্বহনকারী বা হবির্গ্রাহী হয়েন, মনুষ্যদিগেরও তদ্রূপ হইয়া থাকেন। যিনি এই হবির্দ্বারা যজ্ঞ অনুষ্ঠান করেন, অথবা যিনি এই হবিকে এইপ্রকার অগ্নিগ্রাহ্য দেবতা ভোজ্য পূত আজ্যময় পূজ্যহব্যরূপ অন্ন বলিয়া যজ্ঞের প্রধান উপকরণ স্বরূপে অবগত হয়েন, অগ্নি তাদৃশ মনুষ্যগণের অন্ন সংস্থান বিধান করেন। তাহা হইলে বুঝা গেল যে, যজ্ঞ অবগত হইলে আর যজ্ঞ অনুষ্ঠান করিলে সমান ফলই হয়। অতএব যাগযজ্ঞ যেমন ফলের জন্য বিহিত, যাগযজ্ঞজ্ঞানও তদ্রূপ বিহিত হয়, এই ন্যায়ানুসারে অনুসন্ধান করিলে সমস্তব্রাহ্মণেই অর্থজ্ঞানের বিধিসকল পরিলক্ষিত হয়।

এখন প্রশ্ন হইতে পারে যে, মীমাংসার "বিদ্যাপ্রশংসা" এই সূত্রে মহর্ষি-জৈমিনি বলিয়াছেন, যাগ যজ্ঞাদি জানিলে যে ফল হয় উক্ত হইয়াছে, তাহা অর্থবাদ বা প্রশংসা বাক্য মাত্র। ইহার উত্তরে বলিতেছেন, হউক না কেন প্রশংসা, যে ফল বিদ্যমান আছে, তাহার দ্বারাও প্রশংসা করা যাইতে পারে। যাহাতে যে গুণ যথার্থ আছে, তাহার উল্লেখেও তাহার প্রশংসা হয়, কেবল যে অবিদ্যমান গুণের উল্লেখই প্রশংসা, তাহা নয়, বিদ্যমান গুণের উল্লেখেও প্রশংসা হইয়া থাকে। দর্শযাগ ও পূর্ণমাসযাগের (অমাবস্যা ও পূর্ণিমায় কর্ত্তব্য) অতিপাত হইলে অর্থাৎ—উক্ত যাগদ্বয় কালাতিক্রমে বা অবৈধকালে অনুষ্ঠিত হইলে, সেই অতিপাত পাপের প্রায়শ্চিত্ত রূপ বৈশ্বানরইষ্টি বিধান করিবার জন্য যথার্থ বিদ্যমান স্বর্গফলের দ্বারাই স্তুতি করা হইয়াছে। যথা তৈত্তিরীয় সংহিতায় দর্শপূর্ণমাসযাগের প্রসঙ্গে উক্ত হইয়াছে—সুবর্গায় হি লোকায় দর্শপূর্ণমাসাবিজ্যেতে। অর্থাৎ স্বর্গলোকের জন্যই দর্শ ও পূর্ণমাস যাগ করা কর্ত্তব্য। দশপূর্ণমাসযাগের ফল স্বর্গ। ব্রহ্মজ্ঞানফলবাক্যের স্বার্থে যে তাৎপর্য্য আছে বৈদিক আচার্য্যগণও তাহার উদাহরণ দিয়াছেন—

ইচ্ছাম্যেবার্থবাদত্বং বচসোঽন্যপরত্বতঃ
যথাবস্তুভিধায়িত্বান্ন ত্বভূতার্থবাদতা ॥ ১ ॥
ইজ্যেতে স্বর্গলোকায় দর্শাদর্শৌ যথা তথা
ন ত্বভূতার্থবাদত্বং পাপশ্লোকা শ্রুতির্যথা ॥ ২ ॥

অর্থাৎ বৈদিক যজ্ঞীয় মন্ত্র বাক্যের অন্যপরতা বা অন্যপ্রকার অর্থবোধবোধকতা হেতুই তৎসমুদয়কে অর্থবাদ বলিতে ইচ্ছা করি ; কিন্তু যথা বস্তু প্রতিপাদন করে বলিয়া অবিদ্যমান ফলের দ্বারা অর্থবাদ বলিতে ইচ্ছা করি না। স্বর্গলোক প্রাপ্তিরূপ ফলের জন্য যেমন দর্শ ও পূর্ণমাস যাগ করিবে, সেইরূপ দর্শ ও পূর্ণমাস যাগের অতিপাতদোষনাশক প্রায়শ্চিত্তরূপ বৈশ্বানরইষ্টিতেও দর্শ এবং পূর্ণমাস যাগের বিদ্যমান স্বর্গফল দ্বারাই প্রশংসা করা হইয়াছে, কিন্তু পাপশ্লোক শ্রবণ যেমন অবিদ্যমান ফল দ্বারা প্রশংসা, এ স্থলে তাহা নহে।

ইহার উপর এরূপ আশঙ্কা করা উচিত নয় যে যাগযজ্ঞাদি জানিলেই ফলসিদ্ধি হয়, তাহা হইলে যাগযজ্ঞাদির অনুষ্ঠান করার আবশ্যক কি ? অতএব যাগযজ্ঞাদি অনুষ্ঠানের বিধি ব্যর্থ হউক। যেহেতু ফলাধিক্য আছে, সুতরাং অনুষ্ঠান ব্যর্থ হয় না। এস্থলে মহর্ষি জৈমিনি সূত্র উদাহরণ দেওয়া যাইতে পারে। যথা—"ফলস্য কর্ম্ম নিষ্পত্তেস্তেষাং লোকবৎ পরিমানতঃ সারতোবা ফল বিশেষ স্যাৎ"। এই সূত্রটি আমরা "যে অশ্বমেধ যজ্ঞ করে, সে ব্রহ্ম হত্যা হইতে উত্তীর্ণ হয়, যে অশ্বমেধ যজ্ঞ জানে, সেও উত্তীর্ণ হয়, যে ইহাও জানে, সেও উত্তীর্ণ হয়" ইত্যাদি উদাহরণপ্রসঙ্গে ব্যাখ্যা করিয়াছি। সামবেদের ছান্দোগশাখীরা কেবল যজ্ঞানুষ্ঠান অপেক্ষা যজ্ঞাদিজ্ঞানসহ যজ্ঞানুষ্ঠানের ফলাধিক্য বলিয়া থাকেন। যথা— "তেনোভৌকুরুতোযশ্চৈতদেবং বেদ যশ্চ ন বেদ নানা তু বিদ্যা চাবিদ্যা চ যদেব বিদ্যয়া করোতি শ্রদ্ধয়োপনিষদা তদেব বীর্য্যবত্তরং ভবতি"। অর্থাৎ সেই জন্য যে ইহা জানে এবং যে ইহা না জানে, উভয়েই অনুষ্ঠান করে, বিদ্যা এবং অবিদ্যা ভিন্ন, যাহা বিদ্যা, শ্রদ্ধা ও উপনিষদ্ দ্বারা করে, তাহাই বীর্য্যশালী হয়। ইহার তাৎপর্য্য এই যে, অজ্ঞানপূর্ব্বক অনুষ্ঠান হইতে জ্ঞানপূর্ব্বক অনুষ্ঠানই শ্রেষ্ঠ। যদিও বিদ্যাশব্দদ্বারা এস্থলে সমস্ত অঙ্গযুক্ত উপাসনা কথিত হইয়াছে, তথাপি এইরূপ ন্যায়সকল বিদ্যা বা সর্ব্ববিধজ্ঞানেই সমানভাবে কার্য্যকারী। ইহার উপর যদি কেহ বলে যে, বেদার্থবেদনের বা জ্ঞানের প্রতি তোমার এত ভক্তি কেন ? তাহা হইলে তাহাকে বুঝান উচিত যে, জ্ঞানের ফল আছে। তোমারই বা ইহাতে এত দ্বেষ কেন ? জ্ঞানের প্রশংসা আমরা অনেক প্রদর্শন করিয়াছি ; কিন্তু জ্ঞানের নিন্দা কোথাও পাই নাই। পরন্তু কর্ম্মজন্য যে অদৃষ্ট জন্মে, তাহা যেমন মরণের পরেও জীবের সহিত গমন করে, তদ্রূপ বিদ্যাজন্য বা কর্ম্মজ্ঞানজন্য অদৃষ্টও জীবের সহিত গমন করিয়া থাকে। বাজসনেয়শাখাধ্যায়িগণও বলিয়া থাকেন যে, "তং বিদ্যাকর্ম্মণী সমন্বারভেতে পূর্ব্বপ্রজ্ঞা" অর্থাৎ বিদ্যা এবং কর্ম্ম পুরুষের অনুগমন করে, পূর্ব্বজ্ঞানও অনুগমন করে। অতএব বেদাধ্যয়ন যেরূপ বিহিত, বেদের অর্থজ্ঞানও তদ্রূপ বিহিত, এই হেতু অর্থজ্ঞানের জন্য বেদ-ব্যাখ্যা করা উচিত।

বিষয়, প্রয়োজন, সম্বন্ধ এবং অধিকারীর জ্ঞান ব্যতীত বেদব্যাখ্যাশ্রবণে শ্রোতৃগণের প্রবৃত্তি হওয়া অসম্ভব, এই জন্য অতঃপর এই বেদব্যাখ্যার বিষয়াদি নিরূপণ করা হইতেছে।

বেদব্যাখানের বিষয় বেদ, বেদার্থজ্ঞানই তাহার প্রয়োজন, ব্যাখ্যানব্যাখ্যেয় ভাবরূপ তাহার সম্বন্ধ এবং বেদার্থজ্ঞানার্থী পুরুষ ইহার অধিকারী। যদিও এইরূপ বিষয়াদি প্রসিদ্ধ আছে, তথাপি বেদব্যাখ্যার বিষয় যে বেদ, তাহার বিষয়াদি না থাকায় বেদব্যাখ্যারও পরম বিষয়াদি থাকিতে পারে না। বেদ ব্যাখ্যার বিষয়; কিন্তু সেই বেদের যদি বিষয়াদি না থাকে, তাহা হইলে বেদ ব্যাখ্যার বিষয়, একথা বলা যায় না। এইজন্যই বেদের বিষয় প্রয়োজনাদি বলা হইতেছে। বেদের পূর্ব্বকাণ্ড বা কর্ম্মকাণ্ডের বিষয় ধর্ম্ম এবং উত্তরকাণ্ড বা জ্ঞানকাণ্ডের বিষয় ব্রহ্ম। যে হেতু বেদ ব্যতীত ধর্ম্ম ও ব্রহ্ম অন্যদ্বারা লভ্য হয় না। পূর্ব্ব-মীমাংসাশাস্ত্রের পুরুষার্থশাসন অধিকরণে মহর্ষি জৈমিনিও এইরূপ সূত্র করিয়াছেন— **ধর্ম্মব্রহ্মণী বেদৈকবেদ্যে** অর্থাৎ ধর্ম্ম ও ব্রহ্ম একমাত্র বেদগম্য, বেদভিন্ন ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞান হইতে পারে না।

উক্ত জৈমিনীয় মীমাংসাদর্শনের প্রথম অধ্যায়ে প্রথম পাদের **চোদনালক্ষণোঽর্থো ধর্ম্মঃ** এই দ্বিতীয় সূত্রে "চোদনা অর্থাৎ বেদবিধিই ধর্ম্মে প্রমাণ" এবং "প্রমাণই বেদবিধি", এই নিয়ম দুইটি সম্প্রদায়বিদেরা স্বীকার করিয়াছেন। বেদবিধিই যে একমাত্র প্রমাণ, ইহা উপপন্ন করিবার জন্য চতুর্থসূত্রে ধর্ম্ম বিষয়ে প্রত্যক্ষের অপ্রামাণ্যাধিকরণে ধর্ম্মের প্রত্যক্ষবিষয়ত্ব নিরাকৃত হইয়াছে, অর্থাৎ ধর্ম্ম যে প্রত্যক্ষের বিষয় নয়, ইহা প্রতিপাদিত হইয়াছে। সেই সূত্রটি যথা—**"সৎসংপ্রয়োগে পুরুষস্যেন্দ্রিয়াণাং বুদ্ধিজন্ম তৎপ্রত্যক্ষমনিমিত্তং বিদ্যমানোপলম্ভনত্বাৎ"** অর্থাৎ বিদ্যমান বস্তুর সহিত ইন্দ্রিয়সমূহের সন্নিকর্ষ হইলে পুরুষের তদ্বিষয়ে যে জ্ঞান জন্মে, তাহাই প্রত্যক্ষ, সেই প্রত্যক্ষ প্রমাণ ধর্ম্মজ্ঞানে নিমিত্ত হইতে পারে না, যে হেতু বিদ্যমান বস্তুর উপলব্ধিতেই প্রত্যক্ষ প্রমাণ যোগ্য হইয়া থাকে, অবিদ্যমান বস্তুর সহিত ইন্দ্রিয়সম্বন্ধ হয় না বলিয়াই তাহার প্রত্যক্ষ হয় না। ধর্ম্ম যথাবিধি কর্ম্মানুষ্ঠানের পর উৎপন্ন হয়, কর্ম্মানুষ্ঠানের পূর্ব্বে ধর্ম্ম থাকে না বলিয়াই প্রত্যক্ষের অযোগ্য হয়। কর্ম্মানুষ্ঠানের পরেও ধর্ম্ম প্রত্যক্ষ হইতে পারে না; কেননা ধর্ম্মের রূপাদি নাই, প্রত্যক্ষযোগ্য পদার্থের রূপই চক্ষুরিন্দ্রিয় গ্রহণ করিয়া থাকে, ধর্ম্মের রূপ না থাকায় প্রত্যক্ষ জ্ঞান জন্মিতে পারে না। এই জন্যই সকলে ধর্ম্মকে অদৃষ্ট বলিয়া অভিহিত করিয়া থাকেন। হেতু পাওয়া যায় না বলিয়া ধর্ম্মের অনুমান প্রমাণও স্বীকার করা যাইতে পারে না। যদি বলা যায়, সুখ আর দুঃখই ধর্ম্ম ও অধর্ম্মের হেতু, সুতরাং যে সুখী, সে ধার্ম্মিক, যে দুঃখী, সে অধার্ম্মিক, এই প্রকারে ধর্ম্মের অনুমান করা যাইতে পারে। তাহা হইলে বলিতে হইবে যে, ইহা সত্য; কিন্তু সুখহেতু যে ধর্ম্ম, তাহাও বেদদ্বারাই অবগত হওয়া যায়। সুতরাং বেদ বা বেদবিধিই ধর্ম্মের প্রমাণ, ইহা স্থির হইল।

ব্যাসকৃত বেদান্তদর্শনের "শাস্ত্রযোনিত্বাৎ" এই তৃতীয় সূত্রের দ্বিতীয় প্রকার ব্যাখ্যায় নিত্যসিদ্ধ বস্তু ব্রহ্মও যে একমাত্র শাস্ত্রগম্য, ইহা তদীয় ভাষ্যকার ব্যাখ্যা করিয়াছেন।

যথা—**"শাস্ত্রাদেব প্রমাণাজ্জগতোজন্মাদিকারণং ব্রহ্মাধিগম্যতইত্যভিপ্রায়ঃ"।** ইহার অর্থ এই যে, নিখিল বিশ্বজগতের সৃষ্টি-স্থিতি-প্রলয়ের কারণব্রহ্ম একমাত্র শাস্ত্রপ্রমাণ হইতেই অধিগত হয়েন, এইরূপ অভিপ্রায়। শ্রুতিপ্রমাণও আছে—**"নাবেদবিন্মনুতে তং বৃহন্তং।"** অর্থাৎ যে বেদ জানে না, সে ব্রহ্মকে মনন করিতে পারে না। সে স্থলে পূর্ব্বাচার্য্যগণ এইরূপে উপপত্তি করিয়াছেন যে, "রূপলিঙ্গাদিরাহিত্যান্নাস্য মানান্তরযোগ্যতা" অর্থাৎ রূপও নাই, হেতুও নাই, এই নিমিত্ত ইহা (ব্রহ্ম) অন্য প্রমাণের যোগ্য নয়, অন্য প্রমাণের যোগ্য নয় বলিয়াই ধর্ম্ম এবং ব্রহ্ম একমাত্র বেদগম্য বা বেদের বিষয়। **সুতরাং ধর্ম্ম এবং ব্রহ্মজ্ঞান উভয়ই বেদের সাক্ষাৎ প্রয়োজন।** "সপ্তদ্বীপা বসুমতী।" "রাজাসৌ গচ্ছতি"। অর্থাৎ পৃথিবী সপ্তদ্বীপবতী, এই রাজা যাইতেছেন। ইত্যাদি বাক্যের জ্ঞান যেমন পুরুষার্থ নয়, তদ্রূপ ধর্ম্ম এবং ব্রহ্মজ্ঞানও অপুরুষার্থ, এইরূপ আশঙ্কা করা যাইতে পারে না, যেহেতু ধর্ম্মপ্রযুক্ত পুরুষার্থই প্রশংসিত হয়, অধর্ম্মপ্রযুক্ত পুরুষার্থ কখনও প্রশংসনীয় হইতে পারে না। শাস্ত্রে উক্ত হইয়াছে—**"ধর্ম্মোবিশ্বস্য জগতঃ প্রতিষ্ঠা লোকে ধর্ম্মিষ্ঠং প্রজা উপসর্পন্তি ধর্ম্মেণ পাপমপনুদতি ধর্ম্মে সর্ব্বং প্রতিষ্ঠিতং তস্মাদ্ধর্ম্মং পরমং বদন্তি।"** অর্থাৎ ধর্ম্মেই বিশ্বজগতের প্রতিষ্ঠা, প্রজাগণ ধার্ম্মিক ব্যক্তির নিকটেই বিচারার্থ উপস্থিত হইয়া থাকে, ধর্ম্মের দ্বারা পাপ বিনষ্ট হয়, সমস্তই ধর্ম্মে প্রতিষ্ঠিত রহিয়াছে, সেই হেতু ধর্ম্মকে বেদজ্ঞ পণ্ডিতগণ "পরম" বলিয়া থাকেন। ধর্ম্মই উদ্দণ্ড রাজার নিয়ামক হইয়া থাকে। পরস্পর বিবাদকারী পুরুষদ্বয়ের মধ্যে দুর্ব্বল ব্যক্তিও যেমন ধার্ম্মিক রাজার ধর্ম্মসঙ্গত বিচার-সাহায্যে বলবানের নিকট জয় লাভ করে, তদ্রূপ ধর্ম্ম জয়ের হেতু বলিয়াই ধর্ম্মকে পুরুষার্থ বলা হয়। অর্থাৎ ধর্ম্মপ্রযুক্ত পুরুষার্থই প্রকৃত পুরুষার্থ, অধর্ম্মপ্রযুক্ত পুরুষার্থই হইতে পারে না, তাহা কাপুরুষোচিত ব্যর্থ চেষ্টা ভিন্ন আর কিছুই নয়। বাজসনেয়শাখাধ্যায়িগণও স্বশাখায় সৃষ্টিপ্রকরণে পাঠ করিয়া থাকেন যে—**"তচ্ছ্রেয়োরূপমত্যসৃজত ধর্ম্মং তদেৎ ক্ষত্রস্য ক্ষত্রং যদ্ধর্ম্মস্তস্মাদ্ধর্ম্মাৎ পরং নাস্ত্যথোঅবলীয়ান্ বলীয়াংসমাশংসতে ধর্ম্মেণ যথৈব রাজ্ঞৈবম্।"** ইহার তাৎপর্য্যার্থ এই যে, সেই শ্রেয়োরূপধর্ম্ম সৃষ্টি করিয়াছিলেন, যাহা ক্ষত্রের ক্ষত্র, তাহা এই ধর্ম্ম, সেই ধর্ম্ম হইতে পরতর (শ্রেষ্ঠ উৎকৃষ্ট) কিছু নাই, এমন কি, ধর্ম্মবলে দুর্ব্বল ব্যক্তিও বলবান্‌কে পরাজয় করিতে সমর্থ হয়। যেমন রাজ-সাহায্যে দুর্ব্বল প্রজা, প্রবল প্রজাকে পরাজিত করিতে পারে, তদ্রূপ। আর—**"ব্রহ্মবিদাপ্নোতি পরম্।"** অর্থাৎ ব্রহ্মবিৎ ব্যক্তি পরম পুরুষার্থ (মোক্ষ) প্রাপ্ত হয়। **"ব্রহ্মবেদ ব্রহ্মৈব ভবতি।"** যিনি ব্রহ্মকে জানেন, তিনি ব্রহ্ম হন। **"তরতি শোকমাত্মবিৎ।"** আত্মজ্ঞানী পুরুষ শোক হইতে উত্তীর্ণ হন। এই সকল শ্রুতিবাক্যে ব্রহ্মজ্ঞান প্রযুক্ত পুরুষার্থ প্রসিদ্ধ আছে।

সেই ধর্ম্ম ও ব্রহ্ম, এই উভয়জ্ঞানার্থী পুরুষই বেদে অধিকারী ; সেই অধিকারী আবার ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য এই ত্রিবর্ণের পুরুষ বলিয়া নির্দ্দিষ্ট। এখন আপত্তি হইতে পারে,

উপোদ্‌ঘাত ভাষ্যানুবাদ

স্ত্রী শূদ্রাদি যে ধর্ম্ম বা ব্রহ্মজ্ঞানার্থী হইয়াও বেদাধ্যয়নে অধিকারী হইতে পারে না, তাহার কারণ কি? ইহার উত্তরে বেদগুরু ভাষ্যকার সায়ণাচার্য্য স্বয়ংই বলিতেছেন—স্ত্রী এবং শূদ্রবর্ণের ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানে অপেক্ষা থাকিলেও উপনয়ন নাই বলিয়া বেদ অধ্যয়ন হইতে পারে না। কেননা শ্রুতি আছে যে, "উপনীতকেই স্বাধ্যায় অধ্যয়ন করাইবে।" উপনয়নান্তরই বেদাধ্যয়ন বিহিত, সুতরাং স্ত্রী এবং শূদ্রবর্ণের বেদপাঠে অধিকার নিষিদ্ধ হইয়াছে। যদি প্রশ্ন হয় যে, ধর্ম্ম ব্রহ্মপ্রতিপাদক বেদে অধিকার না থাকিলে স্ত্রী এবং শূদ্রবর্ণের ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানপ্রাপ্তির উপায় কি? ইহার উত্তরে বলিতেছেন, স্ত্রী এবং শূদ্র বর্ণের ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞান পুরাণাদি হইতে হইবে। স্ত্রী শূদ্রের পুরাণাদিমুখেই ধর্ম্মজ্ঞান ও ব্রহ্মজ্ঞান লাভ হয়। সেই হেতু ব্রাহ্মণাদি ত্রৈবর্ণিক পুরুষেরই ধর্ম্মব্রহ্মজ্ঞানার্থী হইয়া বেদাধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। স্ত্রী এবং শূদ্রবর্ণের বেদাধ্যয়ন করা উচিত নয়। বেদ অধ্যয়ন দ্বারা ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞান লাভ করিতে ত্রিবর্ণমাত্রই অধিকারী, আর পুরাণাদি অধ্যয়ন করিয়া ধর্ম্মব্রহ্মজ্ঞানলাভে উপনয়নরহিত সকলেই অধিকারী। বেদ ধর্ম্ম ও ব্রহ্মপ্রতিপাদক, ধর্ম্ম ও ব্রহ্ম বেদ প্রতিপাদ্য, এই প্রতিপাদ্য প্রতিপাদকভাবই ধর্ম্ম ও ব্রহ্মের সহিত বেদের সম্বন্ধ। ধর্ম্ম এবং ব্রহ্মজ্ঞানের সহিত বেদের জন্য জনকভাব সম্বন্ধ, অর্থাৎ ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞান বেদ হইতে জন্মে বলিয়া বেদ তাদৃশ জ্ঞানের জনক। নিত্য বেদাধ্যায়ী ত্রৈবর্ণিক পুরুষের সহিত বেদের উপকার্য্যোপকারকভাব সম্বন্ধ। বেদ উপকারক, ত্রৈবর্ণিক-পুরুষ উপকার্য্য। এই জন্যই উপনীত দ্বিজসন্তান মাত্রেই যথাবিধি একমাত্র বেদাধ্যয়ন করিয়াই পরম উপকার লাভ করিতে পারেন। তাহা হইলে বেদের এই প্রকার বিষয়াদি অনুবন্ধ চতুষ্টয় অবগত হইয়া শ্রোতৃগণ! সমাহিতচিত্তে বেদ ব্যাখ্যানে প্রবৃত্ত হউন।

বেদের অর্থ অতিশয় গম্ভীর বলিয়া তাহা বুঝিবার জন্য শিক্ষা প্রভৃতি ছয়টি বেদাঙ্গ প্রবৃত্ত হইয়াছে। এই হেতুই শিক্ষাদি অপরা বিদ্যা বলিয়া মুণ্ডকোপনিষদে অথর্ব্ববেদীয় ব্রাহ্মণগণ পাঠ করিয়া থাকেন—"দ্বে বিদ্যে বেদিতব্যে ইতি হ স্ম যদ্‌ব্রহ্মবিদোবদন্তি পরা চৈবাপরা চ তত্রাপরা ঋগ্বেদোযজুর্ব্বেদঃ সামবেদোঽথর্ব্ববেদঃ শিক্ষাকল্পোব্যাকরণং নিরুক্তং ছন্দোজ্যোতিষমিতি। অথ পরা যয়া তদক্ষরমধিগম্যতে।" অর্থাৎ ব্রহ্মবিদ্‌গণ বলিয়া থাকেন যে, বিদ্যা দ্বিবিধা, পরাবিদ্যা এবং অপরাবিদ্যা। তন্মধ্যে অপরাবিদ্যা বলিতে ঋগ্বেদ, যজুর্ব্বেদ, সামবেদ, অথর্ব্ববেদ এই চারিবেদ এবং শিক্ষা, কল্প, ব্যাকরণ, নিরুক্ত, ছন্দঃ, জ্যোতিষ, এই ছয় বেদাঙ্গকে বুঝায়, আর পরাবিদ্যা অর্থে যে বিদ্যাদ্বারা অক্ষর ব্রহ্মলাভ করা যায়। ব্রহ্ম জ্ঞানের সাধনই ধর্ম্মজ্ঞান, ধর্ম্মজ্ঞান না হইলে ব্রহ্মজ্ঞানের অধিকার জন্মে না, ধর্ম্মজ্ঞান হইতেই ব্রহ্মজ্ঞান হয়। সেই ব্রহ্মজ্ঞানের সাধন স্বরূপ ধর্ম্মজ্ঞানের কারণ শিক্ষাদি ষড়ঙ্গ সহ সমগ্র কর্ম্মকাণ্ডই অপরা বিদ্যা, পরম পুরুষার্থ ব্রহ্মজ্ঞানের কারণ বলিয়া উপনিষদ্ সমূহ পরাবিদ্যা।

শিক্ষাদি ষড়ঙ্গ কি কি, তাহা নিরূপিত হইতেছে। যাহাতে বর্ণজ্ঞান ও স্বরাদি উচ্চারণের নিয়মাদি উপদেশ কথিত হইয়াছে, তাহার নাম শিক্ষা বেদাঙ্গ। তৈত্তিরীয়শাখি ব্রাহ্মণগণও তৈত্তিরীয় উপনিষদের প্রারম্ভেই প্রথম অনুবাকে বলিতেছেন—(সপ্রণব) **শীক্ষাং ব্যাখ্যাস্যামঃ বর্ণঃ স্বরোমাত্রা বলং সাম সন্তানইত্যুক্তঃ শীক্ষাধ্যায়ঃ।** অর্থাৎ শিক্ষা ব্যাখ্যা করিব—বর্ণ, স্বর, মাত্রা, বল, সাম, সন্তান, ইহাই শিক্ষাধ্যায় বলা হইল। বর্ণ যে অকারাদি, তাহা তদঙ্গশিক্ষাগ্রন্থে স্পষ্টরূপে উক্ত হইয়াছে। সেই অকারাদি বর্ণসমূহের সংখ্যা কত, তদুত্তরে বলিতেছেন,—ত্রিষষ্টিশ্চতুষষ্টির্বা বর্ণাঃ সংভবতোমতাঃ। প্রাকৃতে সংস্কৃতে চাপি স্বয়ং প্রোক্তাঃ স্বয়ংভুবাঃ॥ অর্থাৎ অকারাদি বর্ণের সংখ্যা করিতে হইলে প্রাকৃত ও সংস্কৃত ভাষায় সম্ভবতঃ তেষট্টি বা চৌষট্টি বর্ণ আছে, ইহা স্বয়ং স্বয়ম্ভুই কহিয়াছেন। স্বর বলিতে উদাত্তাদিকে বুঝায়, তাহাও সেই শিক্ষাগ্রন্থে কথিত হইয়াছে—**"উদাত্তশ্চানুদাত্তশ্চ স্বরিতশ্চ স্বরাস্ত্রয়ঃ।"** অর্থাৎ উদাত্ত, অনুদাত্ত এবং স্বরিত এই তিনপ্রকার স্বর। মাত্রা অর্থে হ্রস্বাদি, তাহাও শিক্ষায় এইরূপ উক্ত হইয়াছে—**"হ্রস্বোদীর্ঘঃ প্লুতইতি কালতো নিয়মা অচি।"** ইহার অর্থ এই যে, হ্রস্ব, দীর্ঘ এবং প্লুত, এই তিনটি মাত্রা, এইরূপ মাত্রা নির্ণয় করিতে হইলে কালনিয়ম অর্থাৎ স্বল্পকালে (১ গণিতে যে সময়) হ্রস্ব মাত্রা, দীর্ঘ কালে (২ গণিতে যে সময়) দীর্ঘ মাত্রা, তদপেক্ষা অধিক কালে—(১,২,৩, এক দুই তিন গণিতে যে সময়) প্লুত মাত্রা হয়। দূর হইতে আহ্বান, গান, রোদন প্রভৃতিতেও সুদীর্ঘকাল স্থায়ী হইলে প্লুত মাত্রা হইয়া থাকে। বল অর্থে অকারাদি বর্ণসমূহের উচ্চারণস্থান এবং উচ্চারণ-প্রযত্নকেই বুঝায়। শিক্ষাগ্রন্থে "অষ্টৌ স্থানানি বর্ণাণাং মুখঃ কণ্ঠঃ শিরস্তথা। জিহ্বামূলঞ্চ দন্তাশ্চ নাসিকৌষ্ঠঞ্চ তালুচ॥" বর্ণোচ্চারণের আট প্রকার (মুখ, কণ্ঠ, শির (মূর্দ্ধা), জিহ্বামূল, দন্ত, নাসিকা, ওষ্ঠ, তালু) স্থান উক্ত হইয়াছে। স্বরবর্ণের উচ্চারণপ্রযত্ন অস্পৃষ্ট "য র ল ব" ইত্যাদির ঈষৎস্পৃষ্ট প্রযত্ন প্রভৃতি শিক্ষাগ্রন্থে মীমাংসিত হইয়াছে। সাম অর্থে শিক্ষার সাম্য(সমতা) উক্ত হইয়াছে। অতিদ্রুত, অতিবিলম্বিতাদি গীতিদোষরহিত, মাধুর্য্যাদি গুণযুক্ত উচ্চারণকেই সাম্য বলা হয়। শীঘ্র, অতিশীঘ্রাদি যে গানের দোষ, তাহাও "গীতী শীঘ্রী শিরঃকম্পী" ইত্যাদি এবং উপাংশুদষ্টং ত্বরিতং" ইত্যাদি প্রমাণ দ্বারা প্রতিপন্ন করা হইয়াছে। অর্থাৎ গান করিতে করিতে পাঠ করা, শীঘ্র পাঠ করা, মাথা কাঁপাইতে কাঁপাইতে পাঠ করা, অস্পষ্ট পাঠ করা, দন্ত-দ্বারা ওষ্ঠদংশনপূর্ব্বক পাঠকরা, এই সমুদয়কে পাঠদোষ বলা হইয়াছে। আর "মাধুর্য্যমক্ষর-ব্যক্তি" ইত্যাদি প্রমাণদ্বারা, উচ্চারণের মাধুর্য্য, স্পষ্টাক্ষরইত্যাদিগুণওতথায় উক্ত হইয়াছে। সন্তান শব্দের অর্থ সংহিতা বা সন্ধি। যেমন "বায়বায়াহি" ইত্যাদি ঋক্ মন্ত্রে, "বায়ো+আয়াহি" এই স্থলে "আ"কার পরে আছে বলিয়া "ও" কার স্থানে "অব" হইয়া সন্ধি করিয়া "বায়বায়াহি" হইয়াছে। "ইন্দ্রাগ্নী আগতং" ইত্যাদি ঋক্‌মন্ত্রেও ইন্দ্রাগ্নী+আগতং এই স্থলে আকার পরে থাকিলেও "ইন্দ্রাগ্নী" পদের অন্তস্থিত দীর্ঘ "ী" ঈকার দ্বিবচন বলিয়াই তাহার স্থানে "য" হইল না, সুতরাং

প্রকৃতি ভাবই রহিল, অর্থাৎ যেরূপ সেইরূপই রহিল, ইহাদিগকেই সন্তান বা সংহিতা বলা হইয়া থাকে। এই সমস্ত বিষয় ব্যাকরণে বিস্তারিত বলা হইয়াছে বলিয়া শিক্ষাগ্রন্থে উপেক্ষিত হইয়াছে। উল্লিখিত রূপ শিক্ষাকালীন বর্ণস্বরাদির বিকলতা উপস্থিত হইলে দোষ হয়, তাহা শিক্ষা গ্রন্থেই বলা হইয়াছে—

মন্ত্রোহীনঃ স্বরতোবর্ণতো বা মিথ্যাপ্রযুক্তোন তমর্থমাহ
স বাগ্বজ্রোযজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশত্রুঃ স্বরতোঽপরাধাৎ ॥

অর্থাৎ মন্ত্র মাত্রই স্বর এবং বর্ণহীন হইয়া উচ্চারিত হইলে বিকৃত হয়, ঐরূপ অযথা প্রয়োগে মন্ত্র কোনরূপ অর্থবোধ জন্মাইতে পারে না। যেমন "ইন্দ্রশত্রুর্বর্দ্ধস্ব" এই মন্ত্রের "ইন্দ্রশত্রুঃ" এই পদে স্বর ভ্রম হইলে প্রকৃতার্থ জানা অসম্ভব হয়; পরন্তু অন্যার্থ বা বিরুদ্ধার্থ প্রকাশ পায়, তদ্রূপ বিকৃত মন্ত্রবাক্যও বজ্রের ন্যায় হইয়া যজমানের হিংসা করিয়া থাকে। ইহার তাৎপর্য্য এই যে, মন্ত্র বিকৃত ভাবে উচ্চারিত হইলে অর্থবোধ হয় না বলিয়াই যজমানের অনিষ্ঠ সাধন হয়, সুতরাং মন্ত্রের স্বরমাত্রাদি অবগত হইয়াই প্রয়োগ করা কর্ত্তব্য। স্বরমাত্রাদি জ্ঞান না থাকিলে মন্ত্রমাত্রেরই প্রয়োগে হিতে বিপরীত হইয়া থাকে। "ইন্দ্রশত্রুর্বর্দ্ধস্ব" এই মন্ত্রে "ইন্দ্রশত্রুঃ" এই পদে যদি "ইন্দ্রস্য শত্রুঃ" অর্থাৎ ইন্দ্রের শত্রু বা বিনাশক বৃদ্ধি হউক, এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হয়, তাহা হইলে তৎপুরুষ সমাস করাই উচিত হয়। তৎপুরুষসমাসে "সমাসস্য" এই পাণিনীয় সূত্রানুসারে অন্তস্বর উদাত্ত হয়; কিন্তু এস্থলে "আদ্যস্বর" উদাত্ত প্রযুক্ত হইয়াছে। তাহা হইলে পূর্ব্বপদ প্রকৃতিস্বর হেতু বহুব্রীহিসমাস করাই এখানে যুক্তিযুক্ত হইতেছে। "ইন্দ্রঃ শত্রুর্যস্য" অর্থাৎ ইন্দ্র শত্রু (ঘাতক) যাহার, সেই ইন্দ্রশত্রু, এই প্রকার অর্থ সম্পন্ন হইল। অতএব স্বরবর্ণাদির জ্ঞান না থাকিলে মন্ত্র প্রয়োগে বিপরীতার্থই হইয়া থাকে। সেই হেতু মন্ত্রের স্বর ও বর্ণাদি বিষয়ক অপরাধ বা ত্রুটিপরিহারের জন্যই শিক্ষারূপ বেদাঙ্গের অপেক্ষা রহিয়াছে। এই নিমিত্ত বেদার্থ বোধের জন্য সর্ব্বাগ্রে শিক্ষারূপ বেদাঙ্গ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য।

দ্বিতীয় বেদাঙ্গ—কল্প। আশ্বলায়ন, আপস্তম্ব, বৌধায়নাদি সূত্রের নাম কল্প। "কল্প্যতে সমর্থ্যতে যাগ-প্রয়োগোঽত্র" অর্থাৎ যাগপ্রয়োগ সমর্থিত হয় এই শাস্ত্রে, এই প্রকার ব্যুৎপত্তি অনুসারে কল্পনামক সূত্রগ্রন্থ বেদাঙ্গ হইয়াছে। এখন প্রশ্ন হইতে পারে যে, আশ্বলায়ন ঋষি কি মন্ত্রকাণ্ডানুসারে কল্পসূত্র রচনা করিয়াছেন? অথবা ব্রাহ্মণভাগানুসারে কল্পসূত্র রচনা করিয়াছেন? মন্ত্রকাণ্ডানুসারে কল্পসূত্র রচনা করিয়াছেন, ইহা বলা যায় না; যেহেতু আশ্বলায়ন ঋষি, "দর্শপূর্ণমাসৌ তু পূর্ব্বম্ ব্যাখ্যাস্যামঃ" অর্থাৎ প্রথমেই দর্শপূর্ণমাস যজ্ঞ ব্যাখ্যা করিব বলিয়া সূত্র গ্রন্থ আরম্ভ করিয়াছেন। তিনি যখন ঋগ্বেদীয় কল্পসূত্র বা শ্রৌতসূত্রকার, তখন ঋগ্বেদীয় মন্ত্রকাণ্ডানুসারেই তাঁহার সূত্রগ্রন্থ প্রণয়ন করা উচিত ছিল। ঋগ্বেদের প্রথম যে "অগ্নিমীড়ে" ইত্যাদি মন্ত্র, সেই মন্ত্র দর্শ ও পূর্ণমাস যজ্ঞের কোন স্থলেই বিনিয়োগ হয় না।

পরন্তু যে যজ্ঞে অগ্নিমীড়ে ইত্যাদি মন্ত্র বিনিযুক্ত হয়, সর্ব্বাগ্রে সেই যজ্ঞেরই ব্যাখ্যা করা উচিত ছিল। তাহা যখন করেন নাই, তখন বুঝিতে হইবে যে, মন্ত্রকাণ্ডানুসারে আশ্বলায়ন ঋষি স্বকীয় কল্পসূত্র রচনা করেন নাই। ব্রাহ্মণভাগানুসারে কল্পসূত্র রচনা করিয়াছেন একথাও বলা যায় না। কেন না দীক্ষণীয়া ইষ্টিতে অগ্নি ও বিষ্ণু দেবতাকে উদ্দেশ করিয়া একাদশখানি মৃত্তিকাপাত্রে সংস্কার প্রাপ্ত পুরোডাশ নির্ব্বপণ করিবে, অর্থাৎ সুসংস্কৃত পুরোডাশ দ্বারা অগ্নি ও বিষ্ণুদেবতার উদ্দেশে যজ্ঞ করিবে। এইরূপে ঐতরেয় ব্রাহ্মণে সর্ব্বপ্রথমেই দীক্ষণীয়াই উক্ত হইয়াছে। যদি ব্রাহ্মণানুসারে আশ্বলায়ন কল্পসূত্র রচনা করিতেন, তাহা হইলে প্রথমেই দীক্ষণীয়া ইষ্টির ব্যাখ্যা করা উচিত ছিল। ইহার উত্তরে বলা হইতেছে যে, ব্রহ্মযজ্ঞাদি জপের ক্রমানুসারেই মন্ত্রকাণ্ড প্রবৃত্ত হইয়াছে, যাগানুষ্ঠানক্রমানুসারে প্রবৃত্ত হয় নাই। ইহার তাৎপর্য্য এই যে, যে যজ্ঞ অগ্রে করা কর্ত্তব্য, তাহার মন্ত্রই অগ্রে উক্ত হইয়াছে। এরূপ নহে। যাহা সর্ব্বাগ্রে শিষ্যকে অধ্যয়ন করাইতে হয়, এবং ব্রহ্মযজ্ঞজপ করিতে হইলে যাজ্ঞিকগণ যে প্রণালী অনুসারে মন্ত্রপাঠ করেন, তদনুসারেই মন্ত্রের অগ্রপশ্চাৎ পাঠ করা কর্ত্তব্য। ব্রহ্মযজ্ঞেরও বিধান এইরূপ উক্ত হইয়াছে, ঋক্, যজুঃ ও সামবেদের একটি মন্ত্র পাঠ করিলেও ব্রহ্মযজ্ঞ হইয়া থাকে। এই ব্রহ্মযজ্ঞজপ বা বেদাধ্যয়ন সর্ব্বাগ্রে ঋগ্বেদ সংহিতার "অগ্নিমীড়ে" ইত্যাদি মন্ত্রের পাঠক্রমানুসারেই অনুষ্ঠান করা উচিত। "বাচস্তোম" যাগে সকল ঋক্, সকল যজুঃ, সকল সাম উচ্চারণ করিবে, এই প্রকার বিধান আছে। এস্থলে সম্প্রদায়সিদ্ধ অর্থাৎ গুরুপরম্পরা প্রচলিত নিয়মানুসারে মন্ত্রপাঠ করাই উচিত। তদ্রূপ "আশ্বিনগ্রহ" (সোমরস স্থাপন পাত্র) গ্রহণ সম্পন্ন হইলেও যদি সূর্য্যোদয় না হয়, তাহা হইলে সকল "দাশতয়ী" মন্ত্রপাঠ করিবে, এইরূপ বিধান আছে। আবার তৈত্তিরীয় আরণ্যকে দ্বিতীয় প্রপাঠকে প্রতিগ্রহকারী যাজকগণের উপবাসী থাকিয়া তিনবার বেদাধ্যয়ন করিবার বিধানও দেখা যাইতেছে। তিনবার স্বাধ্যায় বা বেদ অধ্যয়ন করিবে, অর্থাৎ প্রায়শ্চিত্তরূপ বেদপারায়ণ অনুষ্ঠান করিবে। এই সকল বেদাধ্যয়নবিধিও গুরুপরম্পরাপ্রবর্ত্তিত নিয়মানুসারেই আচরণীয় বুঝিতে হইবে। এই সমস্ত মন্ত্রকাণ্ডের বিনিয়োগেই বেদাধ্যাপক গুরুসম্প্রদায়পরম্পরাগত ক্রম আদরণীয় হইয়া থাকে। এতদ্‌ভিন্ন বেদমন্ত্রসমূহের বিশেষ বিনিয়োগ করিতে হইলে, মন্ত্রবিশেষের শ্রুতি, লিঙ্গ, ব্যাকরণাদিপ্রমাণ অনুসারেই আশ্বলায়ন ঋষি প্রদর্শন করিয়াছেন। অতএব মন্ত্রকাণ্ডের ক্রমাভাবেও কোন বিরোধ হয় না।

"ইষে ত্বোর্জ্জে ত্বা" ইত্যাদি মন্ত্র সমুদয় যজ্ঞানুষ্ঠানের ক্রমানুসারেই উক্ত এবং পঠিত হইয়াছে, আপস্তম্ব প্রভৃতি ঋষিও সেই ক্রমানুসারেই সূত্রনির্ম্মাণে প্রবৃত্ত হইয়াছেন। সেই নিয়মে আম্নাত (পঠিত) হইয়াছে বলিয়া জপাদিতেও সেই ক্রম গ্রহণ করা কর্ত্তব্য। যদিও ব্রাহ্মণে সর্ব্বপ্রথমে দীক্ষণীয়া ইষ্টি বলা হইয়াছে, তথাপি দীক্ষণীয়া ইষ্টি দর্শপূর্ণমাস-

যজ্ঞের বিকৃতি বলিয়াই দর্শপূর্ণমাস যজ্ঞের অপেক্ষা করে। সুতরাং আশ্বলায়ন ঋষির সর্ব্বাগ্রে দর্শ ও পূর্ণমাস যজ্ঞের ব্যাখ্যা করা উচিত হইয়াছে। তাহা হইলে বুঝা গেল যে, কল্পসূত্র মন্ত্রবিনিয়োগ দ্বারা যজ্ঞানুষ্ঠানের উপদেশ দিয়া উপকার করিয়া থাকে। ইহার উপর যদি আপত্তি করা যায় যে, "প্রবোবাজা" ইত্যাদি সামিধেনী ঋক্‌সমূহের বিনিয়োগ আশ্বলায়ন বলিতে পারিতেন, যেহেতু সামিধেনী ঋক্‌সকল আম্নাত হইয়াছে, পরন্তু "নমঃ প্রবক্ত্রে" ইত্যাদি যে সকল ঋক্ আম্নাত হয় নাই, তাহার বিনিয়োগ বলিলেন কিরূপে ? ইহার উত্তরে বলিতেছেন যে, ইহা দোষ নয়; যেহেতু শাখান্তরে যে সকল মন্ত্র আম্নাত (পঠিত) হইয়াছে এবং ব্রাহ্মণান্তরে যাহাদের বিনিয়োগ সিদ্ধ আছে, গুণোপসংহারন্যায়ে তাহাও এস্থলে বলিতে হইবে। যে শাখায় যে গুণ (আদিকর্ম্ম) উপদিষ্ট হয়, কর্ম্মনির্ব্বাহের জন্য সে সমুদয় একত্র সমাগত হইতে পারে। একশাখায় বিহিত কর্ম্ম, অন্য শাখায় বিহিত গুণ অপেক্ষা করে বলিয়াই শাখান্তরগত মন্ত্র অন্যত্র বিনিযুক্ত হইতে পারে। মীমাংসান্যায় যাঁহারা অবগত আছেন, তাঁহারা বলিয়া থাকেন যে, সকল শাখাতেই এক কর্ম্ম প্রতিপাদিত হইয়াছে। এই জন্যই যেমন শিক্ষা বেদাঙ্গের প্রয়োজন, তদ্রূপ কল্পসূত্ররূপ বেদাঙ্গও বেদার্থ বিচারে আবশ্যক। কল্পসূত্রে মন্ত্রসমূহের বিনিয়োগ দ্বারা যজ্ঞানুষ্ঠান উপদিষ্ট হইয়াছে; সুতরাং কল্পশাস্ত্র অবগত না হইলে যজ্ঞাদি বিষয়ে যে সকল সংশয় জন্মে, তাহা নিরাস করা যায় না।

তৃতীয় বেদাঙ্গ ব্যাকরণও প্রকৃতি-(ধাতু ও শব্দ) প্রত্যয়-(সুপ্ ও তিঙ্) আদির উপদেশ দ্বারা প্রত্যেক পদের স্বরূপ ও অর্থ নিশ্চয় করিয়া থাকে, এইজন্য ব্যাকরণশাস্ত্রেরও বেদার্থ বিচারে উপযোগিতা রহিয়াছে। ঐন্দ্রবায়বগ্রহ ব্রাহ্মণে উক্ত হইয়াছে—"বাগ্ বৈ পরাচী ইত্যাদি"। ইহার অর্থ এই যে, "অগ্নিমীড়ে পুরোহিতং" ইত্যাদি বেদবাক্য পূর্ব্বকালে সমুদ্রের শব্দের ন্যায় একরূপই ছিল এবং অব্যাকৃত অর্থাৎ প্রকৃতি-পদবাক্যাদির বিভাগকারি গ্রন্থরহিত ছিল। তখন দেবগণ ইন্দ্রের নিকট গমনপূর্ব্বক কহিলেন—এই সমস্ত বেদবাক্য আমাদিগের নিকট ব্যাখ্যা কর! তৎশ্রবণে ইন্দ্র দেবতাদিগের নিকট বর প্রার্থনা করিলেন—হে দেবগণ! আপনারা আমাকে এই বর প্রদান করুন যে, "ইন্দ্র ও বায়ু উভয়ের জন্য এক পাত্রে সোমরস গ্রহণ করা হইবে।" দেবতারা "তথাস্তু" বলিয়া সেই বর ইন্দ্রকে প্রদান করিলেন। ইন্দ্র আপনার ও বায়ুর এক পাত্রে সোমরস গ্রহণ করা হইবে, এই বরে তুষ্ট হইয়া সেই অখণ্ড-বেদবাক্যের মধ্যে বিচ্ছিন্ন করিয়া প্রকৃতিপ্রত্যয়াদি বিভাগ স্থাপনপূর্ব্বক তাহার ব্যাখ্যা করিলেন। তদবধিই বেদবাক্যসমূহের ব্যাখ্যা প্রকাশ হইতে আরম্ভ করিল। সেই হেতু বর্ত্তমান সময়েও পাণিনি প্রভৃতি মহর্ষিগণ কর্ত্তৃক বেদবাক্য তদ্রূপ প্রকৃতিপ্রত্যয়াদিবিভাগানুসারে ব্যাকৃত (ব্যাখ্যাত) হইয়া আসিতেছে এবং সকলের দ্বারা পঠিত হইতেছে। এই কারণেই ইন্দ্র ও বায়ুর উদ্দেশ্যে এক পাত্রে সোমরস গ্রহণ করিতে হয় এবং এই ব্রাহ্মণবাক্যের নাম "ঐন্দ্রবায়ব গ্রহ" হইয়াছে। ইহাই তৃতীয় বেদাঙ্গস্বরূপ ব্যাকরণশাস্ত্র প্রকাশের কারণ।

সেই ব্যাকরণশাস্ত্রের প্রয়োজন বিশেষ বররুচি প্রদর্শন করিয়াছেন। যথা রক্ষা, উহ, আগম, লঘু অসন্দেহ, এই কয়েকটি ব্যাকরণ শাস্ত্রের প্রয়োজন। এই রক্ষা প্রভৃতি প্রয়োজন পঞ্চক এবং আরও কতকগুলি প্রয়োজন মহাভাষ্যকার মহর্ষি পতঞ্জলি পাণিনি ব্যাকরণের স্বপ্রণীত মহাভাষ্যে স্পষ্টরূপে প্রতিপাদন করিয়াছেন। বেদসমূহ রক্ষা করিবার জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। এইজন্যই ব্যাকরণের রক্ষানামক প্রয়োজন স্বীকার করিতে হয়। বর্ণলোপ, বর্ণাগম, বর্ণবিকারাদি ব্যাকরণপ্রক্রিয়া-জ্ঞানসম্পন্ন পুরুষই বেদসকল সম্যক্‌প্রকারে পালন করিতে পারেন এবং বেদবাক্য সমূহের অর্থও অবগত হইতে পারেন। ব্যাকরণশাস্ত্রের দ্বিতীয় প্রয়োজন উহ, প্রকৃতি যাগে পঠিতমন্ত্রের বিকৃতিযাগে পদসমষ্টিগত সমবেতার্থ সংগ্রহের জন্য তদুপযুক্ত যথোচিত পদান্তরের অধ্যাহার দ্বারা যে পাঠ, তাহাকে উহ বলা হয। ব্যাকরণশাস্ত্র অধ্যয়ন না করিলে মন্ত্রের উহ করা যাইতে পারে না। এইজন্য উহও ব্যাকরণশাস্ত্রে সমর্থিত হইয়াছে। বেদমন্ত্রসমূহ সকল লিঙ্গ এবং সকল বিভক্তি দ্বারা উক্ত হয় নাই, সেইজন্য যজ্ঞাঙ্গরূপে মন্ত্রসমুদয়ের যথাযথ নিয়মে যজ্ঞকার্য্যে বিনিয়োগ করিতে হয়,—যথাযথ নিয়মে অর্থাৎ যজ্ঞকার্য্যের স্থলবিশেষে সময়ে সময়ে মন্ত্রবাক্যের বিপরিণাম করিতে হয়, একবচনের স্থানে দ্বিবচন এবং পুংলিঙ্গের স্থানে স্ত্রীলিঙ্গাদি ব্যত্যয় করিতে হয়। যে ব্যক্তি ব্যাকরণাস্ত্র জানে না, সে তাহা করিতে পারে না; অতএব বেদার্থ বুঝিবার জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। ব্যাকরণের তৃতীয় প্রয়োজন আগম, অর্থাৎ শাস্ত্র আছে যে, "ব্রাহ্মণেন নিষ্কারণোধর্ম্মঃ ষড়ঙ্গো বেঁদোঽধ্যেয়োজ্ঞেয়শ্চ।" ইহার অর্থ এই যে, ব্রাহ্মণ কোনরূপ কামনা না করিয়াই ধর্ম্ম অবগত হইবেন এবং ষড়ঙ্গ বেদ অধ্যয়ন করিবেন ও বেদার্থ জানিবেন।

শিক্ষাদি ষড়্‌বিধ বেদাঙ্গের মধ্যে ব্যাকরণই সর্ব্বপ্রধান, যে হেতু অন্যান্য সকল প্রকার বেদাঙ্গ বুঝিবার জন্যই ব্যাকরণশাস্ত্রের আবশ্যক হয়। সুতরাং সেই বেদাঙ্গপ্রধান ব্যাকরণশাস্ত্রে যত্ন করিলে তাহা সফল হইয়া থাকে এবং বেদ ও অন্যান্য শাস্ত্রের অর্থ সহজে বুঝা যাইতে পারে। ব্যাকরণশাস্ত্রের চতুর্থ প্রয়োজন লঘু। এই লঘু অর্থাৎ অল্প সময়ের মধ্যে শীঘ্র শীঘ্র (পাঠ বাধ না করিয়া) শিক্ষা করিবার জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। যদিও বৃহস্পতি, ইন্দ্রকে দিব্যপরিমিত সহস্র বৎসরকাল যাবৎ প্রত্যেকপদের এক একটি শব্দার্থ বলিয়াছিলেন, তথাপি তিনি শব্দার্থের শেষসীমায় উপনীত হইতে পারেন নাই। স্বয়ং বৃহস্পতি (বাক্যপতি) বক্তা এবং ইন্দ্র শিষ্য, আর দিব্যপরিমিত সহস্রবর্ষ সময়, তথাপি শব্দার্থের তত্ত্বাবগতির শেষ হয় নাই। আজকালকার লোক যদি অধিককাল বাঁচে, তবে শতবর্ষ, এইরূপ অবস্থায় প্রত্যেক পদ পাঠ দ্বারা এক একটি করিয়া সমগ্র শব্দরাশির যথাস্বরূপার্থ অবগত হওয়া অসম্ভব এবং যাবতীয় শব্দ বা পদের প্রয়োগ অর্থাৎ ব্যবহার পরিদর্শনও সম্ভব হইতে পারে না। পরন্তু ব্যাকরণশাস্ত্র অধ্যয়ন দ্বারা সংক্ষেপে ব্যবহারোপযোগী প্রায় শব্দার্থই জানা যাইতে পারে। পঞ্চম প্রয়োজন অসন্দেহ, অর্থাৎ সন্দেহ নিবারণের জন্যও ব্যাকরণশাস্ত্র অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য

উপোদ্ঘাত ভাষ্যানুবাদ

যাজ্ঞিকআচার্য্যগণ পাঠ করিয়া থাকেন—"**স্থূলপৃষতীমাগ্নিবারুণীমনড্বাহীমালভেত।**" ইহার অর্থ এই যে, স্থূলপৃষতি আগ্নিবারুণী অনড্বাহী আলম্ভন করিবে। সে স্থলে—স্থূল পৃষৎ (বড় বড় বিন্দু সমূহ) যাহার, এই অর্থে বহুব্রীহি সমাস হইবে? কিংবা স্থূলা এমন পৃষতী, এই অর্থে কর্ম্মধারয় সমাস করিতে হইবে? ইহা ব্যাকরণশাস্ত্র না জানিলে বলা যায় না। কেবলমাত্র শিক্ষাশাস্ত্রে জ্ঞান থাকিলে এই প্রকার সন্দেহ নিরাস করা যায় না। যদি সমাসান্ত উদাত্ত স্বর হয়, তাহা হইলে কর্ম্মধারয় (স্থূলা এমন পৃষতী) সমাস এবং যদি পূর্ব্বপদে প্রকৃতিস্বর হয় তাহা হইলে বহুব্রীহি (স্থূল পৃষৎ যাহার) সমাস হয়।

আবার শব্দানুশাসনেও এই সকল বাক্যে প্রয়োজন পরিদৃষ্ট হয়। যথা–"তেঽসুরাঃ" ইত্যাদি। অর্থাৎ সেই দেবগণ "হেলয়ঃ" "হেলয়ঃ", এইরূপ শব্দ উচ্চারণ করিতে করিতে পরাভূত হইয়াছিলেন। হেলি শব্দ অপভাষা বা ইতরভাষা হইতে গৃহীত। সুতরাং অর্থহীন অপকৃষ্ট শব্দের উচ্চারণ হেতু দেবগণও যখন অসুরের নিকট পরাজিত হইয়াছিলেন, তখন ব্রাহ্মণের কখনও অপশব্দ উচ্চারণ করা কর্ত্তব্য নয়। সেই হেতু ব্রাহ্মণ ম্লেচ্ছ শব্দ উচ্চারণ করিবেন না বা অপশব্দ প্রয়োগ করিবেন না। যাহা অপশব্দ, তাহা ম্লেচ্ছ, ম্লেচ্ছশব্দ বলিলে ম্লেচ্ছ হইতে হয়, এই জন্যই "ম্লেচ্ছ হইব না," বলিয়াই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য।

দ্বিতীয় বাক্য—"দুষ্টঃ শব্দঃ স্বরতোবর্ণতোবা মিথ্যাপ্রযুক্তো ন তমর্থমাহ
সবাগ্‌বজ্রো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশত্রুঃ স্বরতোঽপরাধাৎ"।

অর্থাৎ স্বরদোষ বা বর্ণদোষযুক্ত মিথ্যাপ্রযুক্ত (অযথা উচ্চারিত) শব্দ, তাহার নিজের অর্থ প্রকাশ করিতে পারে না, অনেকস্থলে বিপরীতার্থ ই প্রকাশ করিয়া থাকে। সেই মিথ্যাপ্রযুক্ত শব্দময় বাক্যসকল বজ্রতুল্য হইয়া যজমানকে হিংসা করে। যজ্ঞাদি বৈদিকধর্ম্মানুষ্ঠানে যে সকল মন্ত্র পাঠ করা হয়, সেই মন্ত্রপাঠ যদি স্বরবর্ণাদি দোষে দুষ্ট হয়, তাহা হইলে মন্ত্রসকল যথাবিধি উচ্চারিত হয় না বলিয়াই স্ব স্ব অর্থ প্রকাশ না করিয়া বিভিন্ন প্রকার বিরুদ্ধ অর্থ বুঝাইয়া থাকে, তাহাতে যজ্ঞাদি অনুষ্ঠানে দোষ জন্মে বলিয়া যজমানের ক্ষতি হয়। যেমন "ইন্দ্রশত্রুর্বর্দ্ধস্ব" এই সমাসযুক্ত মন্ত্রাংশ স্বরদোষপ্রযুক্তভাবে উচ্চারিত হইয়াছিল বলিয়া স্বকীয় অর্থ প্রকাশ করিতে পারিল না, প্রত্যুত স্বরাপরাধ নিবন্ধন ইন্দ্রশত্রু বৃত্রাসুরই বধ হইয়াছিল, তদ্রূপ। সুতরাং দুষ্টশব্দ প্রয়োগ করিবে না, এই জন্যই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। শব্দানুশাসনের প্রয়োজনসম্বলিত তৃতীয় প্রমাণ বাক্য—

যদ্‌গৃহীতমবিজ্ঞাতং নিগদেনৈব শব্দ্যতে।
অনগ্নাবিব শুষ্কৈধোন তজ্জ্বলতি কর্হিচিৎ॥

ইহার অর্থ এই যে, যাহা অধ্যয়ন করা হইয়াছে, অথচ অর্থ বুঝা হয় নাই, তাহা কখনও ফলপ্রদ হয় না। যেমন অগ্নিশূন্যস্থানে শুষ্ক কাষ্ঠ দিলেও জ্বলে না, তদ্রূপ। অর্থজ্ঞান

না হইলে অধ্যয়নে কোনই ফল হয় না, অর্থজ্ঞান আবার ব্যাকরণসাপেক্ষ, 'অর্থ না বুঝিয়া অধ্যয়ন করিব না',—এইজন্যই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করিবে। চতুর্থ প্রমাণবাক্য—

যস্তু প্রযুঙ্‌ক্তে কুশলোবিশেষে শব্দান্ যথাবদ্ব্যবহারকালে।
সোঽনন্তমাপ্নোতি জয়ংপরত্র বাগ্‌যোগবিদ্দুষ্যতি চাপশব্দৈঃ॥

কুশল অর্থাৎ যে অভিজ্ঞব্যক্তি যথাযথ ব্যবহারকালে যথাবিধি শব্দসমূহ প্রয়োগ করিতে পারেন, তিনি পরকালে অনন্ত জয়লাভ করেন। যিনি "বাগ্‌যোগবিৎ" তিনি অপকৃষ্ট শব্দ সকল দ্বারা দূষিত হইয়া থাকেন। অপশব্দ দ্বারা কে দূষিত হয়? বাগ্‌যোগবিৎ ব্যক্তিই অপশব্দ প্রয়োগে দূষিত হয়। "বাগ্‌যোগবিৎ" অর্থে যিনি বাক্য ও তাহার প্রয়োগ জানেন; সুতরাং বাগ্‌যোগবিৎ সকল শব্দই জানেন, সাধুশব্দও জানেন এবং অসাধু বা অপশব্দও জানেন। যেমন সাধুশব্দজ্ঞানে ধর্ম্ম হয়, সেইরূপ অপশব্দজ্ঞানে অধর্ম্ম হয়, অথবা অপশব্দজ্ঞানে বাগ্‌যোগবিদের অধিক অধর্ম্মই হয়, যেহেতু সাধুশব্দ অল্প এবং অসাধুশব্দ অধিক। বাস্তবিকও এক একটি শব্দের বহু প্রকার অপভ্রংশ শব্দ আছে। যেমন "গৌঃ" অর্থাৎ "গো" শব্দের "গাবী", "গোণী", "গোপোতলিকা" ইত্যাদি অনেক প্রকার অপভ্রংশশব্দ পরিলক্ষিত হয়, অতএব বাগ্‌যোগবিৎ বহুশব্দ জানেন বলিয়া অপশব্দ প্রয়োগ করিয়া দূষিত হইবেন না। যে অবাগ্‌যোগবিৎ অজ্ঞানই তাহার শরণ। অর্থাৎ যে ব্যক্তি বাগ্‌যোগ জানে না, সে অপশব্দ করিলে বুঝিতে হইবে অজ্ঞানবশতই করিয়াছে, অজ্ঞান অবাগ্‌যোগবিদের শরণ, ইহা বিষম উপন্যাস। যেহেতু অত্যন্ত অজ্ঞান কাহারও শরণ হইতে পারে না। না জানিয়া যে ব্যক্তি ব্রহ্মহত্যা বা সুরাপান করে, সেও পতিত হইবে মনে করি। তাহা হইলে কে দোষী? যে অবাগ্‌যোগবিৎ, সেই দোষী, যেহেতু তাহার বাক্য-ব্যবহার জানা নাই, প্রতিবাক্যেই অপশব্দ প্রয়োগ করে, আর দোষী হইতে থাকে। ইহা দ্বারা বুঝা গেল যে, বাগ্‌যোগবিৎ এবং অবাগ্‌যোগবিৎ, উভয়েই অপশব্দ প্রয়োগ করিলে দোষভাগী হয়, অপশব্দ প্রয়োগে দোষের হস্ত হইতে কাহারই নিস্তার নাই, এইজন্য সকলেরই ব্যাকরণশাস্ত্র অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। যে বাগ্‌যোগবিৎ, জ্ঞানই তাহার শরণ, তিনি জ্ঞানতঃ অপশব্দ প্রয়োগ করিলে দোষী হইবেন। সুতরাং জ্ঞানতঃ অজ্ঞানতঃ উভয়তঃই অপশব্দ প্রয়োগে দোষ হয়। অতএব অপশব্দ প্রয়োগজনিত দোষ হইতে রক্ষার জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করিবে। পঞ্চম প্রমাণবাক্য—

"অবিদ্বাংসঃ প্রত্যভিবাদে নাম্নো যে ন প্লুতিং বিদুঃ।
কামং তেষু তু বিপ্রোষ্য স্ত্রীষ্বিবায়মহং বদেৎ॥"

ইহার অর্থ এই যে, যে সকল অবিদ্বান্ (মূর্খ) ব্যক্তি নামের প্রত্যভিবাদে অর্থাৎ নামকথনে প্লুতি (প্লুত উচ্চারণ) জানে না, তাহাদিগের মধ্যে একজন বেদজ্ঞব্যক্তি থাকিলে

উপোদ্‌ঘাত ভাষ্যানুবাদ

তিনি ইচ্ছাপূর্ব্বকই বলেন যে, "আমি স্ত্রীগণের মধ্যে আছি," ইহার তাৎপর্য্য এই যে, বেদজ্ঞ ব্যক্তিগণ দীর্ঘপ্লুতাদিজ্ঞানহীনদিগকে স্ত্রীলোকবৎ মনে করেন। এই হেতু ব্যাকরণ অধ্যয়ন করিলে আমরা স্ত্রীবৎ হইব না বলিয়াই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। ষষ্ঠ প্রমাণ বাক্য যথা—"যাজ্ঞিকাঃপঠন্তি প্রযাজাঃ সবিভক্তিকাঃ কর্ত্তব্যাঃ।" অর্থাৎ যাজ্ঞিকগণ বলেন—প্রযাজসকল সবিভক্তিক করা কর্ত্তব্য। যে ব্যাকরণ জানে না, তাহার বিভক্তি জ্ঞান হয় না বলিয়া প্রযাজসমূহকে বিভক্তিযুক্ত করিতে পারে না। এই জন্যই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। সপ্তম প্রমাণ বাক্য—"যোবা ইমাং পদশঃ স্বরশোবর্ণশোঽক্ষরশোবা বাচং বিদধাতি স আর্ত্বিজীনোভবতি আর্ত্বিজীনাঃ স্যামঃ।" অর্থাৎ যিনি পদ, স্বর, বর্ণ এবং অক্ষরশঃ ঐ বাক্য বিধান করিতে পারেন কিংবা প্রতিবাক্যের পদ, স্বর, বর্ণ ও অক্ষর পৃথক্ পৃথক্ করিয়া অর্থ করিতে পারেন, তিনি "আর্ত্বিজীন" অর্থাৎ ঋত্বিক্‌কার্য্যের অধিকারী হয়েন। সুতরাং "আর্ত্বিজীন" হইব বলিয়াই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। অষ্টম প্রমাণ বাক্য—

"চত্বারিশৃঙ্গা ত্রয়োঅস্য পাদা দ্বে শীর্ষে সপ্তহস্তাসো অস্য।
ত্রিধাবদ্ধো বৃষভোরোরবীতি মহোদেবো মর্ত্ত্যাং আবিবেশ ॥"

ইহার মর্ম্মার্থ এইরূপ যে, চারি শৃঙ্গ, তিন পদ, দুই মস্তক, সপ্ত হস্ত, তিন প্রকারে বদ্ধ, অতিশয় শব্দকারী বৃষভ মহোদেব (মহাদেব) মর্ত্ত্যে আবিষ্ট (প্রবিষ্ট) হইয়াছিলেন। নাম (শব্দ,) আখ্যাত (ক্রিয়া,) উপসর্গ (প্রপরাদি অব্যয়,) নিপাত (অব্যয়বিশেষ,) এই প্রকার পদ যাঁহার চারি শৃঙ্গ। ভূত, ভবিষ্যৎ, বর্ত্তমান, এই তিন কাল যাঁহার তিন চরণ। সুপ্ (শব্দ-বিভক্তি—"সু-ঔ-জস্" প্রভৃতি একবিংশতি বিভক্তি) ও তিঙ্ (ধাতু বিভক্তি "তিপ্ তস্ অন্তি" প্রভৃতি এক শত অশিতি বিভক্তি) যাঁহার দুইটি মস্তক। প্রথমাদি সপ্তমী পর্য্যন্ত সাতটি বিভক্তি যাঁহার সপ্ত হস্ত, আর যিনি উরঃ, কণ্ঠ ও শিরোদেশে তিন প্রকারে বদ্ধ। যিনি কাম (অভিলাষ) বর্ষণ (দান) করেন বলিয়া বৃষভ, তিনি, সেই অধিক শব্দকারী মহাদেব মর্ত্ত্যে আবিষ্ট হইয়াছিলেন। উক্তরূপ মহাদেবের সহিত যাহাতে আমাদিগের অভিন্ন ভাব (একীভাব) হয়, সেই জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। অথবা অষ্টম প্রমাণবাক্যের এই উদাহরণও হইতে পারে। চারিটিপদ পরিমিত বাক্যই এস্থলে চারিশৃঙ্গ নামে কথিত হইয়াছে, যাঁহারা তাহা জানেন, সেই ব্রাহ্মণগণ মনীষী, মনুষ্যগণ গুহায় নিহিত ত্রিবিধ পদ ব্যবহার করে না, চতুর্থপ্রকার পদ ব্যবহার করে, যাহা মনুষ্য মধ্যে আছে, তাহাই বাক্যের মধ্যে চতুর্থ। নবম প্রমাণবাক্য যথা—

"উতত্বঃ পশ্যন্ন দদর্শ বাচমুতত্বঃ শৃণ্বন্ন শৃণোত্যেনাম্।
উতো ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্রে জায়েব পত্যউশতী সুবাসাঃ ॥"

ইহার অর্থ এই যে, একব্যক্তি বাক্য দেখিয়াও দেখে না, আর একব্যক্তি বাক্য শুনিয়াও শুনে না, পত্নী ঋতুকালে যেমন সুবাসা হইয়া পতির নিকট আত্মপ্রকাশ করে, তদ্রূপ যে ব্যক্তি

অভিজ্ঞ, তাঁহার নিকট বাক্য স্বকীয় অর্থ প্রকাশ করিয়া থাকে। এই মন্ত্রের পূর্ব্বার্দ্ধে মূর্খের কথা এবং পরার্দ্ধে বিদ্বান্ ব্যক্তির কথা বলা হইয়াছে। স্ত্রী যেমন স্বামীর নিকটেই আত্মপ্রকাশ করে, অন্যের নিকট গোপন করে, তদ্রূপ বাক্যও মূর্খের নিকট নিজ অর্থ গোপন করে, পণ্ডিতের নিকট প্রকাশ করিয়া থাকে। অতএব বাক্যসকল আমাদিগের নিকট স্ব স্বরূপ প্রকাশ করুক, এই জন্য ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। দশম প্রমাণবাক্য—

"সক্তুমিব তিতউনা পুনন্তো যত্র ধীরা মনসা বাচমক্রত।
অত্রাসখায়ঃ সখ্যানি জানতে ভদ্রৈষাং লক্ষ্মীর্নিহিতাধিবাচি॥"

অর্থাৎ সূর্প (কুলা) দ্বারা সক্তু (ছাতু) যেমন পরিষ্কৃত হয়, ধীর জ্ঞানী ব্যক্তিগণ বুদ্ধি দ্বারা যে স্থলে বাক্য পবিত্র বিবেচনা করেন, তাঁহারা সেখানে সখা হইয়া সখ্যভাব প্রাপ্ত হন, যেহেতু তাঁহাদিগের বাক্যে ভদ্রা (মঙ্গলরূপিণী) লক্ষ্মী অধিনিহিতা আছেন। মূলে যে "সক্তু" শব্দ আছে, তাহার ব্যুৎপত্তিগত অর্থ এই যে, "সচতে" অর্থাৎ দুর্ধাব (কষ্টে পরিষ্কৃত) হয়, এই হেতু সক্তু নাম হইয়াছে, "কস্" ধাতু বিপরীত হইলে "সক্", তাহা হইতেও সক্তু পদসিদ্ধ হইতে পারে, 'বিকসিত হয়', ইহাই তাহার অর্থ। তিতউনা অর্থে সূর্প দ্বারা, "তিত" শব্দে উপরে গতি, অর্থাৎ যাহাদ্বারা সক্তু সমূহের উর্দ্ধে গতি হয়, তাহার নাম "তিতউ"। ধ্যানবান্ প্রজ্ঞাবান্ ধীরগণ মনোদ্বারা বা প্রজ্ঞান দ্বারা বাক্য সংস্কার করেন, তাঁহারা সংস্কৃত বাক্যের সহিত সখিত্ব লাভ করেন। এই দুর্গম মার্গ কি? একগম্য বাক্যবিষয়, তাহারা কাহারা? বৈয়াকরণিকেরা। এই সখ্য প্রাপ্তি হয় কেন? যেহেতু ইহাদের বাক্যে মঙ্গলরূপা লক্ষ্মী বিরাজমানা।

একাদশ প্রমাণ বাক্য—"আহিতাগ্নিরপশব্দং প্রযুজ্ঞানঃ প্রায়শ্চিত্তীয়াং সারস্বতীমিষ্টিং নির্বপেৎ।" অর্থাৎ আহিতাগ্নি ব্যক্তি অপশব্দ প্রয়োগ করিলে তজ্জনিত পাপক্ষয়ের জন্য প্রায়শ্চিত্তীয় সারস্বতী ইষ্টি অনুষ্ঠান করিবেন, সুতরাং আমরা তাদৃশ প্রায়শ্চিত্তার্হ হইব না বলিয়াই আমাদিগের ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা উচিত। দ্বাদশ প্রমাণ বাক্য—"দশম্যাং পুত্রস্য জাতস্য নাম বিদধ্যাৎ ঘোষবদাদ্যন্তরন্তস্থমভিনিষ্ঠানান্তং দ্ব্যক্ষরং চতুরক্ষরং বা কৃতং নাম কুর্য্যাৎ ন তদ্ধিতান্তম্।" দশমী অর্থাৎ নবমরাত্রি অতীত হইলে দশমরাত্রিতে (দ্বাদশরাত্রিতেও বিধান আছে,) জাত পুত্রের নাম রাখিবে। সেই নাম কিরূপ হওয়া উচিত? সেই নামের আদ্য বর্ণ ঘোষবৎ (গ ঘ ঙ জ ঝ ঞ ড ঢ ণ দ ধ ন ব ভ ম য র ল ব হ) হইবে এবং মধ্য বর্ণ অন্তস্থ (য র ল ব) হইবে, অন্ত্যবর্ণে বিসর্গ হইবে, দুই বা চারিটি স্বরবিশিষ্ট হওয়া চাই, সেই নাম কৃৎপ্রত্যয়ান্ত হওয়া আবশ্যক, তদ্ধিতপ্রত্যয়ান্ত হইলে হইবে না। ব্যাকরণে জ্ঞান না থাকিলে সেই কৃৎতদ্ধিত প্রত্যয় নিশ্চয় করা যায় না, এই নিমিত্তই ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য।

অতঃপর শব্দানুশাসনের প্রয়োজনরূপ চতুর্দ্দশ প্রমাণ বাক্য উদ্ধৃত করিয়া তাহার ব্যাখ্যা করা যাইতেছে। যথা—"সুদেবোঅসিবরুণ যস্যৈতে সপ্তসিন্ধবঃ। অনুক্ষরন্তি কাকুদং সূর্ম্যং

সুষিরামিব॥" অর্থাৎ হে বরুণ! (শব্দ!) তুমি উত্তম দেবতা অর্থাৎ উত্তমরূপে প্রকাশ পাও! সপ্তসিন্ধুস্বরূপ তোমার প্রথমাদি সপ্তবিভক্তি ককুৎ অর্থাৎ তালু প্রভৃতি (অষ্টপ্রকার বর্ণোচ্চারণের) স্থান হইতে অনুক্ষরিত হয়। যেমন সুষির (গর্ত্ত) হইতে উর্ম্মি (তরঙ্গ) উত্থিত হয়। কাকুৎ অর্থে জিহ্বা, সেই জিহ্বা যে স্থলে আছে, তাহাকেই কাকুদ বা তালু কহে। সূর্ম্মি অর্থে উর্ম্মি। সুষা,—লৌহবৎ। ব্যাকরণে জ্ঞান না থাকিলে অকারাদি বর্ণের ও শব্দসমূহের অর্থপ্রকাশনার্থ বিভক্তি (সুপ্‌ ও তিঙ্‌) এবং উচ্চারণ স্থানপ্রভৃতির জ্ঞান হয় না; অতএব ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা কর্ত্তব্য। এই প্রকারে ব্যাকরণানুসারে শব্দার্থসম্বন্ধ (শব্দের সহিত অর্থের সম্বন্ধ) সিদ্ধ হইল। শব্দার্থ সম্বন্ধ সিদ্ধ, ইত্যাদি বার্ত্তিকে (পূর্ব্ব-মীমাংসাদর্শনের বৃত্তিকার কুমারিলভট্টকৃত সূত্রসমূহের বৃত্তি বিশেষ গ্রন্থে) শব্দানুশাসনের যে সকল প্রয়োজন উক্ত হইয়াছে, তাহাও এস্থলে অনুসন্ধান করা কর্ত্তব্য। অতএব বেদার্থ জানিবার জন্যই শিক্ষাশাস্ত্র ও ব্যাকরণশাস্ত্র অধ্যয়ন করা সর্ব্বথা কর্ত্তব্য।

অনন্তর চতুর্থবেদাঙ্গ নিরুক্ত শাস্ত্রের প্রয়োজন বলা হইতেছে। অর্থজ্ঞান অপেক্ষা না করিয়া পদসমূহ যাহাতে উক্ত হইয়াছে, তাহার নাম নিরুক্ত। এই নিরুক্ত গ্রন্থে "গৌঃ গ্মা জ্মা ক্ষ্মা ক্ষা ক্ষমা" হইতে আরম্ভ করিয়া "বসবঃ বাজিনঃ দেবপত্ন্যোদেবপত্ন্যঃ" এই পর্য্যন্ত পদসমূহের সমাম্নায় উক্ত হইয়াছে। নিরুক্ত গ্রন্থে পদার্থবোধের জন্য অপরের অপেক্ষা নাই। এই গুলি পৃথিবীর নাম, এইগুলি স্বর্গের নাম, এইরূপে তত্তৎস্থলে স্পষ্টরূপে বলা হইয়াছে। এইজন্যই নিরুক্তশাস্ত্রে অর্থবোধের অপেক্ষা নাই। এই নিরুক্তশাস্ত্র তিনকাণ্ডে বিভক্ত, ইহা অনুক্রমণিকাভাষ্যে প্রদর্শিত হইয়াছে। সেই তিন-কাণ্ড যথা—"আদ্যং নৈঘণ্টুকং কাণ্ডং দ্বিতীয়ং নৈগমং তথা। তৃতীয়ং দৈবতং চেতি সমাম্নায়-স্ত্রিধা স্থিতঃ॥" প্রথম নৈঘণ্টুক কাণ্ড—নিঘণ্টু, দ্বিতীয় নৈগম কাণ্ড—নিগম এবং তৃতীয় দৈবত কাণ্ড—দেবতা, এই তিন প্রকার আম্নায় নিরুক্ত শাস্ত্রে আছে। "গৌরাদ্যপারপর্য্যন্তমাদ্যং নৈঘণ্টুকংমতম্। জহাদ্যুল্বমৃবীসান্তং নৈগমং সম্প্রচক্ষতে। অগ্ন্যাদিদেবপত্ন্যন্তং দৈবতংকাণ্ড-মুচ্যতে॥" অর্থাৎ "গৌঃ" এইশব্দ আদি করিয়া "অপার" শব্দপর্য্যন্ত নিরুক্তশাস্ত্রের আদ্য কাণ্ড নৈঘণ্টুক, আর জহাদি উল্বমৃবীসা পর্য্যন্ত দ্বিতীয়কাণ্ড নৈগম এবং অগ্নি আদি দেবপত্নী পর্য্যন্ত তৃতীয় কাণ্ড দৈবত। "অগ্ন্যাদিদেবী উর্জাহুত্যন্তঃক্ষিতিগতোগণঃ। বায্বাদয়োভগান্তাঃ স্যুরন্তরীক্ষস্থদেবতাঃ॥ সূর্য্যাদিদেবপত্ন্যন্তা দ্যুস্থানাদেবতা ইতি। গবাদিদেবপত্ন্যন্তং সমাম্নায়মধীয়তে॥"

এই দৈবতকাণ্ডে যে সকল দেবতার নাম উল্লেখ আছে, সেই সমস্ত দেবতার মধ্যে অগ্নিদেব আদি করিয়া দেবী উর্জ্জাহুতি পর্য্যন্ত পৃথিবীস্থ দেবতাগণ, বায়ু আদি করিয়া ভগ পর্য্যন্ত অন্তরীক্ষস্থ দেবতা এবং সূর্য্য হইতে দেবপত্নী পর্য্যন্ত দ্যুস্থানস্থ বা স্বর্গস্থদেবতা। তাহা হইলে গো আদি করিয়া দেবপত্নী পর্য্যন্ত সমাম্নায়ই ত্রিকাণ্ডাত্মক নিরুক্তশাস্ত্র। সুতরাং এই ত্রিকাণ্ড

নিরুক্তশাস্ত্র অধ্যয়ন করা উচিত। একার্থবাচী পর্য্যায়শব্দ যাহাতে প্রায়ই উপদিষ্ট হয়, তাহাতেই নিঘণ্টু শব্দ প্রসিদ্ধ আছে ; যেহেতু তাদৃশ অমরসিংহ, বৈজয়ন্তী ও হলায়ুধ প্রভৃতিও দশখানি নিঘণ্টু নামে ব্যবহার হইয়া থাকে। সেইরূপ এস্থলেও পর্য্যায় শব্দসমূহের উপদেশ উক্ত হইয়াছে বলিয়া নিরুক্তগ্রন্থের আদ্যকাণ্ড নৈঘণ্টুক। সেই নৈঘণ্টুক কাণ্ড তিন অধ্যায়ে বিভক্ত, তন্মধ্যে প্রথম অধ্যায়ে পৃথিব্যাদি লোক এবং দিক্ কাল প্রভৃতি দ্রব্যবিষয়ক নাম সমুদয় কথিত হইয়াছে, দ্বিতীয় অধ্যায়ে মনুষ্য এবং মনুষ্যের অবয়বাদিবিষয়ক নাম সকল উক্ত হইয়াছে, তৃতীয় অধ্যায়ে সেই উভয়বিধ দ্রব্যসমূহের ক্ষুদ্রত্ব, বহুত্ব এবং হ্রস্বত্বাদি ধর্ম্মবিষয়ক নামসমুদয় উক্ত হইয়াছে। নিরুক্তশাস্ত্রের দ্বিতীয় কাণ্ড নৈগমনামে চিরপ্রসিদ্ধ আছে। নিগম অর্থে বেদ, যেহেতু নিরুক্তকার মহর্ষি যাস্কও সেই সেইস্থানে "নিগম আছে" এইরূপ বলিয়া বেদবাক্য সকলের অবতারণা করিয়াছেন। সেই নিগমে অর্থাৎ বেদে প্রায়শঃ যে সকল শব্দ বর্ত্তমান, চতুর্থাধ্যায়রূপ দ্বিতীয় কাণ্ডে তৎসমুদয় উপদিষ্ট হইয়াছে বলিয়া দ্বিতীয় কাণ্ডের নাম নৈগম। আর পঞ্চম অধ্যায়রূপ তৃতীয় কাণ্ড যে দৈবত নামে প্রসিদ্ধ, তাহা স্পষ্টই বুঝা যায়। তাহা হইলে সম্পূর্ণ নিরুক্তগ্রন্থে তিনকাণ্ড এবং পাঁচ অধ্যায় আছে। প্রথম—নৈঘণ্টুক-কাণ্ডে তিন অধ্যায়, দ্বিতীয়—নৈগমকাণ্ডে এক অধ্যায় এবং তৃতীয় দৈবতকাণ্ডে এক অধ্যায়, এই পঞ্চাধ্যায়রূপ ত্রিকাণ্ডাত্মক নিরুক্ত বেদাঙ্গ গ্রন্থে পদার্থ সকল পরস্পর নিরপেক্ষরূপে উক্ত হইয়াছে, পরস্পর নিরপেক্ষরূপে পদার্থ সকল ইহাতে উক্ত আছে বলিয়াই ইহার নাম নিরুক্ত হইয়াছে। **"সমাম্নায়ঃসমাম্নাতঃ"** এইস্থান হইতে আরম্ভ করিয়া **"তস্যাস্তস্যাস্তাদ্‌ভাব্যমনুভবত্যনুভবতি"** এই পর্য্যন্ত দ্বাদশ অধ্যায় দ্বারা যাস্ক মহর্ষি যে নিরুক্তশাস্ত্রের ব্যাখ্যান গ্রন্থ নির্ম্মাণ করিয়াছেন, তাহাকেও নিরুক্ত বলা হয়, সেই (যাস্ক) নিরুক্তগ্রন্থে এক একটি পদের সম্ভাবিত অবয়বার্থ (সমবেতার্থ) নিঃশেষরূপে উক্ত অর্থাৎ বলা হইয়াছে, ইহাই নিরুক্ত শব্দের ব্যুৎপত্তি। সুতরাং যে পদের যতপ্রকার অর্থ হওয়া সম্ভব, তৎসমস্ত অর্থই যাহাতে পৃথক্ পৃথক্ রূপে নিঃশেষে উক্ত অর্থাৎ বলা হইয়াছে, তাহার নাম নিরুক্ত। সেই নিরুক্তস্বরূপ বেদাঙ্গ নাম, আখ্যাত, উপসর্গ এবং নিপাত, এই চারিপ্রকার পদবিষয়ে প্রতিজ্ঞা করিয়া অনন্তর উচ্চাবচ অর্থাৎ নানাবিধ অর্থে নিপতিত বা ব্যবহৃত হয়, এইরূপ নিপাতের স্বরূপ (লক্ষণ) নির্ব্বাচন করত স্বয়ংই উদাহরণ দিয়াছেন। "ন" এই নিপাত পদটি ভাষায় প্রতিশেধ (নিষেধ) অর্থে ব্যবহৃত হয়, বেদে কিন্তু উভয়ার্থে প্রযুক্ত হইয়া থাকে। যথা—"নেন্দ্রং দেবমমংসত" এস্থলে "ন" পদটি নিষেধার্থবাচক আর "দুর্ম্মদাসোন সুরায়াং" এখানে উপমার্থে "ন" পদ ব্যবহৃত হইয়াছে। তাহা হইলে লোকে "ন" কার নিষেধার্থ এবং বেদে নিষেধ ও উপমা, এই উভয়ার্থের উদাহরণ এই নিরুক্ত গ্রন্থে অবগত হওয়া যায়। এই প্রকার নিরুক্ত গ্রন্থকার আরও বলিয়াছেন—"সেই সেই পদের নির্ব্বচন বিশেষ সেই সেই মন্ত্রব্যাখ্যা-কালেই আমরা উদাহরণ দিব।"

উপোদ্ঘাত ভাষ্যানুবাদ

এই সকল নির্ব্বচন বা নিরুক্তি অমূলক, এরূপ শঙ্কা করা উচিত নহে। যেহেতু ব্রাহ্মণে এইরূপ ব্যুৎপত্তি বুঝাইবার জন্যই কতকগুলি পদের নির্ব্বচন উক্ত হইয়াছে। যথা—ঐতরেয় আরণ্যকের চতুর্থাধ্যায়ে তৃতীয় কাণ্ডে উক্ত আছে যে "তদাহুতীনামাহুতিত্বং।" তদ্রূপ তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণেও আছে যে, "তমিদন্দ্রং সন্তমিন্দ্রইত্যাচক্ষতে।" "যদপ্রথয়ত্তৎ পৃথিব্যাঃ পৃথিবীত্বং" ইত্যাদি। নিরুক্তকারও তত্তৎস্থলে উক্তরূপ ব্রাহ্মণবাক্যোক্ত নির্ব্বচনসমূহকে স্বকীয় নির্ব্বচনের মূলস্বরূপে উদ্ধৃত করিয়াছেন। ব্যাকরণবলে কতকগুলি নির্ব্বচন সিদ্ধ হইলেও সকল নির্ব্বচন সিদ্ধ হইতে পারে না। অতএব নিরুক্তকার নিজেই বলিয়াছেন যে, "সেই হেতু এই চতুর্থবেদাঙ্গরূপ নিরুক্তশাস্ত্র বিদ্যাস্থান, ব্যাকরণশাস্ত্রের সম্পূর্ণত্ব এবং স্বার্থের সাধক," সুতরাং বেদার্থবোধের জন্য নিরুক্তশাস্ত্র উপযুক্ত।

বেদার্থ বুঝিবার জন্য ছন্দঃশাস্ত্রেরও উপযোগিতা আছে, এই কারণেই স্থানে স্থানে ছন্দোবিশেষের বিধান উক্ত হইয়াছে। সেইহেতু "চতুরুত্তর" অর্থাৎ পর পর চারি অক্ষর অধিক, এরূপ সাতপ্রকার ছন্দঃ প্রাতরনুবাকে অনু (পশ্চাৎ) উক্ত বা কথিত হইতেছে, ইহা আম্নাত (পঠিত) হইয়াছে। সেই সপ্ত ছন্দঃ যথা—(১) গায়ত্রী, (২) উষ্ণিক্, (৩) অনুষ্টুপ, (৪) বৃহতী, (৫) পঙ্‌ক্তি, (৬) ত্রিষ্টুপ, (৭) জগতী। তন্মধ্যে ২৪ চব্বিশ অক্ষরে গায়ত্রী ছন্দঃ হয়, তাহার পর চারি অক্ষর অধিক হইলে ২৮ আঠাইশ অক্ষরে উষ্ণিক্ ছন্দঃ হয়, এইরূপ উত্তরোত্তর চারি অক্ষর অধিক অনুষ্টুপাদি ছন্দঃ অবগত হওয়া যায়। অন্যত্র তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণেও শ্রুত হইয়াছে যে, **"গায়ত্রীভির্ব্রাহ্মণস্যাদধ্যাৎ ত্রিষ্টুব্‌ভীরাজন্যস্য জগতী-ভির্বৈশ্যস্য"** অর্থাৎ গায়ত্রী দ্বারা ব্রাহ্মণের আধান (সংস্কার পূর্ব্বক অগ্নিস্থাপন) করিবে, ত্রিষ্টুপ-দ্বারা ক্ষত্রিয়ের আধান (সংস্কারপূর্ব্বক অগ্নিস্থাপন) করিবে, জগতী দ্বারা বৈশ্যের আধান, করিবে। সেই "ম" গণ (তিনটি গুরুবর্ণ) "য" গণ (আদিবর্ণ লঘু এবং অবশিষ্ট বর্ণদ্বয় গুরু) ইত্যাদি সাধ্যগায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের বিষয়ে স্বরূপতত্ত্ব ছন্দোগ্রন্থ ব্যতীত উত্তমরূপে বুঝা যায় না। আরও শ্রুতিতে উক্ত হইয়াছে যে, যে ব্যক্তি ঋষি, ছন্দঃ, দেবতা,—জ্ঞানহীন ব্রাহ্মণ বা মন্ত্র দ্বারা যজ্ঞ করায়, অথবা অধ্যয়ন করায়, সে স্থাণুত্ব প্রাপ্ত হয়, গর্ত্তে পতিত হয়, মৃত হয় এবং পাপী হয়, সেই হেতু এই ছন্দঃসমূহ প্রতি মন্ত্রেই আছে জানা উচিত। সুতরাং বেদোক্ত মন্ত্র সমূহের ছন্দোবিষয়ে জ্ঞানলাভ করিবার জন্য ছন্দোগ্রন্থের উপযোগিতা আছে।

বেদার্থ বুঝিবার জন্য ষষ্ঠ বেদাঙ্গরূপ জ্যোতিষশাস্ত্রেরও প্রয়োজন আছে। জ্যোতিষশাস্ত্রের প্রয়োজন সেই জ্যোতিষগ্রন্থেই কথিত হইয়াছে। "যজ্ঞকালার্থসিদ্ধয়ে" অর্থাৎ তৈত্তিরীয় আরণ্যকে প্রথম প্রপাঠকে উক্ত হইয়াছে যে, যজ্ঞকালসিদ্ধির জন্য জ্যোতিষের আবশ্যক হয়। এই সকল কালবিশেষে যজ্ঞ করিবার বিধি। "সংবৎসরমেতদ্ব্রতং চরেৎ" অর্থাৎ— এক বর্ষকাল এই ব্রত আচরণ করিবে। "সংবৎসরমুখ্যং ভৃত্বা" "উথ্য" অর্থাৎ উখাস্থিত অগ্নি সংবৎসর কাল ধারণ করিবে—ইত্যাদি সংবৎসরকালব্যাপী যজ্ঞাদি অনুষ্ঠান করিবার বিধি।

তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণে আছে যে, "বসন্তে ব্রাহ্মণোঽগ্নিমাদধীত গ্রীষ্মে রাজন্য আদধীত শরদি বৈশ্য-আদধীত" অর্থাৎ বসন্তকালে ব্রাহ্মণবর্ণ অগ্নি আধান করিবে, গ্রীষ্মকালে ক্ষত্রিয় বর্ণ অগ্নি আধান করিবে, শরৎকালে বৈশ্যবর্ণ অগ্নি আধান করিবে। ইত্যাদি ঋতুকালে যজ্ঞানুষ্ঠানের বিধি। "মাসি মাসি সত্রপৃষ্ঠান্যুপযন্তি" "মাসি মাস্যতিগ্রাহ্যা গৃহ্যন্তে," অর্থাৎ মাসে মাসে, (প্রত্যেক মাসে) সত্রপৃষ্ঠসক অনুষ্ঠান করিবে, প্রতিমাসে অতিগ্রাহ্য গ্রহণ করিবে, ইত্যাদি মাসব্যাপী যজ্ঞানুষ্ঠান-বিধি। "যং কাময়েত বসীয়ান্ স্যাদিতি তং পূর্ব্বপক্ষে যাজয়েৎ" অর্থাৎ বসীয়ান্ বা 'বশীভূত হউক,' যাহাকে এইরূপ কামনা করিবে, তাহাকে তৎপূর্ব্বপক্ষে যজ্ঞ করাইবে, ইত্যাদি পক্ষবিধি। "একাষ্টকায়াং দীক্ষেরন্ ফাল্গুনীপূর্ণমাসে দীক্ষেরন্" অর্থাৎ একাষ্টকায় দীক্ষিত হইবে, ফাল্গুনী পূর্ণমাসে দীক্ষিত হইবে, ইত্যাদি তিথি বিশেষে দীক্ষা গ্রহণের বিধি। "প্রাতর্জুহোতি সায়ং জুহোতি" অর্থাৎ প্রাতঃকালে হোম করিবে, সায়ংকালে হোম করিবে, ইত্যাদি প্রাতঃকালাদিতে হোম করিবার বিধি। "কৃত্তিকাস্বগ্নিমাদধীত" অর্থাৎ কৃত্তিকা নক্ষত্রে অগ্নি আধান করিবে, ইত্যাদি নক্ষত্রবিশেষে অগ্ন্যাধানের বিধি। অতএব কালবিশেষ অবগত করাইবার জন্য জ্যোতিষশাস্ত্রের উপযোগিতা আছে। বিশেষ বিশেষকালে বিশেষ বিশেষ যজ্ঞানুষ্ঠানের বিধি সকল আছে বলিয়াই জ্যোতিষরূপ বেদাঙ্গ অধ্যয়ন করা উচিত।

বেদার্থ বুঝিবার জন্য শিক্ষাদি এই ছয়খানি গ্রন্থের বেদাঙ্গত্ব শিক্ষাগ্রন্থে এইরূপ উক্ত হইয়াছে—ছন্দঃপাদৌতু বেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে। জ্যোতিষাময়নং চক্ষুর্নিরুক্তং শ্রোত্রমুচ্যতে॥ শিক্ষা ঘ্রাণং তু বেদস্য মুখং ব্যাকরণং স্মৃতম্। তস্মাৎসাঙ্গমধীত্যৈব ব্রহ্মলোকে মহীয়তে॥" ছন্দঃ বেদের পাদদ্বয়, কল্প হস্তদ্বয়, জ্যোতিষ চক্ষুঃ, নিরুক্ত কর্ণ, শিক্ষা ঘ্রাণ, ব্যাকরণ মুখ, সেই হেতু এই পাদাদি স্বরূপ শিক্ষাদিষড়ঙ্গসহ বেদাধ্যয়ন করিয়াই ব্রহ্মলোকে পূজিত হয়।

শিক্ষাদি ষড়ঙ্গের ন্যায় পুরাণাদিরও বেদার্থজ্ঞানে উপযোগিতা যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতিতে উক্ত হইয়াছে। যথা—"পুরাণন্যায় মীমাংসাধর্ম্মশাস্ত্রাঙ্গমিশ্রিতাঃ। বেদাঃ স্থানানি বিদ্যানাং ধর্ম্মস্য চ—চতুর্দ্দশ॥" অর্থাৎ (১) পুরাণ, (২) ন্যায়, (৩) মীমাংসা, (৪) ধর্ম্মশাস্ত্র, এবং শিক্ষাদি ষড়ঙ্গমিশ্রিত চারিবেদ, এই চতুর্দ্দশ প্রকার বিদ্যা এবং ধর্ম্মের স্থান।

"ইতিহাস পুরাণাভ্যাং বেদং সমুপবৃংহয়েৎ।
বিভেত্যল্পশ্রুতাদ্ বেদোমাময়ং প্রহরেদিতি॥"

অর্থাৎ ইতিহাস এবং পুরাণ দ্বারা বেদ সমুপবৃংহিত (বেদের অর্থবিস্তার) করিবে। বেদ অল্পশ্রুত বা অল্পজ্ঞ ব্যক্তি হইতে "আমাকে যথেচ্ছ ব্যবহাররূপ প্রহার করিবে" এই প্রকারে ভীত হন। এইরূপ বেদের উপযোগিতা অন্যান্য স্মৃতিতেও স্পষ্ট উক্ত হইয়াছে। বেদের ঐতরেয়, তৈত্তিরীয়, কাঠকাদি শাখায় হরিশ্চন্দ্র ও নাচিকেতা প্রভৃতি উপাখ্যান যে উক্ত হইয়াছে, ধর্ম্ম ও ব্রহ্মজ্ঞানে তৎসমুদয়ের উপযোগিতা আছে, ইহা সেই সেই ইতিহাসগ্রন্থেই স্পষ্টরূপে বলা হইয়াছে। উপনিষদে উক্ত সৃষ্টি, স্থিতি, লয়াদি পদ্মপুরাণ বৈষ্ণবাদি পুরাণে স্পষ্টরূপে উক্ত

হইয়াছে। "সর্গশ্চ প্রতিসর্গশ্চ বংশোমন্বন্তরাণিচ। বংশানুচরিতং চেতি পুরাণং পঞ্চলক্ষণম্॥" সর্গ অর্থাৎ সৃষ্টি, প্রতিসর্গ অর্থে প্রলয়, বংশ, মন্বন্তর (কখন কোন্ মনুর আবির্ভাব কাল,) বংশজাত ব্যক্তিগণের চরিত্র, এই পাঁচ প্রকার পুরাণের লক্ষণ। সৃষ্ট্যাদির প্রতিপাদক পুরাণ, ইহা অবগত হওয়া যাইতেছে বলিয়া বেদার্থ বুঝিবার জন্য পুরাণশাস্ত্র অধ্যয়ন করা উচিত। ন্যায়শাস্ত্রের বেদার্থজ্ঞানে উপযোগিতা আছে, যেহেতু ন্যায়দর্শনের প্রতিপাদ্য যে প্রমাণ-প্রমেয়-সংশয়-প্রয়োজন-দৃষ্টান্ত-সিদ্ধান্ত-অবয়ব-তর্ক-নির্ণয়-বাদ-জল্প-বিতণ্ডা-হেত্বাভাস-ছল-জাতি ও নিগ্রহস্থান, এই ষোড়শ পদার্থ, তদনুসারে এই বাক্য এই বিষয়ে প্রমাণ, অন্য কিছু নয়, এই প্রকার নিশ্চয় করা যাইতে পারে। আর পূর্ব্বমীমাংসা ও উত্তর মীমাংসার বেদার্থজ্ঞানে যে উপযোগিতা রহিয়াছে, তাহা অতি স্পষ্টরূপেই জানা যায়। মনু, অত্রি, বিষ্ণু, হারীত প্রভৃতি স্মৃতিশাস্ত্রও অধ্যয়ন করা আবশ্যক, যেহেতু মন্বাদি স্মৃতিশাস্ত্রে বেদোক্ত সন্ধ্যাবন্দনাদি বিধিসমূহ বিস্তারিত ভাবে মীমাংসিত হইয়াছে। তৈত্তিরীয় আরণ্যেকে দ্বিতীয় প্রপাঠকে উক্ত হইয়াছে যে, "এই ব্রহ্মবাদিগণ সন্ধ্যানুষ্ঠানকালে পূর্ব্বাভিমুখে গায়ত্রী দ্বারা অভিমন্ত্রিত জল উর্দ্ধে বিক্ষিপ্ত করিবে," ইত্যাদি সন্ধ্যাবন্দনবিধি। আর "এই পঞ্চবিধ মহাযজ্ঞ সতত—অর্থাৎ প্রতিদিন যথাকালে অনুষ্ঠান করিবে।" ইত্যাদি পঞ্চ মহাযজ্ঞবিধি, এইরূপ আরও অনেক বিধি আছে জানা উচিত। উক্ত প্রকারে পুরাণাদি শাস্ত্রের বেদার্থজ্ঞানে উপযোগিতা আছে বলিয়া পুরাণাদির বিদ্যাস্থানত্ব যুক্তিযুক্ত হয়। এই পুরাণাদি চতুর্দ্দশপ্রকার বিদ্যাস্থান দ্বারা উপবৃংহিত (বিস্তৃতার্থ প্রকাশিত) বিদ্যার গ্রহণ বিষয়ে অধিকারিবিশেষ শাখান্তরে চারিটি মন্ত্রদ্বারা প্রদর্শিত হইয়াছে, সেই মন্ত্রচতুষ্টয় নিরুক্তকার মহর্ষি যাস্ক স্বকীয় নিরুক্তগ্রন্থে উদাহরণার্থ উদ্ধৃত করিয়াছেন। তন্মধ্যে এইটি প্রথম মন্ত্র—"বিদ্যা হ বৈ ব্রাহ্মণমাজগাম গোপায় মা শেবধিষ্টেঽহমস্মি। অসূয়কায়ানৃজবেঽযতায় ন মা ব্রূয়া বীর্য্যবতী তথা স্যাম্" ॥ ১ ॥ অর্থ এই যে, বিদ্যা অর্থাৎ বেদবিদ্যাভিমানিনী দেবতা, ব্রাহ্মণ বা বেদাধ্যাপক আচার্য্যের নিকট আগমন করিয়া এই প্রার্থনা করিয়াছিলেন যে, হে ব্রাহ্মণ! অনধিকারিকে উপদেশ না দিয়া আমাকে পালন কর। আমি নিধির ন্যায় তোমার পুরুষার্থ হেতু হই। যে ব্যক্তি সেই নিধিস্বরূপিণি আমাকে এবং আমার উপদেষ্টা তোমাকে অসূয়া (হিংসা) করে, যে ব্যক্তি সরলতা সহকারে বিদ্যাভ্যাস করে না এবং যে ব্যক্তি স্নান আচমনাদি আচরণ করে না, সেই সকল শিষ্যাভাস (প্রকৃত শিষ্য নয়) ব্যক্তিগণের নিকট আমাকে বলিও না। তাহা হইলে আমি তোমার হৃদয়ে থাকিয়া ফলপ্রদা হইব। দ্বিতীয় মন্ত্র যথা—"য আতৃণত্ত্যবিতথেন কর্ণাবদুঃখং কুর্ব্বন্নমৃতং সংপ্রযচ্ছন্। তং মন্যেত পিতরং মাতরং চ—তস্মৈ ন দ্রুহ্যেৎ কতমচ্চ নাহ" ॥ ২ ॥ অর্থাৎ পূর্ব্বমন্ত্রে আচার্য্যের নিয়ম বলিয়া এই মন্ত্রে শিষ্যের নিয়ম কথিত হইতেছে, বিতথ অর্থে অনৃত (মিথ্যা) অপুরুষার্থভূত (ধর্ম্মাদি রহিত) লৌকিকবাক্য, এবং তদ্বিপরীতবাক্যই (অবিতথ, ঋত, ধর্ম্মাদিযুক্ত এবং অলৌকিক) সত্য বেদবাক্য অবিতথ বাক্য। সেই অবিতথ

বেদবাক্য দ্বারা যে আচার্য্য শিষ্যের কর্ণকুহর সর্ব্বতোভাবে পরিপূর্ণ করেন। "আ" উপসর্গ থাকায় এবং উপযুক্ত বলিয়া মন্ত্রের "তৃণত্তি" ধাতু অর্থান্তরে প্রয়োগ হইয়াছে, তাহা হইলে যে আচার্য্য বেদবাক্য দ্বারা শিষ্যের কর্ণ পরিপূর্ণ করেন, অর্থাৎ যিনি সর্ব্বদা বেদবাক্য শ্রবণ করান। কি করিয়া শ্রবণ করান "অদুঃখং কুর্ব্বন্" অর্থাৎ দুঃখ না করিয়া, ইহার তাৎপর্য্য এই যে—মন্দবুদ্ধি মাণবক প্রথমে সম্পূর্ণ ঋক্—মন্ত্র অথবা মন্ত্রার্দ্ধও পাঠ করিতে অক্ষম হয়, সুতরাং তখন তাহাকে প্রথমে মন্ত্রের পাদ (চতুর্থাংশ) অথবা পাদাংশ শিক্ষা দিয়া ক্রমশঃ যাহাতে দুঃখ না হয়, এইরূপে বেদবাক্য শিক্ষা দিয়া থাকেন। এমন কি, অমৃত দান করিয়া থাকেন, অমৃতত্ব অর্থে দেবতাজন্ম অথবা মুক্তি, বেদবাক্য ইহাদের প্রাপক বলিয়া, আচার্য্য উপদিষ্ট বেদমন্ত্রবাক্য পাঠে শিষ্যেরা অমৃতত্ব লাভ হয়, অমৃতই বেদার্থ, সেই বেদার্থস্বরূপ অমৃত যিনি দান করিয়া থাকেন, তিনিই যথার্থ আচার্য্য, তাদৃশ আচার্য্যকে সৎশিষ্য মুখ্য মাতাপিতার ন্যায় জ্ঞান করিবে। পূর্ব্বের যে জন্মদাতা পিতা ও গর্ভধারিণী মাতা, তাঁহারা অধম মনুষ্য শরীর প্রদান করিয়াছেন বলিয়া অমুখ্য, সেই মুখ্য পিতামাতাস্বরূপে আচার্য্যকে কখনও কোনরূপ দ্রোহ করিবে না, কোনরূপ রূঢ়বাক্য বলিবে না। তৃতীয় মন্ত্র যথা—অধ্যাপিতা যে গুরুং নাদ্রিয়ন্তে বিপ্রা বাচা মনসা কর্ম্মণা বা। যথৈব তে ন গুরোর্ভোজনীয়াস্তথৈব তান্ন ভুনক্তি শ্রুতংতৎ॥ ৩॥ যে সকল অধম বিপ্র, গুরুর নিকট অধ্যয়ন করিতে করিতে বিনীত বাক্য বা গুরুর হিতচিন্তা ও শুশ্রূষা দ্বারা গুরুকে আদর না করে, অনাদরকারী সেই শিষ্য শিষ্যাভাস অর্থাৎ নিকৃষ্ট শিষ্য ; গুরু তাদৃশ শিষ্যদিগকে পালন করেন না, তদ্রূপ শিষ্যও গ্রাহ্য করেন না, গুরু তাঁহাদের প্রতি কৃপাও করেন না। গুরু যেমন তাদৃশ নিকৃষ্ট শিষ্যগণকে পালন করেন না, গুরুপ্রদত্ত বেদমন্ত্রবাক্যও তদ্রূপ তাহাদিগকে পালন করেন না, অর্থাৎ ফলপ্রদ হয় না, ইহাই তাৎপর্য্য। অতঃপর চতুর্থ মন্ত্র যথা—যমেব বিদ্যাঃ শুচিমপ্রমত্তং মেধাবিনং ব্রহ্মচর্য্যোপপন্নম্। যস্তেন দ্রুহ্যেৎ কতমচ্চ নাহ তস্মৈ মা ব্রুয়া নিধিপায় ব্রহ্মন্॥ ৪॥ অর্থাৎ হে আচার্য্য! আপনি যাহাকে শুচিত্বাদিগুণযুক্ত (সদাচারী) মুখ্য শিষ্য বলিয়া জানিবেন, অথবা যে মুখ্যশিষ্য কখনও আপনার প্রতি অন্যায় আচরণ করে নাই, হে ব্রহ্মণ্! (বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণ শ্রেষ্ঠ) আপনার অনুমত—আপনার নিধিরক্ষক—সেইরূপ মুখ্য শিষ্যকে আপনি এই বেদবাক্যরূপা আমাকে বলিবেন। অর্থাৎ সদাচারী ত্রিসন্ধ্যান্বিত আচার্য্যাদেশপালনকারী সৎ শিষ্যকেই বেদ অধ্যয়ন করান উচিত। তাহা হইলে অধীত বেদমন্ত্রপ্রয়োগে যথাভীষ্টফল লাভ হইতে পারে। এইরূপে বিদ্যাভিমানিনী দেবতা দ্বারা প্রার্থিত হইয়াছিলেন বলিয়া আচার্য্য, মুখ্য শিষ্যকেই বেদবিদ্যা উপদেশ করিবেন। সেই জন্যই শিক্ষাদি ষড়ঙ্গানুসারে আমরা ঋগ্বেদব্যাখ্যা করিতে আরম্ভ করিয়াছি।

ইতি—সায়ণাচার্য্যকৃত ঋগ্বেদভাষ্যের উপোদ্ঘাত-প্রকরণের বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।